

Едиција *Књажевачким крајем*

ТИМОК. ФОЛКЛОРИСТИЧКА И ЛИНГВИСТИЧКА ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА 2015–2017

Едиција „Књажевачким крајем“, књига 9

Главни и одговорни уредник

Владана Стојадиновић

Уредник зборника

Светлана Ћирковић

Уређивачки одбор

Андрей Н. Соболев (Институт лингвистических исследований Российской Академии наук,

Санкт-Петербургский государственный университет)

Barbara Sonnenhauser (Slavisches Seminar, Universität Zürich)

Маја Миличевић Петровић (Филолошки факултет, Универзитет у Београду)

Јеленка Пандуревић (Филолошки факултет, Универзитет у Бањалуци)

Рецензенти радова

Бобан Арсенијевић

Смиљана Ђорђевић Белић

Мирјана Мирић

Наталија Панић Церовски

Данијела Поповић Николић

Биљана Сикимић

Ликовно-технички уредник

Александар Цветковић

Уредници едиције

Владана Стојадиновић

Слађана Јеремић

Љиљана Павловић

Издавачи

Народна библиотека „Његош“, Књажевац

www.biblio-knjazevac.org

Удружење фолклориста Србије, Београд

<http://ufs.rs/>

За издаваче

Владана Стојадиновић

Бошко Сувајцић

Тираж 300

Штампа

Донат граф, Београд

ISBN 978-86-87537-88-0

ТИМОК
ФОЛКЛОРИСТИЧКА И ЛИНГВИСТИЧКА
ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА 2015–2017

Књажевац, 2018

САДРЖАЈ

Увод	7
Ана Станковић: Репушница: поглед са границе сећања	17
Татјана Вујновић: <i>Ако их не дираш, неће ниједна да те удави</i> . Теренска истраживања Стогазовца.....	31
Јелена Гудураш: <i>Нови пирати иду са апарати</i> . Разговор о скривеном благу на Старој планини.....	43
Сузана Ђорђевић Пејовић: <i>Тој ти сад причам, а ти да знаеш, па некад да причаш на твоју децу</i> . Теренска истраживања Вратарнице	57
Смиљана Ђорђевић Белић: Локална култура и стваралаштво Милоша Петровића из Васиља	65
Зоја Карановић, Весна Ђукић: <i>Виј се, венче драго, завијај се</i> (сватовске песме у контексту обредне праксе из села око Белог Тимока – теренска истраживања).....	99
Данијела Поповић Николић: <i>Сваке приче се не причају код свакога</i> : избор из усмених прозних облика Дебелице.....	119
Бојан Ристић: Ново Корито: село на граници	127
Биљана Сикимић: Антрополошко-лингвистичка истраживања Заграђа 2012	145
Теодора Вуковић, Тања Самарцић: Просторна расподела фреквенције постпозитивног члана у тимочком говору	181
Мирјана Мирић: Употреба/изостављање субјунктивног маркера <i>да</i> у конструкцији футура првог у тимочким говорима	201
Светлана Ћирковић: Невербална комуникација у антрополошко-лингвистичком интервјуу: анализа мултимодалних транскрипата наратива на тему гајења и прераде конопље	219
О ауторима	239
Владана Стојадиновић: О овом издању (из угла уредника едиције „Књажевачким крајем“)	242
Фотографије на корицама.....	243

УВОД

Према Унесковој листи у Републици Србији постоји шест угрожених језика (ромски, сефардски шпански, русински, банатско бугарски, арумунски), међу којима и 'торлачки', оцењен као „рањив“ (енг. *vulnerable*). Алтернативни називи 'торлачког', према Унесковој листи, јесу 'горански', 'јањевски' и 'карашевски', а ареал на коме се говори, такође према Унесковој листи, јесте југоисточна Србија, западна Бугарска, североисточна Македонија, јужно Косово, Карашево у Румунији. Број говорника 'торлачког' је процењен на 1.500.000.¹ Торлачки се у Унесковом атласу угрожених језика први пут појављује 2010. године.² Лингвиста Тапани Салминен (Tapani Salminen) истиче да се за разлику од стандардних јужнословенских језика – бугарског, македонског, словеначког и „српско-хрватског“ – који се сматрају неугроженима, 'торлачки' мора препознати као угрожени регионални језик, који је ближи бугарском и македонском језику, него „српско-хрватском“ (Salminen 2010: 37). У уводу трећег издања Унесковог атласа угрожених језика дискутује се о нестајању језика, критеријумима угрожености једног језика, наводе се степени угрожености језика, могућности за ревитализацију језика (Moseley 2010), али се не дефинише који су критеријуми према којима се један језички идиом назива језиком. У том смислу, торлачки се означава као „угрожени регионални језик“, његова угроженост се у овом атласу посматра паралелно са стандардним јужнословенским језицима, а не као дијалекат, говор или идиом неког језика. Реално стање на терену указује да у Србији поред у Унесковом атласу наведених језика или језичких идиома постоје још неки који би се могли сматрати угроженима, нпр. мегленорумунски (Sorescu Marinković, Măran 2016). Мегленорумунски је на Унесковој листи регистрован као веома угрожен (*severely endangered*), с тим да се као ареал распрострањава наводе Грчка и Македонија, док Србија остаје ван ареала распрострањава мегленорумунског.

Лингвисти ипак истичу да постоји општи консензус о ургентној потреби да се прикупе, дигитализују и документују подаци о угроженим дијалектима, јер се они рапидно мењају и/или нестају под утицајем урбанизације, растуће мобилности, медија, језичких контаката. Документовање дијалеката и омогућавање дигиталног приступа њима вероватно неће спречити мењање и нестајање дијалеката, али ће допринети очувању културног наслеђа, могућностима за лингвистичка истраживања и повећаној свести о инхерентној варијабилности језика (Barbiers 2015: 35).

Термин 'торлачки' је на Унесковој листи наведен у преводу на енглески језик (*Torlak*), а у српској лингвистици се користи термин 'призренско-тимочки'. На Унесковој листи издвојени су као 'торлачки' неки посебни говори призренско-тимочног дијалекта, али треба имати у виду да карашевски у дијалектолошком погледу припада косовско-ресавском дијалекту. Ми се такође бавимо само једним говором у оквиру 'торлачког', а то је тимочки.

Тимочки говор, будући веома удаљен од стандардног српског језика, у фази је нестајања под утицајем медија, образовања и миграција становништва. Зборник радова „Тимок. Фолклористичка и

¹ Преузето са сајта <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>

² Торлачки није регистрован у Унесковој Црвеној књизи угрожених језика (*UNESCO Red Book on Endangered Languages: Europe*, 1993), преузето са странице http://www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_index.html#Yugoslavia (приступљено 24. 2. 2018), нити у Унесковом атласу угрожених језика из 2001. године.

лингвистичка теренска истраживања 2015–2017“ настао је на основу теренске грађе прикупљене током рада на пројекту „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“, који је у два пројектна циклуса 2015. и 2016. године делимично финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије. Накнадна истраживања неколико преосталих насеља обављена су и 2017. године.

Иницијална идеја зборника била је да се на једном месту нађу прилози коментарисане теренске грађе, који би указали на стање језика, традицијске културе и фолклора у актуелном тренутку, временски одређеног периодом у коме су теренска истраживања обављана. Зборник је прерастао у колекцију научних радова којима се из перспективе савремених теоријско-методолошких оквира фолклористике и лингвистике приступа анализи документоване теренске грађе у тимочким селима. Иако се тимочким селима и нематеријалном културном баштином овог арела више од једног века баве угледни лингвисти, фолклористи, етнолози и антрополози (уп. Марковић 2016 (прир.)), овај зборник окупља само истраживаче који су били ангажовани на пројекту „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“, или оне чији су радови настали на теренској грађи прикупљеној током овог пројекта.

Истраживачки тим

Рад на пројекту „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ окупио је четрнаест истраживача из Балканолошког института САНУ у Београду (Биљана Сикимић, Светлана Ћирковић), Института за књижевност и уметност у Београду (Смиљана Ђорђевић Белић, Данијела Петковић), Филозофског факултета Универзитета у Нишу (Данијела Поповић Николић), Филолошког факултета Универзитета у Београду (Соња Петровић) и Универзитета у Хелсинкију (Max Walström). У истраживачки теренски рад били су укључени и докторанди Теодора Вуковић (Корпусна лабораторија Универзитета у Цириху), Татјана Вујновић (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду), Сузана Ђорђевић Пејовић (Филолошки факултет Универзитета у Београду) и Ана Станковић (Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу). Јелена Гудураш и Кристина Еивилер у време обављања истраживања биле су мастеранти Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, а у међувремену су одбраниле своје мастер радове. У истраживањима је учествовао и Бојан Ристић, професор српског језика у Техничкој школи у Књажевцу.

Мрежа пунктова

За потребе пројекта направљена је мрежа пунктова, којом је покривена територија тимочког говора. Према дијалектолошкој литератури, тимочки говор припада призренско-тимочној дијалекатској области (Белић 1905; Станојевић 1911; Динић 2008; Соболев 1994; Sobolev 1998; Ивић 2009), и његове границе су следеће: са истока гробен Старе планине, односно граница Србије и Бугарске, са југа развође Тимока и Нишаве и венац Сврљишких планина, на северу Грлишка река. Западна граница иде од Сврљишких планина, између села Рибара и Ђуринца преко врха Тресибабе, преко села Орешца, Васиља, Зоруновца и Бучја излази на изворишни ток Грлишке реке.

Имајући овако ограничену територију која теоријски покрива ареал тимочког говора, пунктови одабрани за теренска истраживања административно припадају данашњим општинама Књажевац, Зајечар и Сврљиг.³

Реч је о 96 насеља и 16.423 становника. Треба нагласити да у овај број становника не улазе становници градова Књажевац, Зајечар и Сврљиг, иако је након Другог светског рада, из социоекономских разлога, велики број становника сеоских насеља мигрирао у околне градове или из планинских села у села у долини Тимoka (Ćirković 2018). Пројектом није било предвиђено теренско истраживање градског говора, те је градско становништво изузето. Такође, треба имати у виду да је Трговиште, некадашње село, данас предграђе града Књажевца. Неки разговори су ипак обављени у самом граду Књажевцу, у коме су саговорници из удаљених планинских насеља у време истраживања већ били стално настањени.

Будући да је број становника у неким насељима још приликом пописа 2011. био изузетно мали и да су у питању била искључиво старачка домаћинства, истраживања, која су обављана пет година након пописа, показала су да у неким од њих скоро да нема становника. Данас, седам година након пописа, ситуација са бројем становника је погоршана.

Примењена методологија теренских истраживања

Методологија примењена у теренским истраживањима заснивала се на аудио и видео бележењу теренских разговора са старијим саговорницима, мада су разговори вођени и са млађим људима, па и онима који према традиционалној дијалектологији нису носиоци говора, али чији наративи могу бити драгоцени за истраживања из перспективе других хуманистичких дисциплина (како лингвистичких, нпр. антрополошке лингвистике, социолингвистике, тако и антропологије, усмене историје). Разговори су имали форму отворених интервјуа, током којих је примењен оквирни упитник, за који се очекивало да ће елициитрати дуже наративе (дуже усменог текста са што мање потпитања истраживача). Теме из оквирног упитника покривале су усмену историју (Други светски рат и живот у социјализму: радне акције; земљорадничке задруге, курсеви описмењавања, вечерње школе, рад културно-уметничких друштава), биографске приче (школовање, одлазак у ЈНА, радне миграције, старост и самоћа, нестајање села), свакодневни живот, предања о насељима (култна места: црква, записи, извори, гробља, остаци старих народа), традиционална метеорологија и астрономија, демонологија и фолклорна грађа у целини. У списак тема укључена је нематеријална баштина, која се тиче годишњег циклуса и животног циклуса:

³ У питању су следећа насеља у општини Књажевац (број у загради означава број становника према попису из 2011. године): Дреновац (98), Минићево (779), Витковац (223), Јаковац (241), Петруша (62), Ошљане (156), Ново Корито (126), Јелашица (133), Доње Зуниче (374), Горње Зуниче (420), Берчиновац (120), Локва (42), Видовац (23), Старо Корито (23), Дрвник (7), Градиште (22), Репушица (0), Алдинац (16), Радичевац (29), Шарбановац (13), Трговиште (1855), Штитарац (59), Балинац (19), Штрбац (153), Горња Соколовица (19), Жлне (98), Црвење (140), Жуковац (63), Кандалица (25), Доња Каменица (229), Горња Каменица (258), Причевац (25), Дејановац (15), Кална (287), Папратна (5), Габровница (3), Татрасница (3), Равно Бучје (15), Јања (23), Црни Врх (91), Пуштица (166), Балта Бериловац (133), Вртовац (143), Иново (59), Стањинац (53), Јаловик Извор (111), Шести Габар (88), Мучибаба (62), Крента (67), Понор (66), Орешац (272), Ргоште (266), Подвис (261), Глоговац (66), Васиљ (596), Грезна (285), Балановац (242), Каличина (224), Штипина (466), Лепена (95), Потркање (72), Равна (165), Дебелица (333), Трновац (165), Кожел (96), Мањинац (70), Доња Соколовица (86), Слатина (90), Булиновац (174), Вина (292), Зоруновац (107), Стогазовац (104), Дречиновац (59), Валевац (214), Бучје (256). У општини Сврљиг: Периш (125), Округлица (164), Гушевац (213), Манојлица (166), Бурдимо (289), Околиште (92), Тијовац (73), Бучум (76), Луково (161), Влахово (107). У општини Зајечар: Лесковац (80), Грлиште (697), Горња Бела Река (122), Вратарница (457), Заграђе (167), Мариновац (209), Боровац (144), Мали Извор (372), Врбица (205), Селачка (208).

традиционална медицина и ветерина, лековито биље. Документована су и знања везана за старе технолошке поступке (технологија ткања и старих заната, гајење и прерада лана и конопље, лов и риболов, зидање куће, припремања традиционалних јела и пића), као и друге привредене активности које су укључене у свакодневни живот.

Као што је назначено, осим аудио-бележења, теренски разговори су документовани и видео-камером, по угледу на савремена истраживања спровођена у оквиру сличних пројеката који су имали за циљ, само на пример, документовање језика, усмене историје, колективног сећања Јевреја у Источној Европи пре, током и после Другог светског рата,⁴ историјских и савремених миграција у Аустрији.⁵

Резултати истраживања

Теренска документација тимочких говора данас представља мултимедијални корпус који садржи 398 сати аудио-снимака, 192 сати видео-снимака и 4.460 фотографија. У складу са правилима архивирања грађе, корпус је депонован на три места – у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ (Београд), где је у целини на располагању свим корисницима интерне мреже САНУ, на Филозофском факултету Универзитета у Нишу и у Народној библиотеци „Његош“ у Књажевцу.

Од планираних 96 пунктова, теренски су обрађена 92 насеља у општинама Књажевац, Зајечар и Сврљиг, у неким насељима се разговор водио са последњим саговорницима.⁶ За неколико тимочких насеља није било могуће наћи контакте.

Након теренског документовања и архивирања теренске грађе, уследила је техничка обрада и монтажа, затим постављање на Јутјуб канал пројекта Балканолошког института САНУ 'Теренска истраживања'.⁷ Паралелно са обрадом теренски документоване грађе, израђивана је и интерактивна мапа истражених пунктова (Мапа 1).⁸

Одабиром пункта на мапи приступа се мултимедијалној теренској грађи за одабрано насеље – приложене су фотографије насеља и филмови репрезентативни за две основне категорије – 'узорак говора' (под условом да у великој мери одражава основне дијалектолошке одлике тимочких говора) и 'усмена историја' (било да се саговорници устручавају да говоре својим тимочким говором, било да је у процесу замене).

⁴ Реч је о Архиву историјског и етнографског сећања Јевреја, који се налази на Колеџу за уметност и науку Индијана универзитета у Блумингтону (The Archive of Historical and Ethnographic Yiddish Memories, College of Arts and Sciences, Indiana University Bloomington). Архив се састоји од близу 400 интервјуа, вођених углавном на језику јидиш (регистрованог у Унесковом атласу угрожених језика као дефинитивно угрожен 'definitely endangered') у градовима у Украјини, Молдавији, Румунији, Мађарској и Словачкој. У интервјуима је фокус на језику, религијским обичајима и веровањима, песмама, сведочењима о холокаусту и виђењу двадесетог века. Архив је досупан онлајн, види више: <http://www.iub.edu/~aheym/> (приступљено 25. 2. 2018).

⁵ Више информација доступно је на сајту Архива миграција (Archive of Migration) <http://www.archivdermigration.at/en/project/intro> (приступљено 25. 2. 2018). Циљ пројекта Архива миграција је прикупљање и чување писаних докумената и публикација, као и аудиовизуелних извора, материјалних објеката обезбеђених од стране институција, асоцијација, група или појединаца.

⁶ У овом тренутку је тешко проценити број саговорника са којима је вођен разговор. Теодора Вуковић процењује да се водио разговор са око 200 саговорника, детаљније видети у раду Т. Вуковић у овом зборнику.

⁷ Јутјуб канал 'Теренска истраживања' доступан је на адреси: <https://www.youtube.com/channel/UC4EpCSAnEb2RIsIRY7pfNdQ> (приступљено 26. 2. 2018).

⁸ Интерактивна мапа истражених тимочких пунктова, као и детаљан опис пројекта и рада на њему (по фазама) доступни су на адреси: <http://balksrv2012.sanu.ac.rs/webdict/timok/index> (приступљено 26. 2. 2018).

Мапа 1 – фотографија интерактивне мапе истражених пунктова тимочке говорне зоне

Релевантност теренски документоване тимочке грађе огледа се и у њеној рецепцији у већ објављеним научним радовима и радовима у штампи (Гудураш 2017; Ђорђевић Пејовић, Ристић 2017; Мирић 2017; Сикимић 2017; Ћирковић 2017; Ђорђевић Белић 2018; Ćirković 2018). Одабрани фрагменти теренских разговора из пунктова који у целини покривају територију тимочког говорног подручја укључени су у докторски пројекат Теодоре Вуковић (CorpusLab / Slavisches Seminar, Universität Zürich)⁹ са циљем да се креира корпус, доступан и претражив на интернету, обима од око 500.000 корпусних речи.

Реалност на истраживаном терену указала је на следеће чињенице – тимочки говор нестаје доминантно под утицајем стандардног српског језика, млађе генерације готово да га уопште не користе (осим ретких заљубљеника у локални говор). Традицијска култура, знања о старим технолошким поступцима и старим занатима нестају.

Истраживања на територији тимочке говорне и културне зоне, с обе стране српско-бугарске границе, настављају се у оквиру пројекта „(Dis-)entangling traditions on the Central Balkans: Performance and perception“ (акроним TraCeBa),¹⁰ који окупља истраживаче из Русије (Институт за лингвистичка истраживања у Санкт Петербургу, Руска академија наука), Швајцарске (Славистички семинар Универзитета у Цириху) и Србије (Балканолошки институт САНУ, Филолошки факултет Универзитета у Београду). Фокус рада на овом пројекту требало би да буде истраживања улоге граница – географских, политичких, перцептивних – у трансформацији лингвистичке и културне традиције. За ове потребе лингвистичке методе (дијалектолошке, ареално типолошке, етнолингвистичке) биће комбиноване са савременим технологијама у обради језика (корпусна лингвистика, процесуирање језика, географски информациони системи). На овај начин квантитативни и квалитативни подаци између осталог

⁹ Назив докторског истраживања Теодоре Вуковић је „Corpus-based analysis of post-positive article in Torlak“.

¹⁰ Наведени пројекат спроводи се у оквиру пројекта ERA.Net RUS Plus, који финансира FP7 програм Европске уније за истраживања и технолошки развој, <http://www.eranet-rus.eu/en/211.php>.

омогућиће доношење закључака у вези са традицијском културом поменутог арела, израженом локалним језичким идиомом.

Зборник „Тимок. Фолклористичка и лингвистичка теренска истраживања 2015–2017“

Зборник који је пред читаоцима састоји се од дванаест радова, подељених у две целине – у првом делу су радови у којима се теренској грађи приступа из перспективе антропологије фолклора, а у другом делу су радови из лингвистике, у којима се тимочком говору приступа из теоријско-методолошког оквира данас актуелних лингвистичких дисциплина – социолингвистичке дијалектологије, корпусне лингвистике и компјутерске обраде корпуса, структуралне и генеративне лингвистике, невербалне комуникације. Сваки рад садржи неакцентоване транскрибоване фрагменте теренских разговора – за потребе лингвистичких радова примењена је дословна лингвистичка транскрипција (којом се указује и на недовршене почетке исказа, самоисправљање итд.), уобичајена за српску дијалектологију, док за потребе фолклористичких радова примењена транскрипција у први план ставља садржај разговора, уз представљање неких упадљивих језичких одлика тимочког говора. На тај начин илустровани су језик, култура, фолклор и историја тимочких села у синхроној перспективи. Неуједначеност у погледу објављивања личних података саговорника резултат је компромиса између традиционалних и актуелних етичких приступа у оквирима савремена хуманистике.

Фолклористички блок отвара прилог фолклористкиње Ане Станковић. Из корпуса забележене грађе у селу Репушница ауторка бира наративе који рефлектују саоднос званичне историје, сагледане кроз штампане публикације, и усмене историје као памћење заједнице, често као облика (мета)фикције. Ауторка приказује начине конституисања и прожимања индивидуалног и колективног сећања, и њихов утицај на грађење усмених наратива.

На основу разговора са саговорницом из Стогазовца, корисницом услуга Геронтолошког центра у Књажевцу, Татјана Вујновић истражује веровања, обичаје и норме понашања у вези са змијама, који су директно или индиректно присутни у забележеном разговору. Ови елементи се пореде са постојећом фолклорном и етнографском грађом, а у савремени контекст уклопљени су и захваљујући подацима са интернет портала.

Јелена Гудураш се у свом раду, заснованом на теренској грађи прикупљеној у селу Папратна, бави сећањима и традиционалним поступцима ископавања блага у контрасту са актуелним походима аматера археолога (са савременом техничком опремом). Ауторка запажа да се фонд предања и веровања о закопаном благу непрекидно увећава: неки митолошки елементи очувани су и у процесу ископавања блага савремених трагача, а све се више чланака и мултимедијалног садржаја може наћи и на интернету.

Рад Сузана Ђорђевић Пејовић настао је на фрагментима разговора са саговорницом рођеном у селу Ошљане, удатом и стално настањеном у Вратарници. У фокусу рада је наратив са мотивом заштите од змајева, који сведочи о још живим елементима традицијске културе у тимочким селима.

Последњи прилог у фолклористичком блоку представља рад Смиљане Ђорђевић Белић, који анализира поетичке одлике ауторских текстова Милоша Петровића из села Васиљ: ови текстови се посматрају у контексту постфолклора и у оквирима „наивног стваралаштва“. Посебно се истиче инкорпорирање елемената локалне културе, али и рефлектовање елемената ширег социо-културолошког и историјско-политичког контекста. Петровићев опус се сагледава у кључу теорија о идентитету, његов ангажман парадигматичан је пример укрштања гласова, како ауторка истиче, „горњих“ и „доњих“ социјалних стратума у формирању свести о националном, субнационалном и локалним идентитетима.

Зоја Карановић и Весна Ђукић у свом раду прилажу корпус од 51 сватовске песме забележене у селима у околини Белог Тимока, током теренских фолклористичких истраживања крајем деведесетих година 20. века. Ауторке истичу да двадесет година касније, у поновљеним истраживањима истих села сватовске песме не само да нису регистроване, већ се на основу сећања саговорница не могу реконструисати ни њихови фрагменти.

Данијела Поповић Николић објављује дванаест коментарисаних фолклорних наратива забележених у теренским истраживањима у Дебелици. Наративи су жанровски одређени као приче из живота, шаљиве еротске приповетке, новеле и етиолошко-есхатолошка и митолошко-демонолошка предања.

Лингвистички блок отвара прилог Бојана Ристића са анализом транскрипта разговора забележеног у селу Ново Корито. Имајући у виду да је реч о транскрипту разговора са само једном саговорницом, у раду су наведене неке фонетске и морфолошке особине њеног идиолекта. Анализа је показала да њен идиолект не само да се разликује од тимочког говора, већ се не може сматрати ни дијалектолошки релевантним узорком говора села Ново Корито, будући да је под утицајем стандардног језика, са једне стране, и суседних тимочких говора, с друге.

У истом социолингвистичком кључу написан је и рад Биљане Сикимић, који се такође састоји из два дела – аналитичког и транскрипта. Аналитички део, заснован на приложеном транскрипту, односи се на анализу идиолекта саговорника и улогу истраживача у обликовању конверзационих наратива. Оба идиолекта, и саговорничин и истраживачев, анализирани су из угла перцептивне дијалектологије и концепта 'упадљивости'. Транскрипт, приложен уз рад, обликован је у форми конверзационих наратива на издвојене теме: култна места Заграђа, Ђурђевдан, Лазар, додоле и литије, посмртни обичаји, повојница, змија, ласица, конопља и свакодневни живот у Заграђу.

Теодора Вуковић и Тања Самарцић се у свом раду баве постпозитивним чланом, као једном од најистакнутијих карактеристика тимочког говора. Ауторке истичу да учесталост употребе члана у тимочком говору није равномерна на територији целог говора, већ да постоје варијације међу појединим местима и говорницима. Утицај ареалних и географских фактора, попут близине бугарских говора, географске дужине и ширине и надморске висине, на учесталост постпозитивног члана у одабраним наративима мери се уз помоћ стандардних статистичких тестова корелације. Резултати показују статистички значајан утицај надморске висине као индикатора изолованости, али није утврђено да постоји утицај контакта са суседним бугарским говорима.

Употреба и изостављање субјунктивног маркера *да* у конструкцији футура првог у тимочким говорима тема је рада Мирјане Мирић. Њена анализа је показала да је употреба субјунктивног маркера *да* опционална, посебно када су маркер будућег времена и субјунктивна конструкција (*да*) + презент у контактної позицији, док у условима употребе енклитике непосредно испред дате конструкције постоји тенденција изостављања маркера *да*. Добијени резултати упоређени су са другим језицима и дијалектима Балканског језичког савеза, од којих многи такође испољавају тенденцију ка губљењу субјунктивног маркера у оквиру футура.

Последњи рад у зборнику бави се невербалном комуникацијом тимочког говора. Анализирајући гестове и пратеће вербалне делове наратива на тему гајења и прераде конопље, технолошког поступка који је временом нестао, Светлана Ћирковић указује на то да је истраживање невербалне комуникације драгоцено за потребе разумевања сложених технолошких поступака. Функција невербалних елемената – гестова јесте да истраживачима приближе радње о којима се говори, да опишу облик, величину предмета који се у наративима помињу, да укажу на просторне релације. Овим радом се указује на потребу укључивања нових методолошких приступа у теренском документовању.

Грађа документована у теренским истраживањима у тимочким селима чини обиман усмени корпус. Применом различитих савремених аналитичких поступака и теоријско-методолошких оквира, у радовима у овом зборнику истичу се могућности анализе документоване теренске грађе. Фолклористичке студије презентоване у овом зборнику указују, с једне стране, на елементе усменог стваралаштва који последњих година нестају, али, с друге стране, и на оне елементе који опстају и трансформишу се – доступност путем савремених медија чини их делом великог корпуса постфолклора. Лингвистичке студије углавном указују на трансформације кроз које пролази један језички идиом под утицајем актуелних социолингвистичких фактора. Применом теоријско-методолошких приступа различитих лингвистичких дисциплина могуће је поуздано говорити о утицају ареалних и географских фактора на присуство и одсуство неке језичке одлике, условима под којима се дешавају језичке промене, као и о активном комуникативном процесу у непосредном истраживању.

*

Број људи и институција који су непосредно помагали у теренским истраживањима Тимока је превелик да би се нашао на једној страници овог зборника; њихова имена се налазе на интернет страници пројекта: <http://balksrv2012.sanu.ac.rs/webdict/timok/zahvalnost>.

Захваљујем свим ауторима радова, рецензентима и члановима уређивачког одбора, посебно издавачима – Народној библиотеци „Његош“ из Књажевца и Удружењу фолклориста Србије – на великој подршци, стрпљењу и труду у припреми овог зборника.

Уредница

У Београду, март 2018.

Литература

- Белић 1905 – Александар Белић: Дијалекти источне и јужне Србије, *Српски дијалектолошки зборник* I, Београд: Српска краљевска академија.
- Гудураш 2017 – Јелена Гудураш: *Предања о закопаном благу Старе планине* (необјављени мастер рад), Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.
- Динић 2008 – Јакша Динић: *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008.
- Ђорђевић Белић 2018 – Смиљана Ђорђевић Белић: Здравца: (традиционални?) жанр и савремени контекст, *Књижевна историја* (у штампи).
- Ђорђевић Пејовић, Ристић 2017 – Сузана Ђорђевић Пејовић, Бојан Ристић: Водени бик у изворима из Локве: фолклористички и дијалектолошки осврт, *Фолклористика* 2(2). *Водени бикови и водене краве у усменим традицијама света* (ур. Ђорђина Трубарац Матић), 47–61.
- Ивић 2009 – Павле Ивић: *Српски дијалекти и њихова класификација* (прир. Слободан Реметић), Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Марковић 2016 (прир.) – Јордана Марковић (приређивач): *Александар Белић – 110 година од појаве Српског дијалектолошког зборника*, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Мирић 2017 – Мирјана Мирић: Степен граматикализације футура првог у тимочким говорима, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 60(1), 133–164.
- Сикимић 2017 – Биљана Сикимић: Увод у етноиколошка истраживања Запања и Тимока, у: *Гора божурова (биљни свет у традиционалној култури Словена)* (ур. Зоја Карановић), Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Удружење фолклориста Србије, 211–226.
- Соболев 1994 – Андрей Н. Соболев: *Говор села Вратарница в восточной Сербии*, München: Verlag Otto Sagner.
- Станојевић 1911 – Маринко Станојевић: Северно-тимочки дијалекат (прилог дијалектологији источне Србије), *Српски дијалектолошки зборник* X, Београд: Српска краљевска академија, 359–463.
- Ћирковић 2017 – Светлана Ћирковић: Лековито биље као елемент традицијске културе у околини Књажевца, у: *Гора божурова (биљни свет у традиционалној култури Словена)* (ур. Зоја Карановић), Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Удружење фолклориста Србије, 199–210.
- Barbiers 2015 – Sjef Barbiers: European Dialect Syntax: Towards an infrastructure for documentation and reasearch of endangered dialects, in: *Endangered Languages and New Technologies* (ed. Mary C. Jones), Cambridge University Press, 35–48.
- Ćirković 2018 – Svetlana Ćirković: Who’s Afraid of the Big Bad Hemp? The contemporary village of Eastern Serbia, between tradition and the media, in: *Between the Worlds: People, Spaces and Rituals* (eds. Magdalena Slavkova, Mila Maeva, Rachko Popov, Yelis Erolova), Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences (in press).
- Moseley 2010 – Christopher Moseley: Introduction, *Atlas of the World’s Languages in Danger* (ed. Christopher Moseley), UNESCO Publishing, 8–13.
- Salminen 2010 – Tapani Salminen: Europe and Caucasus, *Atlas of the World’s Languages in Danger* (ed. Christopher Moseley), UNESCO Publishing, 32–42.
- Sobolev 1998 – Andrej N. Sobolev: *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens* I–III, Marburg–Lahn: Biblion Verlag.
- Sorescu Marinković, Măran 2016 – Annemarie Sorescu Marinković, Mircea Măran: The Meglen Vlachs (Megleno-Romanians) of Serbia: a Community on the Verge of Extinction, *Res Historica* 41, 197–211.

РЕПУШНИЦА: ПОГЛЕД СА ГРАНИЦЕ СЕЋАЊА

У раду су представљени резултати теренских истраживања у Репушници који се односе на усмена предања. Из корпуса забележене грађе издвојени су наративи који се баве саодносом званичне историје, сагледане кроз штампане публикације, и усмене историје као памћења заједнице, често као облика историографске (мета)фикције. Намера је приказати начине конституисања и прожимања индивидуалног и колективног сећања, уз увиђање њиховог утицаја на грађење усмених наратива. На тај начин настојимо да покажемо како се преко жанра предања и традиције уопште остварује функционалност културног памћења и његова живототворност – (тропична) веза са животом, чак и онде где живота званично нема. Кључне речи: индивидуално сећање, колективно сећање, предање, традиција, културно памћење

1. Увод

Усмени наративи граде се у сталној и динамичној интеракцији личног и колективног. Истовремено, (ре)конструисање усменог дискурса неутуђиво (ре)конституише идентитет индивидуе која тај дискурс производи и заједнице којој она припада.¹ За тумачење ових премрежености неопходно је размотрити утицаје категорије времена, која се у раду посматра кроз теорију о култури сећања. Тумачењем грађе која се односи на Репушницу, сагледавају се односи сећања појединца и групе са наративима који се односе на колектив. Материјал који се тумачи двоструког је карактера и према њему рад је подељен у два дела. У првом се анализира историјска грађа, монографије и публикације завичајног карактера о Заглавку, области којој Репушница припада и, засебно, о самом селу. У другом делу рада анализирана је грађа из Репушнице документована у теренским истраживањима у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ 2015. године. Овај сегмент рада заснива се на анализи аудио и видео записа забележених у самом месту и изван њега, али у тематском смислу чврсто повезаних са локалитетом.

У средишту обе скупине наратива налази се жанр предања који се издвојио као репрезентативан, у намери да се сагледају облици сећања и њихов саоднос са наративима. Док први део располаже текстовима – забележеним, делимично преиначеним, коначно, заточеним у времену објављивањем књига у којима се налазе, други део анализира „живу“ грађу са терена, која указује на традиционалну фолклорну матрицу и архаичне аспекте жанра, али и на његову животност, динамичност и савременост, те се предања прате синхронијски и дијахронијски.

Из регистра квалитативних метода издвојена је студија случаја² и примењена као најпримеренија проблемској перспективи, будући да је одликује „холистички карактер, односно тежња да се очува целина случаја, његов јединствени карактер, његов развој“ (Шевкушић 2008: 240). У случају Репушнице проучава се феномен усменог дискурса кроз сећање појединца и колектива у јасно означеном хронотопу,

¹ Фолклор складишти „samo one forme koje su dokazale svoju funkcionalnost za datu zajednicu“ (Jakobson, Bogatirjov 1971: 19).

² „Називи у литератури енглеског говорног подручја – case method, case study, case analysis употребљавају се скоро у истом значењу“ (Шевкушић 2008: 239). Напомињемо да у науци постоје неусаглашености око тога да ли се студија случаја означава као приступ или метод (Шевкушић 2008: 240), што свакако не утиче на резултате који се добијају њеном применом.

уз интердисциплинарно сагледавање различитих аспеката појаве. Више од тога, структура рада подређена је методологији студије случаја:³ креће се од посматрања – издвајања и идентификовања дате појаве у што ширем опсегу, преко њене дескрипције, до покушаја да се она објасни, суштински разуме. Анализира се појединачни случај – једно село, са потребом да се осветли феномен његовог живљења посредством фолклорних форми у тренутку када је место формално угашено. Разноврсност података је подразумевана и очекивана у методологији којом доминира студија случаја (Шевкушић 2008: 230). Стога је и структура корпуса који чини различита писана и усмена грађа усмерена на Репушницу планирана и осмишљена. Коначно, избор основне методе оправдава и јединственост, односно, непоновљивост наратива забележених на терену, како због тока разговора тако и због одабира саговорника.

Полази се од претпоставке да ће одабрана грађа потврдити животност и актуелност традиције и њену неутуђивост од личне и колективне идентитетске матрице, као и да ће индивидуализирани наративи предања – меморати осцилирати на граници са фабулатима као колективно селектованим творевинама, и обратно, аналогно осцилирању индивидуалног и колективног сећања.

С једне стране, случај Репушнице, која је јединствена и, на неки начин, маргинализована и ексцентрична, погодан је за овакво методолошко изучавање. С друге стране, појава која се на њеном примеру показује могла би се, иако само донекле, уопштити – применити на села која доживљавају и која ће доживљавати сличну судбину. У овом раду, Репушница се конструише као парадигма умирања и симболичког оживљавања заједнице, а наративни идентитет препознаје као основни механизам културе сећања.

2. Репушница: актуелно стање на терену

Иако је званично угашена 1998. године, чиме је постала „прво насеље у Србији које је остало без својих становника“ (Велојић, Радовановић 2007: 194), Репушница је актуелна, што потврђује низ документарца, репортажа, новинских чланака (последњи су објављени августа 2017, у време писања рада) и стручне литературе посвећене овом географском подручју и посебно Репушници. При томе ваља назначити широк распон тонова којима се село приказује. Мада је у новинама као медијским средствима широке конзумације углавном означено као замрло, празно или као репрезент / увертира трагичне судбине многих других српских села,⁴ разговори чије ћемо делове анализирати не могу се сматрати песимистичним у тој мери. Према ставовима саговорника, иако угашено, на себи својствен начин, село живи.

Поред парадокса о мртвом месту у коме ипак има становника (у шта се уверио и тим истраживача овог пројекта при посети селу), неколико парадокса проналазимо у историји Репушнице, од којих су многи условљени самом локацијом. У ратним временима Репушница је заузимала „веома повољан

³ „U strukturi studije slučaja prisutna su tri elementa: (1) opšti okvir, (2) prikupljanje i oblikovanje informacija i (3) analiza slučaja“ (Pejanović 2009: 15).

⁴ Наводимо само неке од наслова новинских чланака: „Repušnica... selo na jedan dan“ (<http://www.zamedia.rs/stranice/vesti-drustvo/726/repusnica-selo-na-jedan-dan>), „Selo koje su svi napustili“ (<http://www.uselimasrbije.com/selo-koje-su-svi-napustili/>), „Selo duhova u Srbiji“ (<http://www.telegraf.rs/vesti/srbija/2889962-selo-duhova-u-srbiji-u-njemu-niko-ne-zivi-kafici-su-prazni-skole-i-ambulante-zatvorene-ulice-potpuno-puste-foto>), „Roјters: Srpsko selo nekad puno života danas odumire“ (https://www.b92.net/putovanja/vesti.php?yyyy=2017&mm=08&dd=23&nav_id=1296188) итд. Ретки су чланци светлије садржине, попут чланка из 2009. о писму упућеном кући број 1 у Репушници (<http://vesti.knjazevac.org.rs/timocka-krajina/knjazevac/repusnica-selo-koje-odavno-nema-mestane/>).

положај јер је била сакривена од непријатељских војски. У мирним временима, међутим, због забачености, тешког терена и лоших путева, овакав положај села био је неповољан“ (Велојић 2000: 7).⁵ У хроници села учитељ Драгослав Првуловић наводи да је оно настало када су Турци на месту данашње Репушнице у своје одмориште на путу од Ниша ка Видину населили четири породице са овог простора које су „počele da napadaju manje turske karavane“ и таквим груписањем „učinili ih odgovornim za sigurnost svojih čauša. Čak su im sagradili kolibe istrsivši repušak“ (Prvulović 1977: 1–2). Временом, што је овај пут постајао несигурнији, мештани Репушнице били су сигурнији. Подједнако спасоносни и разарајући географски положај Репушнице условљен је тиме што је она смештена „у сред високих планина“ (Станојевић 1913: 163) и „представља најјужнији део старопланинске области Заглавак“⁶ (Велојић, Радовановић 2007: 189). Као крајњи огранак „заглављеног“ подручја,⁷ Репушница је и сама „заточена“ природом, будући да се налази „у једној склопини“ (Станојевић 1913: 163). Осим природног одбрамбеног карактера, она је у административном смислу била граница Србије и Турске, све до стицања независности на Берлинском конгресу 1878, а данас је гранично место Србије према Бугарској.⁸ Шире посматрано, са селима Алдинац, Татрасница, Алдина Река, Равно Бучје и другим, представља велики обод, гранични појас ка суседној Бугарској. Сва ова села која припадају областима Заглавка (Репушница, Алдинац) или Буцака (Татрасница, Алдина Река, Равно Бучје) из деценије у деценију бележе све изразитију депопулацију која прети потпуном замирању.⁹

Маринко Станојевић је још почетком 20. века у монографији Заглавка предвидео тешку, нимало светлу будућност Репушнице: „Од стоке се живи (...) Потребно је најмање 100–120 оваца и коза па да се одржи једна породица. Али се ово стоке што има тешко одржава, јер слободне утрине нема много“ (Станојевић 1913: 164). Хронолошки гледано, број становника Репушнице је растао до 1948. године, након чега следи пад до потпуног гашења. Према попису становништва из 1834. године, у селу су живела 92 становника. Попис из 1948. бележи 369 становника, из 1971 – 149, 1981 – 12, 1991 – 6, док је према попису из 2002. Репушница село без становника (Велојић, Радовановић 2007: 195).¹⁰ Последњи становник Репушнице, Бора Божиновић (рођен 1920) напустио је село 1998. године и преселио се у Књажевац. Преминуо је у августу 2015. На тај начин место је званично угашено.

⁵ Забележено је да је 24. јула 1876. године село напао и опљачкао турски одред који су чинили Черкези, при чему је страдао један мештанин, али се узурпатори нису дуго задржали: „Уплашила их је дивљина и невреме (незапамћен град) који се баш тада спустио“ (Велојић 2000: 41).

⁶ Фолклорна етимологија Заглавка симболички указује на положај саме Репушнице: „Отреситији Заглавчани тумаче да је име Заглавку дошло отуда што је тај крај управо *заглављен* између берчиновачке косе, пограничног планинског зида са Старе Планине, и косе која полази са Иванове Ливаде (...), те изгледа управо као *заглавак* или *заглавка*“ (Станојевић 1913: 6).

⁷ Село је „смештено у Заглавку, на Старој Планини. Територијално припада општини Књажевац и од седишта општине удаљено је 30 километара“ (Велојић 2000: 6). „Граничи се са територијом Бугарске, атарима насеља у Заглавку (Алдинац, Дејановац и Папратна) и атарима насеља у Буцаку (Габровница и Татрасница)“ (Велојић, Радовановић 2007: 189).

⁸ Такође, она је и својеврсна „унутрашња“ граница: „данас представља границу између старопланинских микрорегија Заглавак и Буцак“ (Велојић, Радовановић 2007: 190).

⁹ На улазу у село, 2008. године, на дан прослављања сеоске заветине Свете Тројице: „на Св. Тројицу лет. Госп. 2008 (...) Репушничани и остали српски домаћини“ поставили су таблу. Натпис на табли гласи: „Србију овде је крајем 20. века започело гашење српских села Репушница је прва, најалост не и последња. Угасила се Папратница, ускоро ће Габровница, Татрасница... До 2020. године нестаће кажу, још 1500 српских села. Србију стави прст на чело. Спаси своје село. Оно те је одржало (не песма) њему хвала“.

¹⁰ Према подацима из 2009. године, угасила се Папратна, док су остала села била пред гашењем: Татрасница и Алдинац су имали по 4 становника, Равно Бучје 21, а Алдина Река 3 (Виденовић 2009: 7). Пад броја становника приметан, дакле, на читавом простору условили су физичко-географски, геополитички, економски и саобраћајно-географски положај – сведени производни капацитети, нпр. у домену земљорадње, удаљеност од града, у неким местима недостатак пута или инфраструктурних објеката, демографски фактори: просечна старост становништва, миграције итд.

Ипак, готово сви саговорници који су причали о Репушници издвојили су у својим причама прославу заветине Свете Тројице, приликом које се велики број Репушничана и њихових потомака окупи на месту Тројица¹¹ да прослави славу и тако (макар симболично) оживи село. Забележени су афирмативни коментари о обнављању појединих кућа, честим периодичним навраћањима и боравцима (ређе преко зиме), повезаности млађих генерација са својим коренима, итд. Одабрани наративи потврђују живу и живототворну функцију сећања и фолклора. Видови чувања традиције јесу обредне и обичајне радње: „Radnje prenose pamćenje (...) obredima se oživljava prošlost, oni su činovi sećanja, ali su takođe i odraz želje da se prošlost tumači na određen način i da se pamćenje oblikuje. Oni u svakom smislu reprezentuju nešto za kolektiv“ (Berk 1999: 86). У случају Репушничана то је свакако прослављање сеоске славе Свете Тројице.¹² Акт прославе заветине¹³ добија јачину по контрасту: мноштво за Свету Тројицу, музика, коло, обиље хране, итд. у односу на претежно празно село током читаве године и изузетност по томе што се одвија циклично и на утврђен дан – сваке године, једном годишње. На тај начин се, поред усмених и писаних сећања на село, које ћемо тумачити у раду, реминисценције остварују делањем, чињењем, чиме се реализују оба вида културног памћења:¹⁴ функционално и „памћење – складиштење“ (Асман 2011: 68).

3. Историја као (не)поуздани сведок

Класично, вишевековно и готово стереотипно схватање историје односи се на њено разумевање као објективизираниог и истиносног синтетисања чињеница. У античко време историја се готово једначила са сећањем (Цицерон, на пример, сматра да је историја *život sećanja* (Berk 1999: 83), темељећи се „на поуздању у веродостојност сећања“ (Sládeček, Vasiljević 2015: 15)). Од посткантовских ставова о немогућности спознаје, преко Ничеовог разумевања историје, према коме се негира истина као таква – као могућност објективизованог разумевања стварности,¹⁵ доспева се до идеја историографске школе 19. века, коју су одликовали „интелектуализам, објективизам, фактографија...“ (Burzyńska, Markowski 2009: 549). „Велики наративи“ урушавају се у 20. веку након великих страдања, те се тако и поимање историје ревидира, да би се крајем века покренуо талас новог облика историје кроз сећања. Експанзија потребе за сећањем – „memoir boom“ јавља се услед низа фактора, као што су: „признање недовољности историје (...) интерес за мемоарску и аутобиографску литературу“ (Sládeček, Vasiljević 2015: 19) и појава маргинализованих група, чија се сећања / ставови / слика света не поклапају са хомогенизованим и централизованим. Ови узроци могу се применити на сећање Репушнице – она је како географски тако и суштински маргинализована (на микронивоу подручја, град се посматра као центар), те ће се приче о

¹¹ На овој локацији се „између два светска рата налазила и црквица (капелица) коју су 1942. године спалили партизани. Данас се ту налази само камени крст посвећен светој Тројици који сваке године посећују бивши становници Репушнице и њихови потомци“ (Велојић, Радовановић 2007: 194).

¹² Издвајамо део вести о поновном започињању окупљања у Репушници (1998. године), објављену у локалним новинама под називом „Оживе село у једном дану“ („Књажевачке новине“, јун–јул 1998): „Бујице сећања наврнуше на врата, на оно што је остало (...) Сетише се млади где су им корени. И вратиће се – бар за наредну Тројицу“ (Велојић 1998: 6).

¹³ Оваквим начином слављења, традиција се оживљава помоћу „prenosnih mehanizama društvenog pamćenja“ (Berk 1999: 85) који подразумевају „emotivno poistovećivanje sa slikama, ulogama, vrednostima i narativima, kao i razne oblike akcija kao što su proslave, procesije, demonstracije“ (Asman 2015: 77).

¹⁴ О културном памћењу и „местима памћења“ (Асман 2011: 281) пише Алаида Асман у књизи „Дуга сенка прошлости“.

¹⁵ Ниче сматра (посебно у књизи „О користи и штети историје за живот“) да „istorija sveta nije istorija činjenica samih po sebi, već samo istorija našeg mišljenja o tim činjenicama i njihovim motivima i uzrocima (...) To su samo *facta ficta*: *To što čovek obnavlja (überspinn)* i *obuzdava prošlost, jeste umetnički nagon a ne nagon istine*“ (Burzyńska, Markowski 2009: 551).

њеном гашењу делимично поклапати са причама оних који су били или постају маргина, попут села која доживљавају исту судбину.

За овај рад значајан је још један аспект историје као сећања појединаца или група – аспект који се тиче специфичног фолклорног жанра – усмених предања, неминовно изложених селекцији историје са једне стране и сећањима појединаца и колектива са друге.¹⁶ Анализом се добијена грађа сагледава кроз конституисање наратива посредством индивидуалне и колективне визуре, за које ћемо употребити термине индивидуално и колективно сећање.¹⁷ У наративима у којима се запажају структурне и семантичке одлике предања користимо термине меморат и фабулат,¹⁸ уз покушај да се (без претензије ка изједначавању, али уз указивање на сличности) индивидуално сећање упореди са меморатом, а колективно сећање са фабулатом.

Посебни вид реактивације прошлости – обликовање сећања као (историографске) метафикције остварује се у монографијама, хроникама, приказима и прилозима историографске и етнографске провенијенције о Заглавку и Репушници. Бележење предања и других облика усменог стваралаштва у штиву таквог усмерења, које нема примарно поетску функцију, несумњиво остварује додатну вредност. У књизи Миодрага Велојића „Репушница, село којег више нема“ налазимо низ предања о постанку места¹⁹, пренетих претежно путем ауторове парафразе или кроз комбиновање његових интервенција и директно забележеног говора старијих саговорника (најчешће уз навођење њиховог идентитета), прецизно акцентованог. Најстарија предања односе се на боравак старих народа на овом простору и остатке њихових активности: „У атару Репушнице, на ширем потезу Алдинкоса, постоји и место звано Рупе. На њему су, кажу мештани, *Латини копали руду*“ (Велојић 2000: 11);²⁰ „Према предању које је Првул Миленковић чуо од свог деде Радисава, насеље у коме су живели рудари било је у месту Тројица“ (Велојић 2000: 11). У овом „multi-conduit“ (Dégh, Vázsonyi: 1974: 228) систему преношења одиграва се преламање појединачног и Другог (који преузима причу), више индивидуалних говорења, коначно, индивидуално и колективно.²¹ Аутор је претпоследњи у низу преношења (у буквалном смислу, последњи „link in the chain of transmission“ (Dégh, Vázsonyi: 1974: 228) јесу читаоци), али велика дистанца – велики број (пре)носилаца приче у ланцу „транспонована“ наратива не утиче на његову „веродостојност“, будући да се упућује на актуелност, на реалије као потврду „истинитости“ усмене

¹⁶ О односу историје и усмених форми види у: Vansina 1985.

¹⁷ Према Морису Албвашу прво бисмо „*mogli nazvati unutrašnjim ili internim, odnosno ličnim, a drugo spoljašnjim, to jest društvenim*. И, још тајније говорећи, једно је *autobiografsko*, а друго *istorijsko pamćenje*“ (Albvaš 2015: 31). О одређењима појмова индивидуално и колективно памћење видети у: Илић 2011.

¹⁸ Године 1934. Карл фон Сидов налази да је за разумевање жанра предања, дистинктивног још од браће Грим у односу на приповетку, неопходно сачинити подгрупе, које „*nisu žanrovi, nego načini prenošenja (...) moguće komunikativne varijante*“ (Čistov 1987: 235). Издваја хроникате (кратка саопштења), меморате и фабулате. Под меморатима подразумева, „*priče ljudi o sopstvenim, često ličnim doživljajima*“, док су фабулате „*kratke jednoepizodične priče u čijoj pozadini se, doduše, nalaze doživljaji i zapazanja, ali one nisu neposredno proistekle iz njih, već iz predstava koje su nastale na osnovu njih, predstava koje su se u predanjima tako reći kristalizovale*“ (Fon Sidov 1987: 230).

¹⁹ Одабрани извори о Репушници потврдили су „тезу Јана Вансине о структури заједничке усмене историје: (...) заступљено је памћење легендарних почетака заједнице (...) и памћење новије прошлости“ (Илић 2011: 224, 225).

²⁰ Међу литературом која се бави овом тематиком, истичу се радови Влајка Палавестре: Palavestra 1965, Палавестра 2003.

²¹ Фон Сидова дефиниција мемората заснива се на личном искуству / доживљају: „*a memorate can be known only by the only by the single person and respectively by as many people as heard it from him*“ (Dégh, Vázsonyi: 1974: 226). Његови ставови су преиспитани, посебно у домену суверенитета мемората, као раније занемареног, из подела изопштеног, чак негираног (у погледу припадности фолклору) аспекта остварења предања (Dégh, Vázsonyi: 1974: 225–230). Према ставовима Мулена, у меморатима „*pričalac saopštava slušaocima o svom susretu sa natprirodnim*. (...) Istovremeno, *njegov doživljaj uklapa se u već postojeću matricu, u kojoj se nalaze slike i situacije, kao duhovno dobro kolektiva*“ (Karanović 1989: 103, 104).

историје:²² „Шљака се и данас може наћи у потоку Барни дол, испод Топузановог гроба. Како казивачи потврђују, *У шљакиште то само свитка*“ (Велојић 2000: 11).

Издвајамо део предања о настанку Репушнице које је Велојић пренео према причању Милоша Игњатовића (рођ. 1933): Село је „населио Турчин који је од становника из тих крајева убирао данак“, али није смео слободно да се креће овим путевима: „Неје смејал да иде кроз Бару, на Јаворсћи врт, па на Рунклу, већ их је сабрао на једно место и направио им воденицу“ (Велојић 2000: 14). У монографији налазимо још две варијанте овог предања. Једна је преузета из „Зборника прилога за познавање Тимочке Крајине“ Маринка Станојевића. Односи се на догађај с почетка 19. века (Велојић је преузео – препричао већ препричано предање у Станојевићевој књизи): „Чланови једне фамилије из Репушнице убили су тада једног Турчина и побегли у Параћин. Због тога је дошло једно турско одељење, покупило породице са пређашњих места и населило их све заједно тамо где је било одмаралиште. Чак су им изградили колибе истрсивши репушак. Први становници ово насеље назваше Репушница“ (Велојић 2000: 14). Варијанту која не садржи убиство спомиње Драгослав Првуловић у циљу објашњења етимологије Репушнице: „Због тога (хајдучије породица, прим. А. С.) је дошло једно турско војно одељење, покупило ове четири породице и населило их све заједно, тамо где им је био одмориште и учинили их одговорним за сигурност својих чауша. Чак су им изградили колибе истрсивши *репушак*“ (Првуловић 1977: 2). Наведени наративи за објашњење сопственог идентитета нераскидиво везују имаголошку поставку, будући да је антагонизам *Ми*²³ : *Други* неопходан за конституисање колективног идентитета. Са структурног аспекта, ова опозиција значајна је за покретање радње. Ипак, наилазимо на наратив који се позива на „реалије“ интерног типа, тражећи узроке (раз)једињења унутар саме заједнице: „по причању Боре Божиновића (рођ. 1920), последњег становника Репушнице, на месту данашњег села било је насеље од 70 кућа. *Болес куга га раселила. Неки су отишли у Рункул, неки у Бару – после се опет населили*“ (Велојић 2000: 12).

Иако модификовани, ови текстови потврђују идеје које расветљавају друго лице историографије, лице које се тек привидно враћа на антички почетак, према коме је историја једнака сећању – сада се историја разуме „*onako kao je Albvaš shvatao pamćenje, kao proizvod društvenih grupa*“ (Berk 1999: 84). Можда је најбољи пример преплитања различитих теоријских ставова о сећању, историји и њиховој интеракцији управо усмена традиција, која често заузима подједнако јаке и релевантне статусе како на попришту историје тако и у домену колективног сећања: „*južnoslovenska narodna istorijska tradicija kretala se kroz vrijeme i prostor primajući raznorazne uticaje neistorijskog karktera, ali je, i pored toga, vijekovima predstavljala jedinu hroniku minulih vremena za mnogobrojne generacije, sve do danas*“ (Palavestra 1965: 3). У том светлу постаје важно то што се издвојени наративи узимају као важни за заједницу (са позиције колективног мишљења), чак и када су догађаји далеки, непроверљиви или делимична (мета)фикција.

Књижевница Бобица Миливојевић у неколико својих романа помиње лични доживљај места, ослоњен на представе заједнице, али измењен услед процеса стваралачке имажинације. Посредством поетизованог приказа места остварује се још један вид индивидуализованих облика колективног памћења у писаној форми.²⁴ У разговору са истраживачима Миливојевић подвлачи да пише о селу

²² Албваш указује на то да „у континуираном развоју колективног памћења нема, као у историји, јасно повучених граница подеље, већ само неправилних и неизвесних граница. Сadaшњост (shvaćena kao nešto што се протеже у одређеном трајању, onom које занима данашње друштво) не супротставља се прошлости као што се међусобно разликују два суседна историјска периода“ (Albvaš 2015: 55).

²³ Ја саговорника је у пренесеном смислу део *Ми*, будући да је он део колектива – потомак Репушничана, те је, такође у тропичном смислу, ово његово сећање важно за његово лично одређење.

²⁴ Заглавак се, на основу биографских прича, у којима се кроз визуру прошлог (сећања) преплићу индивидуално и колективно, осликава у књизи „Заглавак, у успоменама“ Бојана Ристића. У књизи се наводи интервју Десимира Миленовића са Бором Божиновићем, последњим становником Репушнице, објављен у „Илустрованој политици“, 15. августа 1998. Овом врстом

индиректно помињући Репушницу: „Кад пишем о сеоском животу (...) назив села се нигде није, није споменуо, то си приметио добро, али .. некако из мене само то избија (смех) да баш буде село налик Репушници. Ко је некад био тамо, препозна га одмах. (...) Стварно, стварно личи, не случајно, него намерно на моје село“.

Наведене књиге, било да су историографског или уметничког карактера, отварају аспект културног памћења који се означава као „памћење–складиште“ (Асман 2011: 68), дајући материјализован облик чувању традиције од заборављања, а Репушнице од нестајања.

4. Репушница: између хронике завичаја и аутобиографије

У теренским истраживањима Репушнице (2015. године) уочене су две групе саговорника и више различитих врста / видова сећања на Репушницу. Једну групу чине старији становници села, они који су готово читав свој век провели у њему, да би се у позним годинама преселили у друга места (претежно градове), док су у другој скупини саговорници млађе генерације, који су углавном детињство и младост провели у селу, те се рано одселили због школовања, посла или из других разлога: њихова сећања су само на први поглед јаснија, често под утицајем инфантилне перспективе кроз коју су доживљаји филтрирани или под утицајем оних који су им приповедали. Индивидуална сећања могу се, условно речено, поделити на непосредна / директно проживљена и посредна / лично проживљена, али уз интервенцију других (нпр. преко прича, ставова других). На основу теренских разговора, за потребе овог рада издвојићемо фрагменте који осликавају различите видове сећања:²⁵

СГ: За Ђурђевдан, о: таг идемо, девојке идемо у цвеће и наберемо цвеће и дођемо у село и у реку увијемо венци, купамо се по реку. Сутра дан идемо му-, муземо овце {смех} =

БС: {Ето га}

СГ: =муземо овце и идемо на славу;²⁶

СГ: Селин се звао и то кад се коље јагње мора да буде где крв иде, да иде на то цвеће. (...)

БС: А јел, јел било нешто под, под ведро да се турало?

СГ: Турал се кравај=

БС: Аха.

СГ: = и јајце=

БС: Аха.

СГ: = и после гледамо ква има буба доле испод тој да видимо ква је срећа. (...) Саг (смех) ја то сам чула од стари наши и такој.

новинског текста активира се још један облик индивидуалног и колективног памћења (у писаној форми, делимично стилизован и поетизован, али не у мери у којој је то учињено у романима), што потврђују речи Боре Божиновића: „Понекад сањам како нам је село пуно људи. Ипак, у сновима су ми најчешће слике када смо се у вечери, после напорног посла, окупљали испред продавнице, па сатима уз пиво о свачему разговарали“ (цитирано према Ристић 2016: 93).

²⁵ Приликом транскрибовања одабраног материјала употребљена је вербатим транскрипција, у којој су, поред стандардних знакова интерпункције, коришћени: .. краћа пауза (до пет секунди), () паралингвистичко понашање, које се уноси у заграду (смех, уздах, итд), : продужени вокал, {} преклапање говора, = говор који се надовезује на претходно говорено истог информатора, – недовршена реч, (...) изузети део говора, °° неразговорни део говора. Са овом саговорницом (СГ) разговарала је Биљана Сикимић (БС).

²⁶ Код саговорнице је индивидуално сећање уклопљено у групу (чини један од облика колективног памћења), вероватно слично сећањима осталих жена које су тада биле девојке.

При активирању тема из прошлости отвара се „питање проблема историјске дистанце (и то двоструке) која се показује као информаторова дистанца, односно истраживачева“ (Сикимић 2006: 25). Селекција сећања производ је подједнако селекције саговорника, који неће све говорити и када зна (нпр. код табу тема):

СГ: Кудеље, предемо, момци дојду, украдну ни вретено и отиду, ми идемо по вретено да га најдемо (смех).

БС: И какво буде тад кад га најдете тамо у момка?

СГ: Па добро, зна се (смех) .. И онда после дођемо на седељку и предемо, продужимо даље,

али и истраживачевог усмерења на поједине тематске кругове. Кроз разговоре са саговорницима, истраживачи остварују покретање механизма сећања који се прожимају на неколико нивоа – остварује се „истовремено пројектовање старог и новог, традиције и савремености, комбиновање дијахроне и синхроне перспективе“ (Сикимић 2006: 23):

СГ: Али мени уопште није, није проблем да одем са својом породицом и кад је село празно. Мени се чини, и стварно ми се чини да су све оне куће око мене пуне, да ту има људи (...), да је ту први комшија, да, да, уопште се не бојим.²⁷

Колективно сећање може се раздвојити у неколико група, што би одговарало подели коју прелаже Алаида Асман (2006. године) као терминолошко решење за „монументалан“ појам културе сећања.²⁸ Посредством селекције, фрагментације и прожимања на релацији некад–сад, лично–опште, могу се пратити преобликовања сећања. Посматраћемо предања снимљена у самој Репушници. Испричали су (сада већ некадашњи) Репушничани, који су се, стицајем околности, у време теренског истраживања Репушнице, нашли у атару села и били вољни да говоре. Разговор је водила и снимила Биљана Сикимић. На тему о закопаном благу,²⁹ двојица саговорника³⁰ су причала појединачно (уз повремена преклапања говора), при чему су се њихове верзије делимично поклапале, али су често различито завршаване, уз другачија објашњења / коментаре (као додатке причи). Њихови наративи се крећу од колективно постављених визура, у једном тренутку прелазе у индивидуализоване облике сећања, да би се на крају поновно груписали у фонд заједничког – колективног сећања, при чему је за овај рад важно посматрати и интеракцију мемората и фабулата и њихове граничне форме – границе међу њима:

СГ1: Има (смех) доле ту близу села .. а: .. ту је ископано злато .. И онда су подигли ту неки крстић, а тај где је крст Светог Јована, тај доле (уздах), муж, у то време се служило тамо у Влашко се ишло, знаш, ишо да служи у Влашко.

СГ2: У драгомани.

²⁷ У медијима је креирана слика о Репушници слична урбаној легенди. То је приказ угашеног места уз сабласне тонове, атмосферу страха, зебње и напетости услед потенцијалне појаве демонских бића. Оваква представа се код Репушничана одбија (под претпоставком да треба да се боји, саговорница сама потенцира на томе да се не боји) или се уопште не примећује.

²⁸ Алаида Асман сматра да је решење за појам сећања (уобичајено подељен на индивидуално и колективно сећање) издвајање „*četiri nivoa ili oblika sećanja*“ (Asman 2015: 72): индивидуално, колективно, политичко и културно сећање (Asman 2015: 72), уз додатно указивање на многострукост идентитета појединца у различитим дискурзивним творевинама (Asman 2015: 84, 85).

²⁹ О овој тематици детаљније у монографији: Karanović 1989.

³⁰ Док је истраживач означен иницијалима – БС, саговорници су означени као СГ1 и СГ2.

СГ1: Дабоме, био драгоман, а жена чувала козе³¹ .. и: преко дана коза плад- пладњовала тамо и чује као нешто лупне, е знаш. Она приђе, погледа котлић злато. Она извади то донесе кући. .. С јесени кад дође муж, зими, јесени кад се заврши то служење сад кад, до кад је то било, то легенда, ал није легенда, то је истина. То су цело село зна, сви то знају, мислим, нема шта ја да причам. (...) И: дође старац, донесе, каже: „Поглеј шта сам ја заслужио“. Донесе два-три дуката. А она каже: „Де ти дођи овамо у собу да видиш шта сам ја нашла“. И отад се одселе доле, у Зајечар, Књажевац, накупују доле куће, имање и тако.

Поред упућивања на колективно сећање: „цело село зна, сви то знају“, налазимо метатекст – покушај жанровског објашњења, које је, заправо, објашњење о веродостојности приче: „то легенда, ал није легенда, то је истина“, уз позивање на реалије које сведоче о истинитости:³² „И отад се одселе доле, у Зајечар, Књажевац, накупују доле куће, имање и тако“. Хронотоп је одређен, али непотпуно: „доле ту близу села (...) у то време се служило тамо у Влашко“. С једне стране, ликови су уопштени, означени као муж, жена, што ово предање ближи фабулату. На другој страни, ови ликови припадају заједници приповедача, што га може усмерити ка граничној форми мемората и фабулата. Овакву жанровску усмереност наратива потврђује и приповедачева позиција.³³ Приповедач чини „*neprestano vibriranje između realnog faktografskog i fiktivnog*“ (Marks 1990: 305). Вербалним бравурама, осцилирањем између историје и живота, приче и живота, приповедач је на граници, али на повлашћеној, индивидуализованој позицији. Он преузима (најмање) двоструку улогу: преносилац је знања колектива, за који сам тврди да има повлашћени статус: „сви то знају, мислим, нема шта ја да причам“, али и сведок – након што је испричао друго предање о закопаном благу, даје коментар – потврду истинитости приче: „И дан-, ја сам можда пре десетак година прошо тим путем и сад се познаје какво је то зидано са каменчићи где је био тај котлић“.³⁴

Без обзира на постојање правила која конституишу творевине усмене књижевности,³⁵ не сме се занемарити улога индивидуалног „гласа“: постојање колективне цензуре „*ne isključuje funkciju individualnog govora parole u procesu realizacije*“ (Zečević 1974: 36). Она је посебно наглашена када се говоре варијанте, које и сами саговорници дефинишу (својеврсним метатекстуалним наносима): СГ1: „Да, то се прича, сад неко надовеже, ово-“; СГ2: „Ја сам то чуо, он је већ овако чуо“; СГ1: „А ја сам па другачије више чуо, што сам вам испричао оно“. Наводимо две варијанте предања о закопаном благу:

СГ1: А и ту нашли исто, ту поред ту у село, у село је то .. ти су у Зајечар људи што с- нашли то ту у село. Има, налази се то, налази се злато, тамо где су беле воде се зове, то прича мој деда, значи, он је, па пре два-, двадесетак године умро. .. Каже ту поред саме границе, Бела Вода звано место, била плоча нека на сред пут. И један дан код једног возе сено други дан код другог, по десетак рабадија. .. И све се спремали да тај камен склоне одатле, .. ал онај прође, де онај ће иза мене, де овај ће и тако то све остајало. Међутим,

³¹ Предање у коме животиње налазе благо распрострањено је на ширем јужнословенском простору. По овом мотиву, слично је предање број 281. под називом „Кечеџина цамија“ у зборнику: Палавестра 2003: 253.

³² „*Pretenzija na verodostojnost jedno je od osnovnih obeležja priča o zakopanom blagu*“ (Karanović 1989: 104).

³³ У „*kazivanjima koja čine prelaz od memorata ka fabulatu*“ (Karanović 1989: 104) се „*umesto o ličnom iskustvu, govori o doživljajima drugih, ali bliskih i poznatih ljudi, obično rođaka, prijatelja i sl., a najčešće starijih članova zajednice*“ (Karanović 1989: 104).

³⁴ У попису топонима Репушнице налази се „историографска визура“ овог предања, на први поглед очишћена од сваког наноса фикције: „*Дрквисте* – камено место на коме се налази камени крст посвећен Св. Јовану. Укопао га је Сава Велојић зато што је ту његова жена Ђурђа нашла бакрач са златом“ (Велојић 2000: 26).

³⁵ Јакобсон и Богатирјов указују на то да је усмена књижевност усмерена: „*prema određenom skupu normi i poticaja, dakle, prema langue*“ (Zečević 1974: 35).

дошо неки водник. .. Тад војска становала ваљда ту у дом код нас, дом био на три спрата овде. .. Имао план неки,³⁶ оде и извади.

(...)

СГ2: Кажу на сред пута да је било. .. И ту је, увек се коњ плашио, знаш, раније су они с коњи снабдевали карауле и увек се плашио ту преко тај камен коњ. Преко пута овако био тај камен био, та плоча. И нареди војску да преврну тај камен да се не плаши коњ више и каже да су нашли паре, ал {ко зна то.}

СГ1: {А ја сам па}

другачије више чуо, што сам вам испричао оно.

СГ2: (...) Одузели им то злато као да предају држави тамо доле у касарну у За-, у Књажевац. (...) Ја сам то чуо, он већ овако чуо.

СГ1: Да, то се прича, сад неко надовеже, ово-. (...) Ал чим се прича значи нешто да има.

Иако је варијантност евидентна, јасна су надовезивања (саговорници међусобно одобравају речено) или поклапања говора која указују на колективно сећање. Она се у транскриптима виде на основу истовремених или брзих асоцијативних преламања (у наредном транскрипту маркирани сегменти):

СГ2: Раније смо чули, ја нисам видео, ал сам чуо да је нека баба {извадила}=

СГ1: {Е, оно што ти ја}

БС: Аха.

СГ2: =ту злато (уздах) мало ниже испод село, није ба-, не испод {село.}

СГ1: {Крст Свети} Јован где је. Јел за тој причаш?

СГ2: Не овде доле, где {[∞] кућу у село што је било}=

СГ1: {А: у село што је било.}

(...)

СГ1: Да су гледали од прозор да гори тај {(..)} =

БС: {Аха}

СГ1: = то злато да ослобађа тај гас, шта ли ослобађа.

СГ2: **То сви причу то.**

СГ1: **Е, дабоме, то се прича ту у селу** (...) Тај камен је специфичан,³⁷ он је као, онамо је као стог.

СГ2: Не види се, ја би и одвео, него {урасло у траву.}

СГ1: {Дабоме.} А доле као на њега, ја сам гледао, на њега има као шапа, у оној, утиснуто у воду, а он је као пашњак од говедо, од краву.

СГ2: **Баш такав.**

Док се на једном полу језичке реализације издваја лични говорни акт реализован као *parole*, са друге стране је *langue* – скуп правила, конвенција колектива. Ова два пола нису и никако не могу бити отуђени: „U taj tradicionalni, interpersonalni sistem može jedan ili drugi besjednik unijeti osobne promjene, ali se one mogu interpretirati jedino kao individualna odstupanja od *langue* i samo s obzirom na nju“ (Jakobson, Bogatirov 1971: 17). На основу одабраних сегмената материјала показује се да индивидуално памћење, ма колико било наизглед „слободно“ ипак пролази, чак захтева „цензуру“ колектива, будући да се саговорници ослањају и заклањају иза општег поимања: СГ2: „Ал дал је то тачно баш, дал су нашли нешто ил нису, ал то се причало“; СГ1: „Ал чим се прича значи нешто да има“.

³⁶ На основу мотива „плана“, ово предање ближи се онима која се односе на запис (књигу) који садржи локацију блага.

³⁷ Други саговорник дао је појашњење локације блага: „Има онамо преко реку, ту близо један камен као шубара што зову, она капа. (...) Па се преломео на средину и пао доле један део на земљу, само се одломео, а онај горњи део си остао, тако стоји, као уста онако. И туј су закопали то злато .. ти старци“. Мотив камена који се „распукне (...) и укаже се благо“ (Палавестра 2003: 253) постоји, између осталог, у збирци предања Влајка Палавестре (предање бр. 280, насловљено као „Чобанија“).

На овом месту ваља указати на интердисциплинарну везу / премреженост фолклористике, теорије културе сећања и наратологије, највише посредством појма наративног идентитета.³⁸ Појединац обликује своју причу преносећи оно што је у основи његове свести о сопственом идентитету, па тако и идентитету заједнице којој припада. Обратно, заједница „пропушта“ и (ре)интерпретира само оне наративе који конституишу њен идентитет. Аналогно овоме, на нивоу фолклорних форми (у овом случају облика предања) запажамо процес селекције у саодносу индивидуалног и заједничког као транспозицију мемората у фабулат – предање у класичном смислу те речи: „Mnogi memorati mogu da postanu tradicija na taj način što ih drugi mogu smatrati dovoljno interesantnim za dalje prenošenje“ (Fon Sidov 1987: 230). У култури памћења одиграва се сличан процес:³⁹ „U doslovnom, fizičkom smislu, pamte pojedinci. Međutim, društvene grupe određuju šta je *dostojno pomena* i kako će ono biti zapamćeno. Pojedinci se identifikuju sa javnim događajima prema značaju koji oni imaju za njihovu grupu. Oni *pamte* i mnogo toga što nisu direktno iskusili“ (Berk 1999: 83).

У изабраним наративима се не дорађа да „first-person stories become third-person stories“ (Dégh, Vázsonyi 1974: 228) – меморат у овом ланцу преношења не прелази у фабулат,⁴⁰ што је условљено почетном колективном „позицијом“, али се у самим наративима проналазе „одблесци“ мемората, персонализовани уплив у колективну визуру: СГ1: „И дан-, ја сам можда пре десетак година прошло тим путем и сад се познаје какво је то зидано са каменчићи где је био тај котлић“; СГ2: „Не види се (камен, А. С), ја би и одвео, него урасло у траву“; СГ1: „А доле као на њега, ја сам гледао, на њега има као шапа“. У овим деловима наратива саговорници прелази из колективног у лично, у потврду колективног памћења својим сведочењем, да би се на крају вратили заједничком фонду знања, остварујући, при томе, везу на релацији некад–сад. Повезаност усмене традиције са садашњим тренутком додатно се подвлачи употребом презента: СГ2: „То сви причу то“; СГ1: „Е, дабоме, то се прича ту у селу“, како и актуелним активностима: СГ2: „А имамо ови наши златари, ту што долазе, траже, траже, траже, знаш“, СГ1: „Има људи јуре (смех) по то нон-стоп“. Саговорници су назначили да су „златари“ у Репушници често, да су трагали за златом „пре две–три недеље“.

Транскрипти теренских записа који тематизују предања о закопаном благу и њихова анализа потврђују жанровске особености⁴¹ и виталност жанра. Таква предања се крећу на разини „od realnosti do priče, od zbilje do fikcije, od govora do naracije“, уз „stalno gibanje između faktografskog (ili pseudofaktografskog) i fikcijskog“ (Karanović 1989: 123). Издвојили смо само неке од начина на које усмени текст оживљава и осветљава личну и колективну имагинацију, историју, коначно, живот. Зато и не чуди утисак: у тренуцима рецентног истраживања у Репушници чинило се да ово место не може бити живље.

³⁸ У књизи „Време и прича“ Рикер дефинише наративни идентитет као онај који је усмерен на реципијента наратива, који изнова изграђује своје сопство у интеракцији са текстом (Рикер 1993). Шире од тога, како Рикер показује у књизи „Сопство као други“, само сопство се конституише као прича, у сталном превирању и интеракцији *idem* („идентитета као сличности“) и *ipse* („идентитета као сопства“) (Рикер 2003). Глобално посматрано, врши се интеракција друштвеног типа, у којој је сопство усмерено ка споља, али и спољашњи свет ка њему, што се рефлектује на конституисање приче: селекцију грађе и начин њеног обликовања и преношења.

³⁹ Контекст (теоријског) истраживања културе сећања сличан је контексту теренског „istraživanja tradicijske kulture“, будући да се „u neposrednom kontaktu i komunikaciji sa ljudima koji su nosioci te kulture, razgovori (...) zasnivaju na sećanju samih sagovornika na način života koji bi se mogao nazvati tradicionalnim. Takom terenskih istraživanja, u razgovoru se često insistira na *životu nekad*, te se iskazi sagovornika često zasnivaju na individualnoj rekonstrukciji tog tradicionalnog načina života“ (Ćirković 2008: 163).

⁴⁰ О облицима преношења (мемората и фабулата) види више у: Dégh, Vázsonyi 1974.

⁴¹ Видети више у: Karanović 1989, посебно поглавље „Žanrovska obeležja“, 97–119.

5. Закључак

Парадигма сећања остварује се кроз интеракцију некад и сад, који су у сталној и живој премрежености и нераскидивости, чак и онда када је, као у случају Репушнице, физичка веза са прошлим прекинута, чак и онда када доживљаји прошлости нису директно проживљени. Наративи предања постају репрезенти културе посредством којих се реинтерпретира сопство. Упућеност колектива на одређени простор – „*lociranje* predstava“ (Berk 1999: 86) важна је за њихово идентитетско одређење. У предањима забележеним у Репушници и у предањима о њој самој простор се измешта, удаљава од своје квалитативне особености и постаје метафоричан, чак симболичан, док се категорија времена „*protejski skuplja i širi*“ (Karanović 1989: 127), постајући део метафоре о повратку, који је цикличан и изузетан. Хронотоп Репушнице и њених наратива доноси трагове архетипског („*san o ostvarenju želje*“, Karanović 1989: 126), који Фрај означава „*nostalgijom, traganjem za svojevrsnom zlatnom erom u vremenu i prostoru*“ (цитирано према Karanović 1989: 125). Неспokoј у жељи за некадашњим кроз носталгију особеност је егзилантске позиције савременог субјекта, код кога жеља више није повезана са самим простором и временом, већ са потребом да се изнађе и осветли сопствени идентитет између сећања на тренутак / тренутке прошлости и рефлексе тог сећања на садашњост и будућност, Рикеровог статичног *idem* и динамичног *ipse*, у процесу настанка приче, и, посредством ње, наративног идентитета.

Егзилантски статус заједницу и појединце покреће на (ре)конституисање идентитета и механизма складиштења и грађења сећања у коме је „*Бити на другом месту – а заправо смо увек на том, другом месту – само (...) један егзистенцијално-антрополошки или културни модел онога бити*“ (Бошковић 2012: 29). За савремене повратнике друго место⁴² јесте сам наратив, сада ослобођен хронотопских одредница. Повратници доспевају у нова места (у односу на она која су напустили и која су у њиховим сећањима), која покушавају да оживе својим причањима. О носталгији емиграната и важности казивања / приче, иако са потпуно различите идејне позиције, пише Милан Кундера у роману „Незнање“, ревидирајући мит о Одисеју: „*Двадесет година маштао је само о повратку, а када се вратио, разумео је, зачуђен, да се суштина његовог живљења, њено средиште, њено благо, налази изван Итаке, у оних двадесет година лутања. То благо је изгубио, а могао га је пронаћи само причајући*“ (Кундера 2000: 9).

На ширем нивоу, културни модели подлежу селекцији у друштвеној интеракцији. На разини такве реорганизације индивидуалног и колективног сећања, потребом да се о Репушници говори афирмативно код припадника идентитетског *Ми*, а са позиције смрти са позиције *Другог / Других*, показује се, ипак, виталност колективних представа. Исконска животност и живототворност колективне идентитетске матрице препознаје се у сталном активирању наративног идентитета, било да је он прожет реалношћу, псеудофикцијом или фикцијом.

Чини се да одговор на питање о трагичности „званичног краја“ Репушнице носе наследници, као представници активирања сећања у виду постмеморије,⁴³ иако је начин на који се уобичајено теоријски посматра постмеморија⁴⁴ интензивнији него сећања потомака овог угашеног места. Како се на почетку

⁴² О томе како заједница чува / (ре)конструира идентитет и онда кад је измештена у односу на простор њеног изворног конституисања видети у: Панић Кашански et al. 2015.

⁴³ Под постмеморијом се сматра: „*the relationship of the second generation to powerful, often traumatic, experiences that preceded their births but were nevertheless transmitted to them so deeply as to constitute memories in their own right*“ (Hirsch 2008: 103).

⁴⁴ Повезан са страдањем, са реминисценцијама на трагично искуство: „*The bodily, psychic, and affective impact of trauma and its aftermath, the ways in which one trauma can recall, or reactivate, the effects of another, exceed the bounds of traditional historical archives and methodologies*“ (Hirsch 2008: 104).

хронике села наводи предање о настанку по коме су Турци саградили куће Репушничанима и покрили их репушаком, тако се помињањем биљке симболички и застрашујуће затвара кружница живљења: „Dvorišta su obrasla koprivama i opet repušakom“ (Prvulović 1977: 24). Готово да је антички – трагично предестиниран круг који се остварује достизањем предодређеног броја – од причања да је „на месту данашњег села било насеље од 70 кућа“ (Велојић 2000: 12) до веровања да је „Репушници суђено да нестане кад достигне 70 кућа“ (Велојић 2000: 12). Део трагичног осећања који позива на делање ускладиштен је у сећање потомака. Сама чињеница да је место угашено активира одговорност и зебњу да се не угаси у пренесеном смислу: да се кроз причу – усмену форму, записе – монографије, документарце, писану књижевност, обреде и обичаје, али највише кроз живот сам, који би се овде вратио, сачува од заборавља, који је једини једнак смрти.

Литература

- Бошковић 2012 – Драган Бошковић: Егзил као (транс)историјски и геополитички хоризонт српске књижевности, у: *Егзил(анти): књижевност, култура, друштво* (ур. Драган Бошковић), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 27–38.
- Велојић 1998 – Миодраг Велојић: Оживе село у једном дану, *Књажевачке новине* 415, 6.
- Велојић 2000 – Миодраг Велојић: *Репушница, село којег више нема*, Београд: Српско географско друштво; Минићево: Завичајно друштво Тимочана – Торлака.
- Велојић, Радовановић 2007 – Миодраг Велојић, Олгица Радовановић: *Становништво Старе планине – Заглавак*, Зајечар: Истраживачко друштво Краљевица; Бор: Терција.
- Виденовић 2009 – Славољуб Виденовић: *Наше Равно Бучје*, Књажевац: Народна библиотека „Његош“.
- Илић 2011 – Марија Илић: Велика сеоба Срба у колективном памћењу, у: *Жива реч, Зборник у част проф. др Наде Милошевић-Ђорђевић* (ур. Мирјана Детелић, Снежана Самарџија), Београд: Балканолошки институт САНУ, Филолошки факултет, 215–234.
- Кундера 2000 – Милан Кундера: *Незнање*, Београд: Стубови културе.
- Палавестра 2003 – Влајко Палавестра: *Хисторијска усмена предања из Босне и Херцеговине*, Београд: Српски генеалогички центар.
- Панић Кашански et al. 2015 – Драгица Панић Кашански, Јеленка Пандуревић, Ирена Медар Тања: Omnia mea mecum porto. Могућност имплементације конвенције УНЕСКО 2003. на примјеру сарајевско-романијске кајде, у: *Владо С. Милошевић, етномузиколог, композитор и педагог, Традиција као инспирација, Зборник радова са научног скупа поводом обиљежавања 40 година постојања и рада Универзитета у Бањој Луци* (ур. Соња Маринковић, Санда Додик), Бања Лука: Академија умјетности Универзитета у Бањој Луци, Академија наука и умјетности Републике Српске, Музиколошко друштво Републике Српске, 293–308.
- Рикер 1993 – Пол Рикер: *Време и прича*, прев. Славица Милетић и Ана Моралић, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Рикер 2003 – Пол Рикер: *Сопство као други*, прев. Спасоје Ћузулан, Међугорје: Обзор.
- Ристић 2016 – Бојан Ристић: *Заглавак, у успоменама*, Књажевац: Народна библиотека „Његош“.
- Сикимић 2006 – Биљана Сикимић: Интердисциплинарни приступ у истраживању традиционалне духовне културе данас, у: *Неговање и заштита нематеријалне баштине у Србији, Стручни скуп о нематеријалној баштини, Зборник радова 2* (ур. Жана Гвозденовић), Београд: Музејско друштво Србије, Чигоја штампа, 23–26.
- Станојевић 1913 – Маринко Станојевић: *Заглавак, антропогеографска проучавања*, Насеља и порекло становништва, књига IX, Етнографски зборник, књига XX, Београд: Српска краљевска академија.
- Шевкушић 2008 – Славица Шевкушић: Квалитативна студија случаја у педагошким истраживањима: сазнајне могућности и ограничења, *Зборник Института за педагошка истраживања* 40(2), 239–256.
- Albvaš 2015 – Moris Albvaš: Kolektivno i istorijsko pamćenje, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja* (ur. Michail Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović), Beograd: Zavod za udžbenike, 29–59.
- Asman 2011 – Alaida Asman: *Duga senka prošlosti*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Asman 2015 – Alaida Asman: Sećanje, individualno i kolektivno, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja* (ur. Michail Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović), Beograd: Zavod za udžbenike, 71–86.

- Berk 1999 – Piter Berk: Istorija kao društveno pamćenje, *Reč, časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* 56, 83–92.
- Burzyńska, Markowski 2009 – Anna Burzyńska, Michał Paweł Markowski: *Književne teorije XX veka*, Beograd: Službeni glasnik.
- Čistov 1987 – Kiril Čistov: Problem kategorija usmene proze nenarativnog karaktera, *Polja, časopis za književnost i umetnost* XXXIII(340), 234–238.
- Ćirković 2008 – Svetlana Ćirković: Stvarnost kosovske enklave: autopercpcija tradicionalnog lečenja, u: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (ur. Saša Nedeljković), Kruševac: Baštinik, 147–181.
- Dégh, Vázsonyi 1974 – Linda Dégh, Andrew Vázsonyi: The Memorare and the Proto-memorare, *The Journal of American Folklore* 87(345), 225–239.
- Fon Sidov 1987 – Karl fon Sidov: Kategorije proznog narodnog pesništva, *Polja, časopis za književnost i umetnost* XXXIII(340), 229–231.
- Hirsch 2008 – Marianne Hirsch: The Generation of Postmemory, *Poetics Today* 29 (1), 103–128.
- Jakobson, Bogatirjov 1971 – Roman Jakobson, Pjotr Bogatirjov: Folklor kao naročit oblik stvaralaštva, u: *Usmena književnost: izbor studija i ogleda* (ur. Maja Bošković Stulli), Zagreb: Školska knjiga, 17–30.
- Karanović 1989 – Zoja Karanović: *Zakopano blago – život i priča*, Novi Sad: Bratstvo–Jedinstvo.
- Marks 1990 – Ljiljana Marks: Prikaz: Zoja Karanović, *Zakopano blago – život i priča, Narodna umjetnost* 27, 305–306.
- Palavestra 1965 – Vljako Palavestra: *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Pejanović 2009 – Radovan Pejanović: Metodi kvalitativnih istraživanja u društvenoekonomskoj (i agroekonomskoj) nauci, *Letopis naučnih radova* 33(1), 5–18.
- Prvulović 1977 – Dragoslav Prvulović: *Hronika sela Repušnice (rukopis)*, Zaječar: Istorijski arhiv.
- Sládeček, Vasiljević 2015 – Michail Sládeček, Jelena Vasiljević: Problematičnost pojma *kolektivno sećanje*, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja* (ur. Michail Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović), Beograd: Zavod za udžbenike, 7–25.
- Zečević 1974 – Divna Zečević: Usmene predaje kao književna organizacija čovjekova doživljavanja povijesti i prirode, *Narodna umjetnost* 10(1), 33–69.
- Vansina 1985 – Jan Vansina: *Oral tradition as History*, Madison: Wisconsin.

Ana Stanković

Repušnica: a view from the edge of memory

The paper shows the ways in which official history is an interweaving of written facts and oral history – the memory of a community, often as a form of historiographic (meta)fiction. The intention is to show how individual and collective memory are constructed and interwoven while considering their impact on the formation of oral narratives, with particular emphasis on legend as a genre. The themes come from Repušnica and were recorded in the village or outside it, with earlier inhabitants of the place or its inheritors. Finally, the aim is to point out the functionality of cultural memory, while considering oral narratives and tradition in general, their life-giving quality – their (trope) relation to life, even where officially speaking, there is no life.

Key words: individual memory, collective memory, legend, tradition, cultural memory

АКО ИХ НЕ ДИРАШ, НЕЋЕ НИЈЕДНА ДА ТЕ УДАВИ ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА СТОГАЗОВЦА

У раду се представља и анализира део материјала забележеног током теренских истраживања у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“. Прилаже се транскрипт сегмента интервјуа који је снимљен у јулу 2016. године у Геронтолошком центру у Књажевцу са корисницом услуга ове установе. У наставку рада сагледавају се казивања о некадашњој свакодневици, а пре свега истражују се веровања, обичаји и норме понашања у вези са змијама, који су директно или посредно присутни у исказу. Ови елементи забележеног материјала пореде се са одговарајућом фолклорном грађом већ објављеном у етнографској, етнолошкој и др. литератури, као и у периодици. Осим тога, у истраживању су као извори коришћени портали различитих медија. Посебна пажња посвећена је анализи биографске приче о приласку смуга колевци са дететом, док је мајка радила у винограду, и тумачењима овог догађаја. Испитује се, такође, лични однос саговорнице према змијама, веровањима и обредно-обичајној пракси у вези са овом животињом, као и традиционалним нормама понашања.

Кључне речи: теренско истраживање, традицијска култура у Србији, Тимок, змија, дете, млеко

Теренска истраживања у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ обављена су у више наврата током 2015. и 2016. године у насељима општина Књажевац, Зајечар и Сврљиг. Са циљем формирања архива аудио и видео записа, интервјуе с лицима која су носиоци угрожених тимочких говора обављали су истраживачи различитих профила, а разговори су покривали широк дијапазон тема које се односе на некадашњи живот, нематеријалну и материјалну културну баштину, усмену историју итд.¹ Захваљујући помоћи сарадника на терену и управе и особља Геронтолошког центра у Књажевцу, у јулу 2016. године интервјуисани су корисници услуга ове установе. Особље Центра препоручило је за разговор неколико корисника за које се, сходно њиховим годинама, пореклу, знању о темама које интересују истраживаче и сл., сматрало да ће бити најкомпетентнији саговорници. Том приликом забележен је разговор са М. П., рођеном 1938. године у селу Стогазовац, општина Књажевац, који је коришћен у овом раду. Делове разговора монтирала је и поставила је на Јутјуб канал 'Теренска истраживања' Биљана Сикимић.²

Саговорница М. П. завршила је основну школу и кројачки занат код „мајсторице“ у Валеvcу. Са непуних седамнаест година ступила је у брак који су договорили отац и свекар, радећи у руднику. Родила је једног сина, а супруг јој је убрзо умро. Није се поново удавала, иако су је тражили. Истиче да је одлучила да остане са свекром и свекрвом, јер није хтела да остави дете („прво дете си нећу манем“). У неколико наврата током разговора (као и у приложеном транскрипту) казује да је нешто заборавила или да се не сећа, и објашњава да није глупа, него је „памет изгубила“, што образлаже смрћу сина јединца.³

¹ Теме разговора унапред су одређене оквирним упитником који је истраживачима достављен пред полазак на терен. Више детаља о овом пројекту, сарадницима, истраженим локалитетима, као и интерактивна мапа могу се наћи на адреси: <http://balksrv2012.sanu.ac.rs/webdict/timok/index>.

² <https://www.youtube.com/channel/UC4EpCSAnEb2RIsIRY7pfNdQ>

³ Дигресије овог типа присутне су и у казивањима осталих саговорника из Центра, наиме, одступања од основног тока разговора се у овим интервјуима најчешће односе на тренутну свакодневицу, болести, смрти чланова породице (деце и супружника) и на околности доласка у установу.

Уз претходно објашњење да нас интересује како се некада живело и радило, саговорници су, поред осталог, постављана различита питања у вези са рађањем и одгајањем деце:

(А како су се пре чувала деца?) А како, под мишку дете и слушах се, спремам једење, носила сам га и с овце, носила сам га... Не, не толко гледано да, да мора да се води рачун да се не носи у поље, носили смо га у поље. Он бил мали, па у љуљку везали смо, отишли смо да копамо виноград и везали смо љуљку за трешњу и свекрва отиде да погледа – оно смок над њега, у дрво. И оно, море, слазил, како ли, не знам ни ја, и она дојде, зовну ме: „Ајде, одма узимај дете и носи га, одма да си идеш дому“, тако било, не кући, него дому. „Носи си дете дому, носи“, и после прича. А оно кажу да иде тој на, на млеко, на, да је осетило да, не знам. И можда и показ било, после ми муж умре ускоро. *(А шта се још прича о змијама?)* О змије? Па, не треба се ради има Еремија, четрнести мај, тад се не... Ми смо у очи ту Еремију ожег, што се тамо у пепел, што се узимало ватра, па на онај, на... О, како се зовеше, вршњак, стављало се, па ожег, па звало се острушка, па идемо око кућу, па: „Еремије у поље, змије у море!“. Око кућу три пут и тачно. Ако стварно тад нешто радиш, мора да пре..., каже, се преватиш и мора да, да видиш. Па још има празници, само се ја не сећам тој још, на Еремију се баш ваћа тој. *(А ко је то певао?)* Које? *(Па ту песму? Ко је то изговарао?)* А па који, ја. Ако ја, који буде, узне онај, онај ожег и ону острушку и удара, удара око кућу и тако се прича: „Еремије у поље, змије у море“. Три пута око кућу се иде и тај дан се не пипа ништа. А један, а први дан се не, иде се у поље, у руке се не ради ништа од змије, а други дан, петнестогато исто маја, у руке се ради, а у поље не, од змије. *(А јел имају неке змије које су добре?)* Не знам, мен стра од све. Па, им... Ако и не дираш, неће ниједна да те удави. Не знам, мене од њи стра и ја, ја ги и не помењујем, сад поче овде, иначе несам смела да поменем.⁴

Кроз лично искуство саговорница одговара на питање и илуструје некадашњи однос према потомству, али и положај жене са малим дететом: „под мишку дете и слушах се, спремам једење, носила сам га и с овце, носила сам га... Не, не толко гледано да, да мора да се води рачун да се не носи у поље, носили смо га у поље.“ У инокосним породицама, па и у мањим задругама, расподела рада је била таква да је мајка малог детета, па и новорођенчета, подједнако учествовала у пољопривредним пословима. Уколико није било неког да води рачуна о детету, оно је у колевци ношено на њиву и остављано на неком заклоњеном месту, најчешће тако што се колевка окачи о грану оближњег дрвета (Вукановић 1979: 107–112; Исић 2001: 245; Милорадовић 2003: 329, 340; Матић 2013: 30, 31): „Тако, по неки пут на њиви, где се копа кукуруз, нађе се и по осам колевки, и у њима мала деца, од којих неко грче, а неко плаче, а мајке на њиви“ (Исић 2001: 245). Слична је ситуација била и са потомством мајки које су ишле у „зајам“ и у надницу:

Овај, и тако, посе деца се нарађала, па ајде, чува се та деца, тога Драги сам носила у љуљку у њиву. Жене отиднемо там, били њи седам-осам, све један пар, копамо, зовемо се у зајам, ти данас мене, па јутре онем, па онем, па онем, па пошле жене. Имали смо једно дрво, оно велико било, па грање пуштило дол до земље, та љуљке све извезане у котур, извезане, три-четири љуљке биле. И тако. (Милорадовић 2003: 340; Параћинско Поморавље)

Имала сам колевку. И отиђем у виноград. И однесем је у колевку и пуштим код гице и турим јој цигару дувана. Каже се, онда неће она дугачка да приђе на дуван, бега. И помичем је пред мене и ја копам цео дан, идем и у надницу. Колевку на раме и идем да копам за паре. Ујутру сабајле и увече из винограда кући, колевку у мрак. Они ајд’ да вечерам, ма кака вечера, само да идем кући да не сатрем дете. (Златковић 2017: 109, Александровачка Жупа)

⁴ Забележено 19. 7. 2016. године, разговор водила Татјана Вујновић.

Присуство смука или „дугачке“ у последњем цитираном примеру у близни засада винове лозе може се довести у везу са распрострањеним традиционалним представама према којима се змијама, а особито смуку, приписује улога чувара винограда и њива и заштитника од временских непогода, првенствено од града (Пеливановић 1880: 1535; Ђорђевић 1958: 552; Ђорђевић 1958а: 128, 129; Симоновић 1982: 61; Vukanović 1986: 459; Златановић 1988: 230; Златковић 1997: 209; Гура 2005: 237; Тројановић 2008: 143, 144). Забележено је веровање да смук „толико пази на виноград да га непрестано обилази и кад угледа крадљивца уме га чак избити, шибајући га својим репом. Главна је пак његова заслуга у томе што чува виноград од града. Кад се по небу оспу тешки пепељави облаци, а зачује се потмула тутњава, прича се да смук високо дигне главу и шишти што више може и узнемирен обилази час овај, час онај крај по винограду. [...] Свет верује да аждаје предводе облаци, и чим хоће да сруче град на земљу, смук се ухвати са аждајом и бори се на смрт или живот, и у тој се борби она толико збуну, да нема кад да пусти град да побије грожђе“ (Тројановић 2008: 46, 144). У нишком округу владало је уверење да се смук заједно са „аловитим, крилатим дететом“ бори против але и не дозвољава да падне „крупавица“ (Пеливановић 1880: 1535).⁵ Оваква вредновања смука и његовог учинка у заштити летине могу донекле осветлити понашање мајке и бабе у описаном догађају – оне не покушавају да отерају или убију змију, већ мајка само узима дете и односи га кући. Изостанак реакције усмерене против потенцијалне опасности може бити последица табуа испољавања било какве врсте агресивности према смуку чувару винограда и њива. Наиме, записи из различитих крајева сведоче о постојању забране да се ова животиња удара или убија, овакви поступци сматрани су за грех, али се и страховало да „се не обрне на зло“ (Пеливановић 1880: 1535; Ђорђевић 1958: 552; Дивљановић 1981: 117; Симоновић 1982: 61; Vukanović 1986: 459; Зечевић 2008: 793; Тројановић 2008: 144). Уз наведено, требало би поменути и то да је у пиротском крају забележено да, док су мушкарци, а нарочито сточари, убијали змије, ретко која жена је то чинила (Златковић 1997: 207).

Поред тога што је уживао заштиту, смуку чувару винограда изношене су и понуде: у алексиначком округу остављано му је млеко (Тројановић 2008: 144), а у околини Зајечара уз млеко и дуван, и био је сматран за највећег пријатеља (Зечевић 2008: 793). О блиском односу смука и виноградарска саопштава и чланак насловљен са „Већ 20 година један сељак храни смука у свом винограду“, који је објављен у новинама „Време“:

У селу Удовицама, надалеко од Смедерева, један сељак већ пуних 20 година млеком храни једног огромног смука у свом винограду.

У винограду Милоша Бељића, угледног и имућног домаћина појавио се једног дана пре 20 година један велики смук дуг око 6 метара, ту се настанио и ту се још увек налази. Милошев виноград налази се близу села и он овоме смуку пуних 20 година доноси свакодневно већу количину млека и храни га из једног суда. [...] Милош, пак, верује да ће његовој кући све дотле бити добро и да ће га пратити срећа, док год се овај смук налази у његовом винограду и зато га свакодневно храни млеком. (П 1937: 8)

Овакви дарови за чувара добра засновани су на традиционалним представама посведоченим у различитим словенским крајевима да змије воле млеко и да га радо пију (Пеливановић 1880: 1534–1535; Јанковић 1899: 280; Милосављевић 1913: 304; Ђорђевић 1958а: 112, 113; Златковић 1997: 207; Толстој 2001: 361; Гура 2005: 233–235). Исто тако, широм словенских области забележена су казивања и веровања како змије сисају млеко директно из стоке: најчешће крава, али и коза и оваца (Пеливановић

⁵ Код Бугара се такође сматрало да се „свака парцела земље налази под заштитом огромног смука кога је опасно убити“, зову га *межник*, *сайбия*, *синорник* и верују да он брани род од града (Гура 2005: 237).

1880: 1534–1535; Hirc 1896: 17–19; Јанковић 1899: 280; Ђорђевић 1958: 386; Ђорђевић 1958а: 112, 113; Симоновић 1982: 61; Толстој 2001: 361; Гура 2005: 233–235).⁶ У Крушевачкој жупи је записано да су змијама давали млеко у судовима, управо верујући да уколико „им се не да од добре воље, отићи ће у стан или на ливаду, па ће саме сву стоку посисат“ (Тројановић 2008: 143). Када је у питању начин како змија напада, етнографска грађа је углавном усаглашена: кравосац/смук⁷ се обмота крави око задњих ногу и сиса је попут телета, тако што најпре испија млеко, а потом и крв.⁸ Сматра се да је кравама ово сисање врло пријатно, те стоје мирно, а неке и саме одлазе на место где их је змија сисала и риком је дозивају (Hirc 1896: 17; Милосављевић 1913: 304). У Лесковачкој Морави је забележено да крава за то време лиже смук за кога се, иначе, веровало да је слан (Ђорђевић 1958: 386). Млеко оваквих крава је крваво па се стога не употребљава ни за јело ни за справљање мрса (Hirc 1896: 17; Ђорђевић 1958: 386).

Натписи о овој теми бројни су у савременим штампаним и електронским медијима у земљи и окружењу⁹, као и на различитим сајтовима где су посебно популарна објашњења фразеологизма „пије као смук“.¹⁰ На пример, на порталу Вечерњих новости у тексту „Страх у Црвенки: Змија од три метра ушла у кућу“ експлицитно је казано: „Смук напада и краве, којима се обавија око задњих ногу и прикачи на виме док не извуче и последњу кап млека, па отуда у народу изрека 'пије као смук'“ (Рајић 2017). На сајту дневних новина Блиц у једном чланку ветеринар извештава о лошој хигијени штала и стоке у околини Врања и бактериолошком запаљењу млечних жлезда код крава, додајући: „Kada se naduje vime krave, umesto da pozovu veterinarsku službu, mnogi domaćini dovode vračare da mađijama i raznim vodicama izleče kravu. Mnogi su čak skloni verovanju da se kravi nadulo vime jer joj je smuk sisao mleko“ (Pešić 2007). На порталу Телеграфа, испод наслова „Sve o užičkoj anakondi koja je pronađena u malinjaku: Evo da li je otrovna i da li može ubiti čoveka!“, поред осталог, стоји: „Što se tiče verovanja da smukovi vole da piju mleko, ono je zastupljeno gotovo svuda u Srbiji. Pogotovo južno od Save i Dunava se veruje da smukovi vole da piju mleko domaćih životinja, ali ima i stručnjaka koji tvrde da napadaju i žene“ (Anonymous 2017).

Етнографски извори такође бележе распрострањено веровање, особито у јужној и источној Србији, да смуклови нападају дојиље тако што се обавију око њих и сишу им млеко, а помињу се и

⁶ Тихомир Ђорђевић наводи велики број зоонима заснованих на веровању да змије сисају краве или конзумирају млеко: *кравосац, сисокривац, кравача, краварица, крављача, кравосиц, посикрав, сисавац, млечара, млекуља, млекуља* итд. (1958: 104).

⁷ У доступним етнографским изворима који потичу са територије данашње државе Хрватске као змија која сиса стоку најчешће се помиње *кравосац*, док се у Србији и Бугарској ова улога приписује смuku (Пеливановић 1880: 1534–1535; Hirc 1896: 17–19; Јанковић 1899: 280; Ђорђевић 1958: 386; Ђорђевић 1958а: 112, 113; Симоновић 1982: 61; Гура 2005: 233–235).

⁸ Представе о смукловима који сисају млеко могу бити сврстане у групу веровања о магијским способностима одузимања млека кравама које се обично приписују вештицама. О вези змија и вештица сведоче различити примери забележени широм словенских области (Гура 2005: 235).

⁹ На порталу хрватских новина „Слободна Далмација“ под насловом „Muke stočara s Promine: Divovsku zmiju led utjerao u toplu štalu pa noću siše ovce“ објављен је следећи текст: „Valjda pod naletom snijega i hladnoće, u staji mi se nastanila jedna ogromna zmija koja se hrani ovčjim mlijekom. Riječ je o gorostasu dugom preko dva i pol metra, s golemom glavom. Danju se uvuče na tavan među bale sijena i „uživa“ u toplini koju dišući stvaraju ovce, a noću se spušta među ovce i doji. Vjerojatno je to i šok za ovce koje je znaju udariti nogom. To je, po svoj prilici, razlog da mi je ugrizla jednu ovцу i janje koji su uginuli. Ne znam što raditi. Upozoren sam da je navodno riječ o zaštićenom kravosasu kojeg ne bih smio ubiti. Nemam druge, preko Službe 112 pozvat ću vatrogasce, pa neka oni riješe probleme. No, trenutno ni oni ne bi mogli bogzna što napraviti jer je na tavanu previše sijena i teško bi je našli. Ako to ne ide, nemam druge, uzet ću pušku, pa čekati - kaže Mirko Validžić. On tvrdi da ovo nije prvi slučaj da se ovdašnji stočari suočavaju s kravosasom. – Sjećam se još kao dijete da bismo znali vratiti krave s pašе prazna vimenа. Zmija bi jednostavno posisala mlijeko“ (Džambo 2012).

¹⁰ Када се на Гугл претраживачу укуца „пије као смук“ појављују се десетине страница које нуде објашњење, а поједине се позивају на књигу „Фразеологија и национална култура“ у којој се овај фразеологизам објашњава веровањем да змија (смук) „може да одузме млеко (млечност) свим кравама у једног домаћина (за једну ноћ)“ (Мршевић-Радовић 2014: 158, 159). Поред тога, бројни су и текстови у којима херпетолози демантују тврдње да смук пије млеко и напада стоку. О релевантности интернет извора и потреби да се у савременим фолклористичким истраживањима консултује и ова грађа: Šubert 2015: 41–53.

случајеви да су неке жене тако и страдале (Пеливановић 1880: 1534–1535; Hirc 1896: 18; Милосављевић 1913: 304; Златановић 1988: 233; Костић 1998: 66; Златковић 1997: 207). На подручју Лике овакво поступање се приписује кравосацу (Hirc 1896: 18). У усменој прози ово је казна за кршење забране обављања послова на празник: жену која је два пута ишла у дрва на „свету неђељу“ трећи пут сусрете „старац бијеле браде“ и каже јој: „Мало ти је било један и два пута, него си дошла и трећи пут. Или волиш да те штапом ударим или да раниш двоје сироте?“. Она одговара да више воли да храни „двоје сироте“ и на то „изађу двије змије и објесе се за двије сисе“ (према Ђорђевић 1958: 185). Исто тако, у песми „Огњена Марија у паклу“ крчмарицу на оном свету стиже казна да „јој горе и ноге и руке,/ А пропа’ јој језик проз вилице,/ А висе јој змије о дојаках“ због сагрешења:

„У вино је воду присипала
И за воду паре узимала;
Имала је обречена мужа,
Ходила је шњег на другога;
Кад се млада вјенчавала шњиме,
Бачила је на себе мађије,
Да шњим нема од срца породе,
А Бог јој је писа’ седам синах,
Ето јој их, секо, о дојаках,
Са њима ће пред Господом поћи.“
(Карацић 1969: бр. 4)¹¹

Уочено је, такође, постојање веровања „у казне за грехове које грешника чекају на оном свету, по истом, увек утврђеном систему одређених казни за одговарајуће грехове као у народној песми“ (Милошевић-Ђорђевић 1971: 210), тако, на пример, Никола Беговић, бележећи магијску праксу за жене које не желе да рађају, додаје: „Ако ли зло себи желиш, а ти то у нечему поједи или попи, па си до гроба јаловица, а на ономе свијету змије ће те посисат“ (1887: 237; Милошевић-Ђорђевић 1971: 210). Овакве представе послужиле су као инспирација у ауторској књижевности: балада „Смук“ с краја 19. века казује како чедоморку, након злочина, стиже казна у облику смука који јој обавија и стеже ноге, хвата се за груди, испија најпре млеко па затим крв, и тако је убија. Ова „гатка“, како стоји у поднаслову, завршава поруком и претњом:

Највећи грех је, кад свом чеду мати
Из празне таштине сису закрати,
Јер страшно је казни тад бог.
За такве матере нема он створи,
Неситог, страшнога смука у гори.
О страшно је; страшно је строг.
(Ђорић 1890: 222–226)

Поред тога што напада дојиље, веровало се да, привучена мирисом млека, змија радо прилази колевци, па и да улази детету „сисанчету“ у уста. Мислило се да је дете највише изложено ризику да му приђе змија кад је напољу само, остављено у колевци уз неко дрво, док мајка ради у пољу (Јанковић 1899: 280; Кнежевић 1960: 80; Вукановић 1979: 175; Грујић 1992: 44; Костић 1998: 66; Васић 1996: 115,

¹¹ Утврђено је да се круг песама о Огњеној Марији у паклу и њихове прозне варијанте заснивају на апокрифној књижевности (Милошевић-Ђорђевић 1971: 204–213).

116; Златковић 2017: 109). О проблемима и страховима с којим су се суочавале његова и друге мајке, радећи на њиви, Јеврем Грујић бележи:

Ако је свекрва или неко од [деверова – прецртано у оригиналу, Н. П.] немилостив, па приговара мајци [на њиви] што често иде да види дете, она преживљава тешке дане, мучена, с једне стране, плачем детета остављеног испод неког дрвета и стрепњом да не наиђе змија [привучена] мирисом млека и детета, а са друге зловним речима којима се не може супротставити (Грујић 1992: 44).

Занимљиве су подударности између овог исечка некадашње свакодневице, с њом повезаних веровања и круга песама о невести жетварки која заборавља дете на њиви чије су варијанте забележене на територијама Србије, Бугарске, Грчке, Македоније, Турске и Украјине (Невеста жетварка забравља детето си на нивата, Моллов 2011). Записи о контексту извођења сведоче да је у питању жетварска песма, а бугарски истраживачи у њој препознају трагове митологеме о аграрном божанству које умире и васкрсава (према Калоянов 2002). У овој песми невеста добија опкладу са деверима да пожње велику њиву (помузе 9 крава, испече 9 погача), али заборавља на дете, које је понела са собом у поље и оставила у колевци. Када се коначно сети и врати, налази мртво дете и сазнаје да су га усмртили вукови, змије, гавранови или др. (Калоянов 2002; Моллов 2011), на пример:

Кога на нива отива
и при детето стигнала,
жална картина гледала –
врани му очи кљвяха,
змија му крвта пиеше.¹²

Како змије не би нанеле неко зло детету, које је остављено у колевци напољу,¹³ предузимане су различите мере заштите: у Александровачкој Жупи стављао се дуван јер се мислило да беже од њега (Златковић 2017: 109), а у Јелашници је забележено да мајка мокри на земљу па оним блатом мало намаже детету обрве и кожу испод носа (Васић 1996: 115, 116). Није била ретка појава да се на деџим колевкама у дуборезу израђује лик змије који је, према народном тумачењу, штитио децу од ових гмизаваца (Кнежевић 1960: 80; Вукановић 1979: 175). Уколико би се и поред свих мера предострожности догодило да змија кроз уста уђе у стомак, што се према веровању могло десити како одојчадима, тако и одраслим особама које конзумирају млеко или пресно месо, практиковала се инхалација паре врелога млека за коју се сматрало да може да измами змију напоље (Семиз 1901: 401; Златановић 1988: 233; Гура 2005: 264; Златковић 2010: 144, 153).

Уверења о змијиној склоности ка млеку ишчитавају се и у поступцима храњења кућне змије, тзв. *чуваркуће*,¹⁴ овом течношћу (Ђорђевић 1958а: 123; Кнежевић 1960: 67, 72; Толстој 2001: 361). Тако, на пример, у једном дому у Честелину смуку су давали млеко, а кад се засити, домаћица му је говорила: „Ајде иди си с’т на легало...ајде иди си...!“ (Златановић 1988: 229). Забележено је да се, у покушају да

¹² Лом Черковна (Бойка), Беленско; жетварска, Архив КБЛ-ВТУ (Моллов 2011).

¹³ У нишком округу је записано веровање да змија мора да пређе преко сваког човека, иначе ће умрети (Пеливановић 1880: 1552). У пиротском крају се сматрало да ако током лета преко човека или неког дела одеће не пређе змија, он се мора усмрдети (Ђорђевић 1958а: 182). У Лесковачкој Морави се мислило да би се човек усмрдео да га кућна змија ноћу не пређе девет пута за годину дана (Ђорђевић 1958: 552). У Мерцелату је забележено веровање да се ово дешава док је дете у колевци, односно да свако дете које се однесе у поље, „за време док му родитељи раде, а оно спава, прескочи змија“ (Петровић 2000: 371).

¹⁴ Бројни су записи који сведоче о веровању да у свакој кући живи змија која брине о благостању дома и укућана (Hirtz 1930; Ђорђевић 1958а: 122–129). О називима и митолошким обележјима кућне змије: Раденковић 2012: 167–184.

нађе топло склониште, ова животиња може затећи у лежајевима, на местима где се одлажу гуњеви и простирке, око огњишта, па и у дечјим колевкама (Hirtz 1930: 249). У Босни је потврђено веровање да се змија пронађена у колевци нипошто не сме убити, јер ће у супротном умрети дете (Bolkay, Ćurčić 1920: 194), а у Даниловграду је документован следећи случај: „Нека удовица нашла је у постељи међу децом велику змију. Она је изнесе напоље и убије, али кад се вратила у кућу нашла је своју децу мртву“ (према Ђорђевић 1958а: 128). Слични записи да убице кућне змије стиже казна у виду смрти потомства врло су бројни (Ђорђевић 1958а: 127, 128). Поред тога, веровало се да ова змија иде око одојчета у колевци и „liže oko njegovih usana, jer su ove slatke od majčina mlijeka“ (Hirtz 1930: 244; Костић 1998: 66). У Лици се држало да је чуваркућа пријатељ „sitne čeljadi“, и да се, кад деца узму да једу, привуче и једе заједно са њима (Hirtz 1930: 243). У разним словенским областима забележене су сличне „приче, или само веровања, да кућна змија заједно са дететом из исте чиније пије млеко или једе млечну кашу“ (Гура 2005: 233). Неки од ових записа представљају варијанте приповетке о детету и змији (ATU 285, Das Kind und die Schlange) у којима дете дели своје јело или посуду за млеко са змијом која живи у домаћинству и појављује се свакодневно. Када мајка ово открије, у страху за своје потомство убија змију, а након тога дете слаби и умире. Сматра се да своју велику распрострањеност прозне творевине овог типа у извесној мери дугују управо обичајима давања млека домаћој змији, који су забележени од Балкана до Северне Европе, а познати су и у Индији и Египту.¹⁵

Представљена грађа о змијама¹⁶ открива један сегмент света српске традиционалне културе који је у основи првог тумачења које саговорница нуди за немили догађај: „А оно кажу да иде тој на, на млеко, на, да је осетило да, не знам. И можда и показ било, после ми муж умре ускоро“. Алтернативно разјашњење које ову појаву тумачи предзнаком, показаном (Динић 2008: 603) такође има упориште у традиционалним представама о змији. Наиме, у Косовској Каменици веровало се да није добро видети „поганију“ (Vukanović 1986: 458). У околини Зајечара и Пирота се сматрало да ако се змија појави, сусретне или види у неуобичајено време, на неочекиваном месту или се атипично влада, онда је то злослутан знак. Тумачило се да ће зло стићи убрзо и неминовно у виду тегобе, болести, несреће, штете, помора стоке итд., али најчешће су то ипак били сигнали смрти. (Златковић 1997: 210; Зечевић 2008: 793). У Тимоку и неким другим крајевима забележено је веровање да не ваља видети змију на дрвету, јер то предсказује смрт (Рајковић 1989: 478). Изнети етнографски подаци управо одговарају ситуацији која се збила у винограду: „везали смо љуљку за трешњу и свекрва отиде да погледа – оно смок над њега, у дрво“. Иако се, износећи прву претпоставку, саговорница позива на ауторитет колектива („кажу“), чини се да имплицитно даје предност другом тумачењу за чију исправност и истинитост износи директан доказ: „после ми муж умре ускоро“.

Мотивисана да настави причу о змијама, саговорница помиње Јеремију, чији је култ као заштитника од змија у словенском свету познат само код балканских Словена (Сикимић 2001: 40). Она детаљно описује обредне радње и њихове вербалне манифестације које је, како сведочи, и сама изводила на овај дан, управо онако како је у више наврата забележено у етнографској, етнологској и другој литератури (Станојевић 1913: 40; Ђорђевић 1958а: 144, 145; Миљковић 1978: 147; Гура 2005: 258). Иако други не именује, саговорница потврђује постојање два узастопна празника: Јеремије (14. V), када се

¹⁵<http://www.maerchenlexikon.de/at-lexikon/at285.htm>; <http://www.mftd.org/index.php?action=atu&act=select&atu=285>

¹⁶ Руски фолклориста А. Н. Афанасјев сматра да су ова веровања и мотиви у усменој књижевности о змијама које пију млеко и нападају краве и дојиље остаци древних митских представа о кишним облацима као женама пуних груди или млечним кравама чије се млеко, захваљујући муњама бога-громовника, излива на земљу у виду плодноносне кише (1868: 558–561).

иде у поље, али се не узимају ручни радови, и Пољобраније (15. V)¹⁷ за кога важи правило: „у руке се ради, а у поље не, од змије“. Саопштава, такође, казну која следи уколико се обављају табуисане радње: „Ако стварно тад нешто радиш, мора да пре..., каже, се преватиш и мора да, да видиш [змију]“, откривајући тако и сопствени став о неминовности сношења последице уколико се неко оглуши о забрану.

Разговор о овој теми завршава се саопштавањем саговорничиног личног односа према змијама: „Не знам, мене од њи стра и ја, ја ги и не помењујем, сад поче овде, иначе несам смела да поменем“. Пре свега, она говори о свом страху од змија, за који је у науци утврђено да је човеку урођен, односно да му је својствена предиспозиција да препознаје опасност у змијоликом облику и да на њу реагује страхом (Јовановић 2015: 458, 459). На овој архетипској основи настао је, поред осталог, табу именовања змије, чији се одјек препознаје и у цитираном тексту. Према записима, забрана изговарања имена ове животиње у неким крајевима је била условљена календаром: на Косову и Метохији се говорило да ко не помиње змију петком, никада је неће видети (Vukanović 1986: 458), у бољевачком срезу се сматрало да је целог марта не треба помињати (Ђорђевић 1958: 142). У пиротском крају име ове животиње се није изговарало о празницима (Златковић 1997: 205), а у Рисну и централној Србији током Часног поста (Ђорђевић 1958: 142). У Хомољу је важила забрана спомињања од Младенаца до Ускрса. Ако неко нехотице помене змију, треба три пута да каже: „Одреших, завезах!“, уколико то не учини, веровало се да ће га уједати те године (Милосављевић 1913: 37, 38).¹⁸ Исто тако, постоје етнографски извори који сведоче да је табу изговарања имена ове животиње важио свакодневно без обзира на то који је дан или месец био у питању (Ђорђевић 1958а: 140; Дивљановић 1981: 117; Златановић 1988: 233; Златковић 1997: 205). Сходно томе, у примеру из Александровачке Жупе, избегнуто је да се помене змија: „Каже се, онда неће она дугачка да приђе на дуван, бега“ (Златковић 2017: 109).¹⁹ У основи ових забрана је, како истраживачи закључују,²⁰ архаично схватање да је изговарање имена опасне животиње еквивалентно њеном дозивању, што се, наравно, настоји избећи.

Јасно је да су саговорници ова забрана и последице њеног кршења добро познате, као и уосталом и други кодекси традиционалне културе. Занимљива је, међутим, промена до које долази и поред страха: „ја ги и не помењујем, сад поче овде, иначе несам смела да поменем“. Почетак помињања змија саговорница експлицитно везује за геронтолошку установу, користећи просторне и временске одреднице („овде“, „сад“). Исто тако, у једном делу разговора, који није обухваћен приложеним транскриптом, она казује о данима у које је забрањено да се ради и умеће дигресију о свакодневици: „Ја сад узнем у неки празник да оћу да плетем, моја цимерка ме свађа“, а потом наставља: „Не се смело. Има који, дал је тој стварно, дал не, баш у Вину, једни људи косили на тај Свети Ранђел и после скупљали имало триес..., ваљда, триестог некаква Огњана Марија и отишли да скупљају сено и пукне гром и убије му дете, сина. И кажу да је тој за тој“. Дакле, и у овом примеру саговорница прави очигледну разлику између онога пре – „Не се смело“, и овога „сад“ када се забрана крши упркос поседовању знања о казни.

¹⁷ Овај празник има различите називе (*Пољеремија*, *Ранопољја*, *Пољоранија* итд.), „разнолике садржаје и разлоге светковања“, али увек је у тесној вези са усевицама и летином (Станојевић 1913: 40; Станојевић 1929: 46; Миљковић 1978: 147; Недељковић 1990: 185, 186).

¹⁸ Код Бугара је забрањено помињати змије на Св. Јеремију и Четрдесет мученика, тада се она назива: *Шаро*, *Анаста*, *бабуљка*, *алахова гуја*, *злина*, *дјавол*, *гадина*. На руском Северу користе се називи *худая* и *окаанный*, а у Украјини – *черв'як*, *кривляк*, *паскудниця*, *вона* (Гура 2005: 262).

¹⁹ Забране су за последицу имале настанак многих имена „по мађији“, како их Тихомир Ђорђевић одредио, дајући примере: *баја*, *бајурина*, *непоменица*, *неспоменница*, *чемерница*, *дугачка*, *каменица*, *окаменица*, *поганица*, *она из зида*, *она из траве* и др. (1958: 104).

²⁰ О табуу и табуисаним животињама у српској традиционалној култури: Bandić 1980.

Анализа забележеног разговора поређењем са доступном фолклорном грађом показала је претрајавање различитих, па и врло архаичних елемената традиционалне културе. Експлицитно предочени или само посредно присутни подаци о личном и колективном односу, знању и искуству у вези са змијама уклапају се у традиционални модел света. Управо стога су назнаке разградње овог модела, у виду кршења основних норми понашања, интригантније, а њихово директно довођење у везу са околностима живота у геронтолошкој установи поставља низ питања и даје подстицај за даља истраживања ове појаве.

Литература

- Афанасјев 1868 – Александр Николаевич Афанасјев: *Поетические воззрения славян на природу*, том 2, Москва: К. Солдатенков.
- Беговић 1887 – Никола Беговић: *Живот и обичаји Срба-границара*, Загреб: Тискарски завод Народних новинах.
- Васић 1996 – Јовица Васић: *Јелашиница*, Библиотека „Хронике села“, Српска академија наука и уметности, Одбор за проучавање села, 43, Београд: Одбор Српске академије наука и уметности за проучавање села: Културно просветна заједница Републике Србије.
- Вукановић 1979 – Татомир Вукановић: Дечја колевка у балканских народа, *Врањски гласник* 12–13, 97–212.
- Грујић 1992 – Јеврем Грујић: Етнографски записи Јеврема Грујића: критичко издање и превод необјављене архивске грађе (прир. Никола Ф. Павковић, ур. Обрен Благојевић), *Српски етнографски зборник*, Расправе и грађа, књ. 10, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Гура 2005 – Александар Гура: *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд: Бримо: Логос: Александрија.
- Дивљановић 1981 – Драгољуб Дивљановић: Змија у народном животу и лечење од уједа змије у народу, *Народна здравствена култура Србије* 5, 117–126.
- Динић 2008 – Јакша Динић: *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ђорђевић 1958 – Драгутин М. Ђорђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, *Српски етнографски зборник*, Српска академија наука, књ. 70, Живот и обичаји народни, Одељење друштвених наука, књ. 31, Београд: Научно дело.
- Ђорђевић 1958а – Тихомир Ђорђевић: Природа у веровању и предању нашега народа 2, *Српски етнографски зборник*, Српска академија наука, књ. 72, Живот и обичаји народни, Одељење друштвених наука, књ. 33, Београд: Научно дело.
- Ђорић 1890 – Н. В. Ђорић: Смук, *Отаџбина: књижевност, наука, друштвени живот* 8(24), 222–226.
- Зечевић 2008 – Слободан Зечевић: Народна веровања у околини Зајечара, у: *Српска етноминологија* (прир. Бојан Јовановић, Божидар Зечевић), Београд: Службени гласник, 771–795.
- Златановић 1988 – Момчило Златановић: Веровања о змији на југу Србије, *Врањски гласник* 21, 225–234.
- Златковић 2017 – Бранко Златковић: Одгој и заштита деце у народној традицији Жупе александровачке, *Фолклористика* 2(1), 109–115.
- Златковић 1997 – Драгољуб Златковић: Змија у обичајима и веровањима у Пиротском крају, *Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области* 3, 205–210.
- Златковић 2010 – Драгољуб Златковић: Традиционална медицина Пирота и околине, *Гласник Етнографског музеја* 74(2), 133–176.
- Исић 2001 – Момчило Исић: *Сељаштво у Србији: 1918–1941. Књ. 1, Социјално-економски положај сељаштва. Том 2*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Институт за новију историју Србије.
- Јанковић 1899 – Богдан Јанковић: У природи: неколике природописне цртице, *Браство* 3, 265–295.
- Калоянов 2002 – Анчо Калоянов: *Старобългарското езичество. Мит, религија и фолклор в картината за свят у българите*, Варна: "LiterNet". Преузето са: <https://liternet.bg/publish/akaloianov/stb/index.html>

- Карацић 1969 – Вук Стеф. Карацић: *Српске народне пјесме. Књ. 2, У којој су пјесме јуначке најстарије*, Београд: Просвета.
- Кнежевић 1960 – Сребрица Кнежевић: Лик змије у народној уметности и традицији Југословена, *Гласник Етнографског музеја* 22–23, 57–98.
- Костић 1998 – Софија Н. Костић: *Култ змије код Срба*, Ужице: „Кадињача“.
- Матић 2013 – Милош Матић: *Колевке: збирка покућства Етнографског музеја у Београду*, Београд: Етнографски музеј.
- Милорадовић 2003 – Софија Милорадовић: *Употреба надежних облика у говору параћинског Поморавља: балканистички и етномиграциони аспект*, Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт.
- Милосављевић 1913 – Сава Милосављевић: Обичаји српског народа из среза хомолског, *Српски етнографски зборник*, Српска краљевска академија, књ. 19, Одељење 2, Живот и обичаји народни, књ. 11, Београд: Српска краљевска академија.
- Милошевић-Ђорђевић 1971 – Нада Милошевић-Ђорђевић: *Заједничка тематско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, Београд: Филолошки факултет.
- Миљковић 1978 – Љубинко Миљковић: *Бања [Штампана музикалија]: рукописни зборник: етномузиколошке одлике и записи архаичке и новије вокалне и инструменталне музичке традиције сокобањског краја*, Књажевац: Нота.
- Моллов 2011 – Тодор Моллов: *Български фолклорни мотиви. Т. II. Балади*. Варна: LiterNet, 2006–2011. Преузето са: <https://litenet.bg/folklor/sbornici/bfm/2/index.html>
- Мршевић Радовић 2014 – Драгана Мршевић Радовић: *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Недељковић 1990 – Миле Недељковић: *Годишњи обичаји у Срба*, Београд: „Вук Карацић“.
- П 1937 – Већ 20 година један сељак храни смук у свом винограду, *Време* XVII(5488), 8. (25. 04. 1937)
- Пеливановић 1880 – С. И. Пеливановић: *Нова животињска имена из кнежевине Србије*, *Јавор* 48, 1531–1836.
- Петровић 2000 – Сретен Петровић: *Српска митологија. Књ. 5, Митологија, магија и обичаји: истраживања сврљишке области*, Ниш: Просвета.
- Раденковић 2012 – Љубинко Раденковић: *Кућна змија у веровању и предању словенских народа, у: Гује и јакрепи: књижевност, култура* (ур. Мирјана Детелић и Лидија Делић), Београд: Балканолошки институт САНУ, 167–184.
- Рајић 2017 – З. Рајић: *Страх у Црвенки: Змија од три метра ушла у кућу, Вечерње новости* (20. мај 2017). Преузето са: <http://www.novosti.rs.html:666133-Zmija-od-tri-metra-usla-u-kucu>.
- Рајковић 1989 – Љубиша Рајковић: *Мотиви живота и смрти на тимочким преслицама, у: Зборник радова XXXVI конгреса Савез[а] удружења фолклориста Југославије, Сокобања, 1989. 25–29. IX*, Београд: Удружење фолклориста Србије, 476–482.
- Семиз 1901 – Саво Семиз: *Из народне хигијене: неколико народних лијекова*, *Босанска вила* 23 и 24, 400–402.
- Сикимић 2001 – Биљана Сикимић: *Свечи црева мотају, у: Култ светих на Балкану. Лицеум 5* (ур. Мирјана Детелић), Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу, 39–87.
- Симоновић 1982 – Драгољуб Симоновић: *Заплање: природа, историја, етнографија, друштвено-економски развој, породица, народне песме*, Ниш: Градина; Београд: Народна књига: Етнографски институт САНУ.
- Станојевић 1913 – Маринко Станојевић: *Заглавак: антропогеографска испитивања, Српски етнографски зборник*, Српска краљевска академија, књ. 20, Насеља и порекло становништва, књ. 9, Београд: Српска краљевска академија.
- Станојевић 1929 – Маринко Станојевић: *Обичаји и веровања на Тимоку, Гласник Етнографског музеја у Београду* IV, 42–54.
- Толстој 2001 – Никита М. Толстој: *Млеко, у: Словенска митологија: енциклопедијски речник*, Београд: Zepter book world, 360–362.
- Тројановић 2008 – Сима Тројановић: *Главни српски жртвени обичаји*, Београд: Службени гласник.

- Anonymous 2017 – Sve o užičkoj anakondi koja je pronađena u malinjaku: Evo da li je otrovna i da li može ubiti čoveka, *Telegraf* (1. jun 2017). Преузето са: <http://www.telegraf.rs/vesti/2807987-sve-o-uzickoj-anakondi-koja-je-pronadjena-u-malinjaku-evo-da-li-je-otrovna-i-da-li-moze-ubiti-coveka-video>.
- Bandić 1980 – Dušan Bandić: *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Bolkay, Čurčić 1920 – St. Bolkay, Vejsil Čurčić: O nasim zmijama otrovnicama, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 32, 155–205.
- Džambo 2012 – Marijan Džambo: Muke stočara s Promine: Divovsku zmiju led utjerao u toplu štalu pa noću siše ovce, *Slobodna Dalmacija* (17.02.2012). Преузето са: <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/sibenik/clanak/id/157815/muke-stocara-s-promine-divovsku-zmiju-led-utjerao-u-toplu-stalu-pa-nocu-sise-ovce>
- Hirc 1896 – Dragutin Hirc: Šta priča naš narod o nekim životinjama, *Zbornik za narodni život i običaje* I, 1–26.
- Hirtz 1930 – Miroslav Hirtz: Zmije kućarice, *Zbornik za narodni život i običaje* XXVII, 243–254.
- Jovanović 2015 – Bojan Jovanović: Strah od zmija, u: *Enciklopedija straha*, Beograd: Službeni glasnik, 458, 459.
- Pešić 2007 – Veselin Pešić: Sir i kajmak prepuni bakterija, *Blic* (27. 08. 2007). Преузето са: <https://www.blic.rs/vesti/srbija/sir-i-kajmak-prepuni-bakterija/md4gffw>
- Šubert 2015 – Gabrijela Šubert: Usmena književnost ili digitalni folklor?, u: *Савремена српска фолклористика* II, Beograd: Институт за књижевност и уметност: Удружење фолклориста Србије: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 41–53.
- Vukanović 1986 – Tatomir Vukanović: *Srbi na Kosovu* 2, Vranje: Nova Jugoslavija.

Интернет извори

- Тимочки говори (2015–2016) <http://balksrv2012.sanu.ac.rs/webdict/timok/index>
- Теренска истраживања <https://www.youtube.com/channel/UC4EpCSAnEb2RIsIRY7pfNdQ>
- Märchenlexikon der edition amalia <http://www.maerchenlexikon.de/at-lexikon/at285.htm>
- Multilingual Folk Tale Database <http://www.mftd.org/index.php?action=atu&act=select&atu=285>

Tatjana Vujić

If you don't touch them, they will not 'smother' you
Field research of the village of Stogazovac

This paper presents and analyses some of the material gathered during field research, part of the project "Keepers of the Intangible Heritage of Timok's Speeches". Attached is a transcript of an interview fragment recorded with an elderly woman in the Home for the Elderly in Knjaževac in July 2016. Narratives depicting daily life in earlier times are also given. Popular beliefs, practices and principles of behaviour related to snakes, directly or indirectly mentioned in the narratives, are examined. These elements of the recorded material are compared with corresponding ethnographic, ethnological and other literature. Various media portals have been used as sources for research. Special interest is given to analysis and interpretation of a biographical story about a garter snake approaching a cradle with a baby in it while the mother is working in the vineyard. Reference is made to the traditional image of the garter snake as the guardian of vineyards, as well as the belief regarding its fondness for milk. Folklore and authorial examples are given, together with items from the press that reflect given notions. In addition, confabulator's personal attitude about snakes, as well as beliefs, ritual and common practice concerning this animal is examined.

Key words: Folklore field research, Serbian traditional culture, Timok, snake, child, milk

НОВИ ПИРАТИ ИДУ СА АПАРАТИ РАЗГОВОР О СКРИВЕНОМ БЛАГУ НА СТАРОЈ ПЛАНИНИ*

Рад представља и анализира грађу прикупљену у селу Папратна, на Старој планини, која је забележена у јулу 2016. године. Саговорници преносе своја сећања на традиционалне поступке ископавања блага, али говоре и о актуелним походима, са савременом опремом. Анализирани су доминантни мотиви и упоређени са мотивима предања прикупљених током претходних истраживања овог краја; дат је преглед мотива и поступака у вези са благом који се најчешће јављају на терену Старе планине, а о којима саговорници из Папратне не говоре или не желе да говоре. Предања и веровања о закопаном благоу представљају приче чији се фонд непрекидно увећава; узрок томе тражи се и у односу казивача према овом садржају. Митолошки елементи сачувани су и у процесу ископавања блага савремених трагача, *златара*, а све је више чланака и мултимедијалног садржаја на интернету, где су златари пронашли нови начин да чувају предања, размењују информације, искуства, успехе, опрему итд.

Кључне речи: закопано благо, теренско истраживање, злато, Стара планина, Папратна, усмено предање

Закопано благо тема је усмених предања у традицији различитих народа, на целом индоевропском културном простору. Злато је глобални културни феномен, а у сложеним митским представама и веровању Срба један је од „најекспониранијих мотива“ (Тодоровић 2010: 271).¹ У причама прикупљаним на терену источне Србије, током 20. и 21. века, нарочито у причама о савременим потрагама за благом, присутно је спајање старих мотива традиционалне културе са модерним техникама ископавања блага. Предања прикупљена током теренских истраживања на Старој планини,² која су

* Прилог је део мастер рада „Предања о закопаном благоу Старе планине“, који је одбрањен у септембру 2017. године на Одсеку за српску књижевност и језик Филозофског факултета у Новом Саду, под менторством проф. др Јасмине Јокић.

¹ Вук Караџић уз неколико одредница у „Ријечнику“ помиње веровања у вези са благом (Караџић 1987: 11, 352, 638, 821). О благоу в. у: Ђорђевић 1895, Ђорђевић 1899; о жртви на месту блага у источној Србији в. у: Тројановић 1983: 65–67; књига „Закопано благо – живот и прича“ (Капановић 1989) до сада је најобимнија фолклористичка студија о благоу – њоме се аутор води у писању овог рада. Добрила Братић (Bratić 1993) и Слободан Зечевић (Зечевић 1996) баве се таласонима, чуварима закопаног блага. О благоу и испирању злата в. у: Ђокић 1987/1990; Мijailović 1987/1990; теренска истраживања ове теме у: Ромелић 1999; Ромелић 2012; Тодоровић 2006; о благоу у југоисточној Србији в. још у: Раденковић 1990. О злату, као племенитом металу, у општесловенском контексту, в. у: Раденковић 1996; Тодоровић 2010; чланак Т. А. Агапкине у СМ 2001 и др. Детаљан преглед литературе о закопаном благоу кроз историју, као и преглед истраживања прича о закопаном благоу, в. у: Карановић 1989: 15–42. Такође, преглед значајне грађе коју су скупљали истраживачи крајем 19. и почетком 20. века у југоисточној Србији, као и преглед грађе на целом словенском терену, в. у: Раденковић 1990. О предању о закопаном благоу као прозном жанру, историји изучавања, класификацији и сл. в. у: Sidov 1987; Karanović 1987. О композиционој структури предања о закопаном благоу, в. у: Karanović 1989: 98–100.

² У питању су предања прикупљена током теренских истраживања у периоду од 2013. до 2016. године, у општинама Књажевац, Зајечар и Пирот, у селима: Црни Врх, Балта Бериловац, Штрбац, Папратна, Врбица, Кожељ, Жлне, Топли До, и у граду Зајечару (саговорници пореклом из Пирота, и села Дрвник и Јаковац). Истраживања су обављена у оквиру „Летње школе српског фолклора“ Центра за истраживање српског фолклора, Одсека за српску књижевност и језик Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, а у сарадњи са Завичајним музејом из Књажевца и бројним предавачима са Филозофског и Природно-математичког факултета у Новом Саду, Филолошког факултета у Београду, Филозофског факултета у Нишу и Балканолошког института САНУ из Београда. Прилог у овом раду, разговор из Папратне, поређен је најчешће са грађом скупљеном током наведених теренских истраживања (в. Гудураш 2017). Обука за теренски рад од 2013. до 2016. године,

делом представљена у овом раду, одличан су показатељ спајања традицијског и модерног у причама чији се број свакодневно увећава. Циљ овог излагања је пре свега представљање грађе забележене у селу Папратна, у јулу 2016. године. Након кратког фолклористичког прегледа прикупљених прича, уз које се дају аналитички коментари, аутор се задржава на доминантним мотивима, технолошким поступцима у сложенем процесу копања блага и слично, а посматра се и однос казивача према испричаном у савременим околностима (пре свега саговорникови ставови о веродостојности).

1. Разговор у Папратни

Папратна је село у општини Књажевац, која се дели на три антропогеографске целине: Тимок, Заглавак и Буцак. Село је збијеног типа, смештено уз реку и припада области Заглавка³ (Станојевић 2012: 186). Удаљено је око девет километара од главног пута, скривено брдима; у његовој близини налази се *Нејино Селиште* (по предању село „некакве Неје“) и пут који је водио ка Писаној Буки (брду), где се према подацима саговорника налазе знакови који показују благо, као и пећина од три просторије. Село је 2011. године остало напуштено, са једним становником, али ситуација се мења у последњих неколико година, када повратници у Папратну почињу да обнављају село, сеоску славу, Св. Јеремију, поново почињу да гаје стоку и окупљају се у реновираном дому културе.

Рад се заснива на транскрипту разговора вођеног у селу Папратна, 19. јула 2016. Саговорници су М.Ђ. (1943) и С.П. (1952). Разговор води истраживач Јелена Гудураш. Присутни су и истраживачи Бојан Ристић и Мах Wahlström. Одломци транскрипта овог разговора [1.1; 1.2; 1.3] наведени су у прилогу рада. Имена конкретних људи које саговорници помињу означена су иницијалима.

На питање о закопаном злату саговорници М.Ђ. и С.П. дају негативан одговор током службеног интервјуа. Разговор чији је транскрипт објављен у прилогу рада снимљен је након институционалног дела разговора, у неформалној, опуштеној атмосфери, уз освежење. Сам почетак овог неофицијелног дела није документован, благо је сасвим случајно поменуто, те у транскрипту недостаје иницијално питање о злату. Саговорници су, након упознавања са истраживачима, постали отворени за разговор о овој теми. Такође, уопштено је веровање да онај ко благо пронађе – о томе никада не прича:⁴

Па има прича, али то се држи у тајности, знаш. [...] али ја нисам видео. А и да сам видео не бих причао сад. [1.2] [...] Ко нађе злато тај не прича, то је тајна, то гарантујем! [1.3] [...] ту има људи који су нашли, али крију, ето тако. [1.3]

Може се претпоставити да оклевање казивача да разговарају о овој теми са истраживачима лежи у чињеници да је у питању законом забрањена, кривична активност, у којој су, како се током разговора испоставља, и лично учествовали [1.2]. Неповерење можда проистиче и из њиховог лошег искуства са

одвијала се под менторством Зоје Карановић и Биљане Сикимић, кроз семинаре и практичан рад. Радови Биљане Сикимић помажу разрешењу свих недоумица у изради и анализи транскрипта – методе, цензура, приватност саговорника и истраживача итд. (Сикимић 2008; Sikimić 2009; Сикимић 2009; Сикимић 2012).

³ Заглавак је на истоку ограничен Старом планином (граница са Бугарском), на северу Радичевачко-јелашничком реком, на југу долином Трговишког Тимока, а на северу и северозападу опет планинама, заглавског подгорја; фолклорна етимологија тумачи да је име добио баш по томе што је *заглављен* међу планинама; постоје разлике у народној ношњи и говору, а издваја се као посебна целина (Станојевић 2012: 5).

⁴ На терену источне Србије, забележено је и обрнуто веровање – да проналазак злата треба да буде јавно објављен да се не би десило неко зло у кући (Раденковић 1996: 256–257).

златарима, људима који на брз начин желе да се обогате, и наравно, према самим истраживачима, који су за њих страни, а распитују се о демонолошки кодираним темама. Да је благо у додиру са *оним* светом потврђују и невербални видови комуникације: гестови, стишавање гласа, физичко приближавање истраживачима. Осим што се тешко одлучују да причају о злату, на почетку разговора њихов глас се углавном стишава, приближавају се истраживачима (као да саговорници не желе да их *неко* чује). Готово сваки разговор на ову тему почиње одговором „па, не знам“, а прве информације које истраживач добија исказане су у форми кратког саопштења. То су најчешће подаци о томе где се благо налази, ко га је закопао или пронашао, или неко веровање којим се упућује на природу блага (Гудураш 2017). Однос казивача из Папратне према испричаном, амбивалентан је. Иако делује да верују у истинитост онога о чему приповедају,⁵ напомињу да су то све само *приче*, а често се потпуно ограђују од изношења личног суда о веродостојности, напомињући да су тако чули од других, те да причу само преносе. Саговорници, ипак, користе неке, за жанр предања устаљене стратегије, којима се доказује истинитост испричаног, што је једна од основних одлика оваквих предања (Karanović 1989: 106–109). Догађаји се везују уз блиске особе – комшије и познанике [1.2], чланове породице [1.3], смештају се у локално окружење, време збивања је познато (Karanović 1989: 116–117), макар и оквирно (као што је то, на пример, прича о просецању пута за Калну, Ђорђевић Белић 2013; Поповић 2015). Аргумент да је благо заиста копано, ако не и пронађено, јесте постојање јама и рупа, које се могу видети по целој Старој планини:

откопано види се тачно облик казана, у земљи тако стоји. [1.3]

1.1. Природа блага

Причајући о садржају 'казана' и пећина, саговорници из села Папратна нису користили речи *благо* и *злато*. Скривену драгоценост сасвим одређено називају *дукатима* и *златницима*. Помињу и *бакрене паре*, чију вредност представља више њихова старина, него сам материјал од ког су сачињене [1.2]. Благо се током овог кратког разговора не помиње као нематеријално добро, духовна вредност, *што је коме драго* (Карацић, 1972: 29), какав је случај у другде забележеним причама на Старој планини (Гудураш 2017). Говори се о дукатима у *низи*, које *савремени пирати* ископавају из гробова невеста [1.1]. Најчешће се златници налазе у *казанима* [1.2; 1.3]. Њихова тачна количина није одређена величином казана или тежином. У причама о скривеном благу златни могу бити и предмети, у једном случају – *златне чезе* [1.2], док информације о већим количинама злата, товарима, оставама или чак златним градовима (в. у: Гудураш 2017) изостају.⁶ До њега јунаци прича из Папратне, као и у већини предања о благу, не долазе мукотрпним радом, већ се оно готово увек „добија отварањем земље, силажењем у подземни простор, улажењем у пећину или здање с митским господарем“ (Раденковић 1996: 255).

⁵ Биљана Сикимић уз питање важности једног демонолошког предања за локалну заједницу бележи: „По основним критеријумима, анализирано предање се и данас, бар у две генерације (најмлађој и најстаријој) сматра истинитим. Показаће се да свет овог 'предања' наликује садашњици, али је важан само делу заједнице и, парадоксално, истраживачу у име прокламованих циљева заштите 'нематеријалне баштине' као заједничког добра“ (Sikimić 2009: 170).

⁶ Злато симболизује светлост и представља одраз сунца, његов подземни лик, схвата се као симбол хтонског света (Раденковић 1996: 255–260). Ивица Тодоровић поставља злато у директну везу са дневним сунцем, „које је, након заласка, ноћу отишло у земљу и „умрло“ (или се трансформисало), згрушавајући се у овај елемент. По аналогном митолошком сценарију, сваког јутра се рађа ново сунце које сваке вечери умире, одлазећи у подручје оностраног, где важе закони *оног света*, што би био и један од главних разлога зашто се злату приступа са становишта успостављања контакта са оностраним ентитетом, при чему важе правила карактеристична за комуникацију са оностраним“ (Тодоровић 2006: 131). С тим у вези би могло бити и веровање из источне Србије, где о загробном свету постоји представа: „Тамо је све од злата“ (СМ 2001: 205). У предањима прикупљеним на Старој планини, забележене су и две приче о подземним градовима у којима је све од злата (Гудураш 2017).

Само порекло блага саговорници не одређују сасвим јасно. Као и у другим сличним предањима њега остављају за собом *стари народи*, староседеоци који одлазе углавном у журби (Karanović 1989: 55–58); злато није *завештано* благо одређеног владара или историјске личности,⁷ оно је *турско*. Готово сва предања о благу на Старој планини као скриваче блага помињу припаднике различитих етничких група, од којих благо најчешће закопавају управо Турци (Гудураш 2017).⁸ Ово није случајност, будући да се на овом подручју са бурном историјом налазио главни пут, *царски друмови*, којима су се Турци кретали, селили и бежали. Зато постоји велики број наратива из домена усмене историје који уводе и предања у вези са закопавањем злата:

Јел пут је ту био за Цариград, Пирот – Цариград. И ту је баш преко овом нашем делу је било, и онда су били хајдуци, и онда они те караване турске сусретну и онда они Турци нему где и сад ће они то благо да закопају, направе неку скицу, неки цртеж, али они то закопају и оду, значи, и сад то вековима нико не долази, знаш, али то се некад открије. [1.2]

Начин скривања блага⁹ сведен је на остављање товара под камен, или бацање садржаја у бунар, пећину и сл. Од Турака су благо отимали хајдуци, чекајући их у заседама [1.2], заштићени планином, па су га скривали даље. Позивање на познате етничке групе (Турке, Бугаре и сл.), тј. уметање већ поменутих *стarih народа* у предање, сугерише и стварно постојање блага, оно постаје нешто блиско и доступно, а с друге стране остаје само сан (Karanović 1989: 57). У причи која је и отворила разговор о благу у Папратни, а чији су главни ликови *златари* који благо траже помоћу модерних уређаја за детектовање племенитих метала, злато које траже пореклом је – *невестињско*. Невесте које су умирале пред само венчање сахрањиване су са свим што је „припремљено њој за дар да понесе“ [1.1]. Саговорник се жали како је гробље потпуно прекопано, јер се *новим пиратима* исплати да копају „за један дукат, а камоли за низу“ [1.1]. Само место на коме је закопано злато у овом примеру добар је показатељ да је природа блага хтонска, односно, *невестињско* благо је директно доведено у везу са светом мртвих.

У предањима из Папратне злато се налази и на познатим планинским врховима или уопштено на Старој планини; оно је у околини старопланинских села, Алдинца [1.2] и Калне [1.2].¹⁰ Блага, наравно, има и у близини археолошких налазишта (Бараница: [1.2]), која су доведена у везу са *старим народима*. Злато је по предању становника Папратне остављено *на камен* [1.3], скривено у *пећинама* [1.2], *под*

⁷ Чест поступак употребе познатих података о владару, његовог имена и неких историјских чињеница, постиже да догађаји у причи звуче веродостојно (Karanović 1989: 52).

⁸ Предања вероватно чувају успомену на Цариградски друм (Царски друм), који је повезивао Београд и Цариград још од првог века нове ере (*via militaris*). Остало је забележено да је првобитна траса измењена како би пут прошао кроз Пирот, тада све већи трговачки центар, а огранци пута водили су и преко планине, како би се избегли напади разбојника, касније и хајдука (Зиројевић 1970: 185–186). Станице на путу била су пиротска села Суково, Црноклиште, Темштица, Бериловац, у ком су храњени поштански коњи (Зиројевић 1970: 108). Ова села су позната саговорницима, а нека су и споменута у другде забележеним предањима (Гудураш 2017).

⁹ О начину скривања блага в. у: Karanović 1989: 61–67. У грађи којом се користим у овом раду, није забележен никакав посебан поступак приликом закопавања блага, какав је нпр. жртвовање на благу, а које се доводи у везу и са магијским ритуалима вршеним приликом откопавања блага „по истом механизму – учињено, да буде учињено“ (Karanović 1989: 66).

¹⁰ Како је на основу етнографских и фолклористичких извора већ познато, благо се налази изван посвојеног простора, *нашег света* (Elijađe 2004: 19–50), на *неомијењеном* и *дивљем* простору (Раденковић 1996: 47–48), на граници два света, где се човек лако може срести са оностраним, па се исконски плаши оваквих места. Благо је испод земље, а све испод земље се отима социјалној контроли (Bratić 2013: 98). То су, даље, места која настањују демони, попут дрвета и воде (Karanović 1989: 72), планине, која повезује небо и земљу и означава највишу тачку света (Elijađe 2004: 31–32; Детелић: 1992: 57–88), то су места уз пут, поред крстова и црквишта – места која својим изгледом одбијају, неприродна су, туђа. Додир са оваквим местом, односно благом или његовим чуваром, доноси велику несрећу, често и смрт.

земљом [1.2], уз пут [1.2], уз гроб [1.1], у реци, односно уз реку [1.2]. Дакле, и ова се предања уклапају у описани модел, будући да је реч о смештању блага у гранични простор, опасан по човека, а „свака заједница системом културе дефинише начин понашања својих чланова на местима која су прихваћена као додирна с „нечистим“ или „божанским“ бићима“ (Раденковић 1996: 48), што ће, како ће у наставку бити показано, одређивати понашање савремених копача злата. Благо се, заправо, најчешће може налазити у непосредној околини саговорника, на њему познатим микролокалитетима, па тако и прича о благу често почиње упирањем прста у суседну кућу, брдо и сл.:

Ево за ову кућу се прича [*показује*] да су нашли злато, ево та. [1.2].

Реч је о микротопонимима који нису познати даље од села у ком смо их забележили (нпр. Бизина Дувка – Писана Бука: [1.2]).

Информације о скривеном благу добијају се на различите начине, од припадника других народа, странаца, у којима се често „поново препознају народи са којима је становништво са терена на којем су забележене испитиване приче и веровања редовно долазило у различите контакте“ (Karanović 1989: 74). О њему се сазнаје из непосредног сведочења људи који су присуствовали његовом закопавању, или су знали да га је неко, њима близак, сакрио, али се информација о тачном месту скривања изгубила, какав је случај и у једној причи из Папратне [1.2]. Старац, који је поседовао некакав новац, *готовинку*, ишао је да га сакрије у *жгар*, под каменом, али пошто није било сведока у моменту самог скривања блага – информација се изгубила, јер је старац погинуо у заробљеништву. Човек који показује место закопаног блага може једноставно бити само *неко*, ко се случајно појављује и даје информацију.¹¹

Осим људи, информације о закопаном благу и данас могу да дају животиње. На питање о томе да ли је пас некада показао место блага, којим се алудирало на омиљено предање о томе како је Мита Гага, оснивач фабрике „Тигар“ из Пирота, нашао благо (које му је показала керуша Тигар, по којој је фабрика добила име), забележено у неколико варијанти током претходних истраживања (Гудураш 2017), истраживачи су добили негативан одговор. У предању казивача из Папратне место на ком је благо показује овца:¹²

У Алдинац кажу да овца са ногом тупала, стално ту, и [?] тај дође, у сред село, где су они становали па преко пута доле, а ми смо били и видели смо тачно како су, откопано види се тачно облик казана, у земљи тако стоји. [1.2]

Овце се још увек гаје на Старој планини, па је могуће је да се веродостојност испричаног постиже управо увођењем ове животиње у причу, будући да је стално присутна у животима Старопланинаца.¹³

Поред животиња и људи који могу упутити на закопано благо, информација се може добити и путем сна. Верује се да човека кроз сан посећују душе умрлих, па се бића која долазе у сан да обавесте о постојању блага могу „поистоветити са жртвама учињеним приликом његовог скривања“ (Karanović

¹¹ Однос према странцу, туђинцу, у традиционалној култури има двоструки карактер: „с њим је везан појам опасног, грешног, оностраног, нечистог; у исто време, опажа се као носилац сакралног начела, давалац благостања, здравља, среће.“ (СМ 2001: 543). На тај начин се оправдава улога странца као информатора, јер је с једне стране припадник *оностраног, нечистог*, поседује одлике хтонског бића које је носилац знања (Karanović 1989: 74), али исто тако даје *благостање*.

¹² Приликом теренског истраживања у источној Србији забележено је да црна овца показује место блага испод старог храста, а исто показује, у другој причи, *нестригани јарац* (Раденковић 1990:103).

¹³ Више о симболици овце в. у: Гура 2005; Раденковић 1996.

1989: 77). Представа о оваквом путу сазнавања о благу остала је сачувана у сећањима саговорника са Старе планине, па један од њих наводи:

Е па и то се дешава. Да му дође, има и то. У сан му се прикаже [1.2].

Благо може и да гори, односно *свети*, и да се на тај начин само покаже, што је веома чест мотив у предањима.¹⁴ Дешава се и да су јунаци забележених предања благо *случајно нашли*: „Чобан ишао и видео случајно тај знак,“ или: „То случајно се налазило. Не као сад ови.“ [1.2]. Ипак, најчешће се о благу сазнаје, нарочито у предањима из модерног времена, читањем *мапа* и *знакова* који показују место закопаног блага, или воде до њега. Мапе, *карте* или *планови*, могу бити преписане на папир или у свеску, у оригиналу су кожне, исписане крвљу итд. Обично се мапе чувају за себе: „Ја да имам такву карту не бих је ја дао теби. Ја бих ишао тамо“ [1.2]. Њих најчешће доносе странци, опет представници оних народа који су благо и остављали, за које саговорници у ранијим разговорима тврде и да једино они поседују оригиналне мапе (Гудураш 2017). Они су често и сами златари, који лутају планином у потрази за благом које су њихови преци остављали. Становници старопланинских села углавном имају лоша искуства са њима – мапе су најчешће лажне,¹⁵ преписивани оригинали продавани и на десетине пута. Некада једноставно не воде до блага,¹⁶ или *страни* златари (из удаљених градова или страних држава) обећавају локалном становништву поделу ископаног злата, ако им помогну да нађу знакове до којих воде мапе, али се на крају не држе договора (примери наведени у: Гудураш 2017).

Мапе воде до *знакова* којима су обележена места скривеног блага, или су показатељ да је трагач на правом путу.¹⁷ Знак је обично некакав симбол урезан у камену, представљени су нпр. крст, рука или стрела, *глава* [1.2], иако су најчешће то слике животиња: *змија* [1.2], јелен, орао, пиле, кокошка. Понекад обележје може да представља дрво које се истиче у пејзажу по величини, облику или положају, или необичан камен, о чијем пореклу и функцијама постоје различита веровања. Знаке није увек лако уочити, често су и они лажни.¹⁸

Становници села Старе планине добро познају знакове исклесане у камену, многи им се налазе на имању или на местима на којима често бораве, чувају стоку. Зато неретко бивају позвани да буду водичи златарима, па чак и познаницима, који на лак начин желе да се обогате. Готово да није било разговора у ком нису поменути златари, *нови пирати* [1.1], који савременим уређајима *чешљају* планину. О савременим трагачима за златом нико од саговорника нема позитивно мишљење: златари су раскопали целу планину, чак и гробља су оскрнављена [1.1]. Познаници наших саговорника из Папратне су се и

¹⁴ О ватри на месту блага забележено је предање из књажевачког краја (Костић 1998: 127): пламен се на ливади три пута спушта и подиже, на Ђурђевдан, а када нека жена покуша (годинама касније) да копа на том месту са мужем, он истог дана погине. Пламен на благу је специфичан, подсећа на онај „као кад гори ракија“, и не може га видети свако (Bratić 2013: 98).

¹⁵ Тихомир Ђорђевић поставља питање златарима о мапама – зашто би их неко продавао, кад може сам да узме много више новца, ако је мапа тачна? Верује се да се злато *не да странцима*, „кад нема вајде, они продају нама“ (Ђорђевић 1895: 302).

¹⁶ Да би се заварео траг, на мапама су често обрнуте стране света, или се на неки други начин отежава проналазак самог места блага (Тодоровић 2006: 127).

¹⁷ На форуму „Закопано благо“ стоји забележено да су клесани знаци специфична *хајдучка азбука* („Закопано благо“, 2013). <http://www.zakopanoblago.com/forum/forum.php>

¹⁸ Предање о попу Мартину, односно Маринку, може се чути свуда у источној Србији. Ипак, истраживачи у Папратни нису добили информацију о њему. Мапе и знакови попа Мартина су најпознатији и воде до „баснословног блага“; уз знаке попа Мартина често се налазе уклесана слова МПМ (Тодоровић 2006: 127). Легенде о попу Мартину живе у савременим медијима, па се на интернету могу наћи многи чланци о њему и његовом благу, в. чланак: „Новости“ 2013.

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:435624-Legenda-o-pop-Martinu-i-tovarima-zlata-jos-zivi>

сами окушали у читању мапе која наводно води до блага код археолошког локалитета Бараница [1.2]. Ово копање блага саговорник осуђује, не верује у исправност мапе, а и копачи остају празних руку.¹⁹

Из литературе је познато да су ритуали извођени приликом закопавања блага у уској вези са условима које треба испунити како би се благо добило. Тако је и чест случај да благо има своје чуваре, који могу бити и жртве принете приликом закопавања (Karanović 1989: 66, 78). Чувари могу бити људи, животиње или натприродна бића,²⁰ а међу „најпопуларнијим“ чуварима је змија (Karanović 1989: 80).²¹ Осим змије уклесане на камену, саговорници из Папратне не говоре о змији као чувару блага, уопште не спомињу чуваре блага, таласоне,²² или препреке које се морају савладати како би се до блага дошло. О жртвовању на месту где се налази благо, о томе да мора да се „пусти крв“ да би благо могло да се ископа, односно да би се снага чувара блага ослабила, а самим тим и избегло проклетство, саговорници такође не дају никакву информацију.²³

Жртвовање, како је познато из круга варијаната предања о закопаном благу, није једини задатак који треба обавити. Препоручују се или забрањују одређене радње, изговарају се посебне речи или се примењују одређена средства (Karanović 1989: 81). Тако се благо копа само ноћу [1.2], у глуво доба, а то је време које измиче социјалној контроли (Bratić 2013: 99).²⁴

Саговорници из Папратне помињу само мушкарце који су ишли у акције копања блага [1.2].²⁵ Благо се често показује или проналази одређеним данима, празницима, што потврђују и предања из Папратне: „Каже, мора то тамо да се погоде неке, неки празници, неке силе“ [1.2]. Да би дошли до блага копачи често са собом носе и различите биљке, а у литератури се најчешће говори о митској биљци *расковнику*,²⁶ коју саговорници у Папратни нису спомињали.

¹⁹ Присутна је морална дилема о исправности оваквог начина богаћења, па се клетва коју благо носи може схватити, у модерним наративима, и као казна-последича отимања туђег, или генерално бављења криминалом, а не само као последица додира са хтонским.

²⁰ Благо може да чува, условно речено, и натприродна *сила*, односно *нешто* што нема облик човека или животиње, али спречава копаче да дођу до злата. То могу бити и различите замке које ометају златаре да узму, или да изнесу злато из подземља.

²¹ Змија „има у евиденцији и чува сва блага под земљом“, а често је „ништа друго него уклето девојка претворена у змију“ (Чајкановић 2014: 556–557). О змији в. у: Гура 2005, посебно о змији као чувару блага Гура 2005: 242.

²² Бића која су чувари грађевина, па и блага, таласони, замишљају се као душе људи (сенке) узиданих у одређену грађевину. Дужност им је да штите кућу чији су духови (Зечевић 1966: 287). Таласон није предак, он је жртва принета да би се обезбедило успешно зидање (Зечевић 1966: 287–293). Као *genius loci*, чувар одређеног места, јавља се и у улози чувара закопаног блага, најчешће у облику неке животиње, и то између осам сати увече и три ујутру (Зечевић 1966: 288). Јавља се у облику кућне змије, може бити зао када човек покуша да однесе благо које чува, а да би му се снага умањила или потпуно обезвредила, потребно је принети жртву (Зечевић 1966: 293). О таласону в. у: Бандић 2004: 186–188; Bratić 2013: 77–95.

²³ Жртвовање приликом ископавања блага у уској је вези са убиством приликом закопавања, дакле, ако га је уопште било „оно се очекује и на крају“ (Karanović 1989: 81). Злато тражи жртву и ако је проклето, односно ако је неко убијен да би се дошло до блага (отето), јер крваво благо се „без крви не може освојити“ (Раденковић 1990: 104).

²⁴ Ноћ је време двоструког одсуства колектива, у простору и времену, што је потребно онострано да делује и *открије се*; присуство колектива *поништава* онострано, колектив не долази у додир са њим, те не може да поседује тајну о благу јер са тим сазнањем не може ништа да уради (Bratić 2013: 99).

²⁵ Они морају бити *чисти*, не смеју да псују нити да опште са женом (Костић 1998: 127). Не сме се мислити зло никоме са ким се одлази у потрагу и копање злата, а пре свега би се ваљало и окупати (Тодоровић 2006: 116). Уопште, инверзирана су сва правила понашања, у чему и лежи разлика између људског и демонског (Самарџија 2011: 304).

²⁶ Расковник је *чудотворна и свемогућа* биљка, која, по предању, може да отвори сваку браву. Људи тешко долазе до ње, углавном уз помоћ животиња (корњаче, јежа, змије, жабе), у одређене дане у години. Она има и заштитну функцију, а етнолози сматрају да је то биљка девесиље (Ђорђевић 1899: 133). О расковнику в. у: Карановић 2014: 136–137; Ђорђевић 1895: 302; Тодоровић 2006: 120–125, где је дат и детаљан преглед литературе о расковнику.

Ако се изузме прича о проналаску бакарних новчића на брду изнад села Папратна и златника које проналази војска док просеца пут до Калне [1.2], остали наративи говоре да је благо *копано*, без објашњења или сазнања о томе да ли је ископано. Благо не може да нађе и користи свако. Чак и ако су сви услови за његово добијање остварени, често се у причи благо *другом придало*. Благо се *не дира*, оно нам не припада, није од *овог света*. Зато је и пожељно наћи неког другог ко ће директно да додирује и копа злато:²⁷

Али то је било правило, не сме нико да га, и ко зна не сме да га узме, јер бије проклетија, неко ће да му у кућу настрада ил нешто, стално тражи други да га други извади, знаш. Да га узме. [1.2]

Крвава прошлост предодређује да благо доноси пропаст, јер је „отето – проклето“. Злато изазива похлепу, оно заводи. Проклетство често доводи до пропасти породице, смрти или болести неког од чланова, пропасти потомака, онај ко дира благо може да *осакатеје*, *оћоравеје* [1.2]. Да би се проклетство сузбило или потпуно поништило, благо које постане власништво појединца или породице потребно је освештати и на тај начин га симболично увести у *свој свет* (Bratić 2013: 111). Слично значење има и наглашавање потребе да се благо улаже у цркву, или да се цркви оставити део нађених пара:

Ал да је нашо мора пола да однесе у цркву да има користи од тога. Ако не носи у цркву нема користи од тога ништа, то је проклето све, каже. [1.2]

Информацију о томе шта је било са благом које је ископано, односно како је потрошено, или шта се с њим даље збивало, саговорници из Папратне не дају. Пронађени предмети и новчићи који немају велику материјалну вредност, али се сматра да их њихова старина чини скупоценим, углавном се носе у *град* на процену. Такође, истраживачи не добијају информацију о томе да ли су реке у околини Папратне златоносне и да ли се неко бави испирањем злата – познатим занатом у овим крајевима.²⁸ Осим предања о проналаску златника током минирања терена за просецање пута ка Кални, када „златници, каже, лете у ваздух, паду с неба“ [1.2], приче која је позната многим Старопланинцима, саговорници не дају нове варијанте већ забележених предања о благу на Старој планини.²⁹

²⁷ Копач коме благо није намењено „обавезно мора доживети најгоре“ (Костић 1998: 127). Да би се злато померио са места, а да га притом копач не додирне, оно се везује коњу за реп, како би несрећа приликом додира са *оностраним* стигла животињу, а не човека. Превремени додир са благом такође доводи до тога да се оно претвори у угаљ (Bratić 2013: 111). Сврљишки златари верују да су Римљани злато поливали некаквим *жабљим отровом*, који делује преко коже и од ког човек страда (Тодоровић 2006: 116).

²⁸ Током теренских истраживања (в. Гудураш 2017), саговорници више пута помињу да је Тимок златоносна река, али се пракса испирања злата изгубила углавном због мале добити. Процес испирања није нимало лак, количине пронађеног злата су незнатне, поготово у односу на уложени труд. О историји и процесу испирања злата, од 19. века до данас, и историји развоја рударства у сливу Пека (североисточној Србији), од бронзаног доба до средине 20. века, в. у: Ђокић 1987/1990: 135–151; Мijailović 1987/1990: 173–176.

²⁹ Такво би било популарно предање о проналаску злата приликом изградње новог хотела „Стара планина“ на Бабином зубу, или већ поменуто предање о богаћењу Мите Гаге, оснивача фабрике гума „Тигар“ из Пирота. Прича о просецању пута ка Кални забележена је у селу Штрбац, 2014. године, и разликује се у неколико детаља – *војници* су 1975–76. године просећали пут кроз клисуру (ово просецање пута могло би се и сасвим тачно временски утврдити) и нашли *казан* сребра. Приликом минирања брда под којим је благо нађено погинула су четворица војника, а спомен-плоча погинулима постоји на раскрсници у близини места несреће.

2. Нови живот приче

Фонд предања о закопаном благу се на простору Старе планине и даље увећава, стварају се потпуно нове приче, што је показао и четворогодишњи континуирани рад на терену.³⁰ Присуство оваквих прича свакако има основу и у „природним, социјалним и историјским околностима: постојање богате златоносне жице, и њена експлоатација у овом делу Србије (североисточна Србија), материјални трагови који сведоче о присуству старих цивилизација“ (Ромелић 2012: 229).

У савременим медијама, првенствено на интернету, све је више текстова који се баве закопаним благом.³¹ На форуму „Скривено благо“, који је посвећен искуствима савремених златара из Србије, Црне Горе, Македоније и Бугарске, налазе се подаци о местима на којима се налази благо, различита предања, литература, описи алтернативних метода проналажења блага, упутства за куповину, самосталну градњу и употребу детектора за откривање племенитих метала. Информације на сајту су опширне, детаљне, а доста прича бележи веровања и предања о благу са простора Старе планине – између осталих помињу се и локалитети и предања забележена током истраживања поменутих у овом раду и стидији Гудураш 2017: благо се може налаћи у околини села Ћуштица, Горња Каменица (село у близини Папратне), Топли До и Дојкинци (близина *златног* града), на локалитетима Бараница и Грнчар, Бабин зуб итд. Постоји још један форум посвећен овој теми, „Закопано благо“,³² чији чланови одлазе чак и даље – покреће се иницијатива за предлог закона о закопаном благу, па и за организовање сусрета чланова форума (златара).

Обим и значај грађе на овим интернет страницама је изузетно велики – грађа је погодна за најразличитија фолклористичка, књижевна, лингвистичка проучавања, за анализе из домена културне антропологије и историје, па и друштвених наука. На форумима се златари договарају о заједничким одласцима у трагање за благом. Такође, има много сведочанстава и фотографија пронађеног блага (уз коментар „одрађен посао“ („Skriveno blago“ 2014), знакова,³³ археолошких остатака старих култура, сателитских снимака и мапа области у којима су вршене потраге. Оно што су у усменим предањима били позиви на ауторитет сведока, претка или заједнице, у данашње време су фотографије, које сведоче боље и „више од хиљаду речи“. Ти савремени трагачи за благом, који се служе електронском опремом и савременим медијима, креирањем нових, мултимедијалних садржаја формирају сложену митологију

³⁰ Тихомир Ђорђевић (Ђорђевић 1899: 129–130) објашњава настанак и преношење великог броја прича о закопаном благу: „Наизменичне промене власти – грчке, бугарске, српске – с једне, а с друге опет домаће растројство у борби око престола, лишавале су народ потребног јемства за лични и материјални опстанак“. Народ је, бежећи пред непријатељима, закопавао драгоцености како би им се касније вратио. Ако се остава не ископа – информација се преноси на децу, и даље на унуке, тако да се траг оставе не губи још много колена.

³¹ Свакодневно се на интернету појављују приче уопште о закопаном благу, а врло често су баш у вези са Старом планином; такви су нпр. чланци „Južne vesti“ 2015, „Новости“ 2013 и многи други. „Новости“ 2013: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:435624-Legenda-o-pop-Martinu-i-tovarima-zlata-jos-zivi>. „Južne vesti“ 2015: <https://www.juznevesti.com/Zabava/Planina-koja-vekovima-mami-tragace-za-blagom.sr.html>

³² Форум је активнији у односу на „Скривено благо“, чије последње приче датирају из 2015, док се на „Закопаном благу“ свакодневно објављује нови садржај. Оба сајта уређује исти тим, што је уочљиво тек након регистрације; претпоставка је да је стари сајт напуштен у корист новог. „Skriveno blago“ 2013: <http://www.skrivenoblago.com/index.php>. Zakopano blago 2013–2017:

<http://www.zakopanoblago.com/forum/forum.php>

³³ Фотографије бележе и знаке који упозоравају на опасности приликом трагања, наизглед обично камење може да упозори на то да ће се нпр. кров пећине обрушити, или да се унутра налази „водена замка“ („Skriveno blago“ 2013: <http://www.skrivenoblago.com/index.php>). Постојање оваквих специфичних знакова није забележено на терену Старе планине.

везану уз благо, истовремено се ослањајући и на традицијске представе. Иако се традицијски елементи у оваквим представама донекле осипају у корист савремених поступака и алата, оваква предања, као и грађа прикупљена у Папратни (уопште на Старој планини), представљају спој митског и модерног, фантастике и реалности, *старог* и *новог*, комуникације *оностаног*, *туђег* и *овог*, *свог* света. У данас практично напуштеном селу какво је Папратна постоје приче о закопаном благу, а неколицина повратника не само што чува предања старих, него их усваја, преобликује и преноси даље.

Литература

- Бандић 2004 – Душан Бандић: *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд: Нолит.
- Гудураш 2017 – Јелена Гудураш: *Предања о закопаном благу старе планине*, мастер рад одбрањен на Филозофском факултету у Новом Саду.
- Гура 2005 – Александар Гура: *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд: Бримо, Логос, Александрија.
- Детелић 1992 – Мирјана Детелић: *Митски простор и епика*, Београд: САНУ, Досије.
- Ђорђевић 1895 – Тихомир Ђорђевић: Још која о копању блага, *Дело* 6, Београд, 300–307.
- Ђорђевић 1899 – Тихомир Ђорђевић: Благо (остава), *Карацић, лист за српски народни живот, обичаје и предање* 7–8, Алексинац, 129–134.
- Ђорђевић Белић 2013 – Смиљана Ђорђевић Белић: Савремена теренска истраживања традицијске културе: демонолошко предање, у: *Савремена српска фолклористика I* (ур. Зоја Карановић, Јасмина Јокић), Нови Сад: Филозофски факултет, 233–250.
- Зечевић 1966 – Слободан Зечевић: Таласони – митска бића заштитници грађевина и закопаног блага, *Гласник Етнографског музеја* 28–29, Београд, 287–296.
- Зиројевић 1970 – Олга Зиројевић: *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Београд: Историјски музеј Србије.
- Карацић 1987 – Вук Стефановић Карацић: *Српски рјечник (1852)*. Сабрана дела Вука Стефановића Карацића, Београд: Просвета.
- Костић 1998 – Софија Костић: Народна знања и веровања у књажевачком крају, *Гласник Етнографског музеја* 62, Београд, 121–151.
- Поповић 2015 – Данијела Поповић: Ал’ ово није бајка него истинито: Дискурс верности у демонолошким предањима, у: *Савремена српска фолклористика II* (ур. Смиљана Ђорђевић Белић), Београд: Институт за књижевност и уметност, Удружење фолклориста Србије, 205–218.
- Раденковић 1990 – Радослав Раденковић: Народне приче о закопаном благу, *Развитак. часопис за друштвена и културна питања* 30/6, Зајечар, 103–107.
- Раденковић 1996 – Љубинко Раденковић: *Симболика света у народној магији Јужних Словена*, Ниш – Београд: Просвета, Балканолошки институт САНУ.
- Ромелић 1999 – Живка Ромелић: Легенде о злату, *Етно–културолошки зборник V*, Сврљиг, 179–184.
- Ромелић 2012 – Живка Ромелић: Легенде о злату и друге приче, *Гласник Етнографског института САНУ* 27, 229–234.
- Самарџија 2011 – Снежана Самарџија: *Облици усмене прозе*, Београд: Службени гласник.
- Сикимић 2008 – Биљана Сикимић: Етнолингвистички теренски рад – концептуализација ризика, у: *Слике културе некад и сад* (ур. Зорица Дивац), Београд: Етнографски институт САНУ, 81–93.
- Сикимић 2009 – Биљана Сикимић: Вампировић Новом Брду: политика транскрипције и интерперформативност, у: *Моћ књижевности* (ур. Мирјана Детелић), Београд: Балканолошки институт САНУ, 167–196.
- Сикимић 2012 – Биљана Сикимић: Тимски теренски рад Балканолошког института САНУ. Развој истраживачких циљева и метода, у: *Теренска истраживања – поетика сусрета* (ур. Милина Ивановић-Баришић), Београд: Етнографски институт САНУ, 167–198.

- Сикимић 2014 – Биљана Сикимић: Антрополошко-лингвистички речник лековитог биља: Књажевац и околина, у: *Биље у традиционалној култури Срба – Приручник фолклорне ботанике II* (ур. Зоја Карановић), Нови Сад: Сајнос, 125–143.
- СМ 2001 – *Словенска митологија – енциклопедијски речник*, Београд: Zepter Book World.
- Станојевић 2012 – Маринко Станојевић: Заглавак. Антропогеографска истраживања, у: *Тимок, Заглавак, Буџак, Сврљиг: насеља, порекло становништва, обичаји* (прир. Борисав Челиковић) [фототипско издање из 1913], Београд: Службени гласник: САНУ, 165–369.
- Тодоровић 2006 – Ивица Тодоровић: Митско злато – прилог проучавању митологије трагања за златом на примеру грађе из сврљишке области, *Братство X*, Београд, 113–134.
- Тодоровић 2010 – Ивица Тодоровић: Значење злата. Специфични семантички простори митологије злата у српској народној традицији – некад и данас, у: *Традиција – фолклор – идентитет* (ур. Гордана Благојевић, Ивица Тодоровић), Сремски Карловци: Институт Академије – Високе школе СПЦ за уметности и конзервацију, 267–320.
- Тодоровић 2011 – Ивица Тодоровић: Источна Србија као савремени истраживачки изазов – илустративни осврт са нагласком на етнолошко-антрополошким приоритетима и посебно занимљивим аспектима, *Етно-културолошки зборник XV*, Сврљиг, 25–36.
- Тројановић 1983 – Сима Тројановић: *Главни српски жртвени обичаји, Старинска српска јела и пића*, Београд: Просвета.
- Чајкановић 2014 – Веселин Чајкановић: *Из српске религије, митологије и фолклора; изабране студије*, Београд: Evro – Giunti.
- Bratić 2013 – Dobrila Bratić: *Gluvo doba: predstave o noći u narodnoj religiji Srba*, Београд: Čigoja štampa.
- Đokić 1987–1990 – Danica Đokić: Ispiranje zlata u slivu reka – sa osvrtom na istorijski razvoj rudarstva i metalurgije, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* 5/6, 135–151.
- Elijade 2004 – Mirča Elijade: *Sveto i profano*, Београд: Alnari; Lačarak: Tabernakl.
- Karanović 1987 – Zoja Karanović: Univerzalne dimenzije predanja kao kategorije usmene proze, *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu* 33/340 (jun 1987), Novi Sad, 222–223.
- Karanović 1989 – Zoja Karanović: *Zakopano blago – život i priča*, Novi Sad: Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Mijailović 1987/1990 – Jasna Mijailović: U potrazi za zakopanim blagom, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* 5/6, 173–176.
- Sikimić 2009 – Biljana Sikimić: Između dijalektologije i antropologije: bunjevačka terenska građa, predgovor u: *Bunjevci: etnodijalektološka istraživanja 2009*, Novi Sad: Matica srpska, 13–69.
- Sidov 1987 – Karl fon Sidov: Kategorije proznog narodnog pesništva, *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu* 33/340 (jun 1987), Novi Sad: Dnevnik, 229–231.

Интернет извори

- Новости 2013 – Легенда о попу Мартину и товарима злата још живи, у: *Новости*. Преузето са: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:435624-Legenda-o-pop-Martinu-i-tovarima-zlata-jos-zivi> (преузето: 15.08.2017.)
- Južne vesti 2015 – Planina koja vekovima mami tragace za blagom, у: Južne vesti. Preuzeto sa: <https://www.juznevesti.com/Zabava/Planina-koja-vekovima-mami-tragace-za-blagom.sr.html> (преузето: 15.08.2017.)
- Skriveno blago 2012–2015 – Forum *Skriveno blago*, <http://www.skrivenoblago.com/index.php> (преузето: 20.08.2017.)
- Zakopano blago 2013–2017 – Forum *Zakopano blago*, <http://www.zakopanoblago.com/forum/forum.php> (преузето: 20.08.2017.)

ПРИЛОГ

[1.1]

Раније је било, умре млада пре удаје, а они је сахрањују онда су биле оне низе дукате, и све што је било припремљено њој за дар да понесе, она се сахрањује са тиме. Е сад ови нови пирати са апарати иду па копају, и сад је старо гробље све испретурано. Прекопано. Јер онај апарат одма покаже где има злато. И њему се за један дукат исплати да копа, а камоли за низу. Обично доле буде онај велики, а горе су све они мањи, знаш овако [показује], и тако сахрањивали.

[1.2]

(А јел има нека прича да је неко нашао благо?) М.Ћ: Па има прича, али то се држи у тајности, знаш. [...] Ево за ову кућу се прича [показује] да су нашли злато, ево та. [...] Ал да је нашо мора пола да однесе у цркву да има користи од тога. Ако не носи у цркву нема користи од тога ништа, то је проклето све, каже. (И која га казна стигне?) М.Ћ: Свакаква. С.П: Осакаатеје, оћоравеје. (А јел знате како су ишли да траже благо?) М.Ћ: То случајно се налазило. Не као сад ови. Али то је било правило, не сме нико да га, и ко зна не сме да га узме, јер бије проклетија, неко ће да му у кућу настрада ил нешто, стално тражи други да га други извади, знаш. Да га узме. (А јел био неки знак тамо где је благо закопано?) М.Ћ: Обично то има, међутим то сад се појављују неки знаци, каже неке карте постоје, па ја да имам такву карту не бих је ја дао теби. Ја бих ишао тамо... Има апарати сад... (А некада, јел био неки знак?) М.Ћ: Има уклесано, или змија или нека глава, неки знак, има нешто уклесано. Па прича се да су [Рунгу?], овај један обућар, и мој један рођак, да су, била змија уклесана и нашли они то, и ишли тамо али нашли само бакар, бакарне паре, нису били златне. Али су то биле вредне, јер то богте питај од кад је било. Вредне су као појава, не знам из ког века. А нашли су горе изнад села. (Јесу ли они знали да тамо има змија или им је неко рекао или...?) М.Ћ: Чобан ишао и видео случајно тај знак, али обично има то исклесано, и ту доле у ту Писану Буку [Бизину Дувку?³⁴] што кажу доле, ту смо пре неки дан направили стазу и сад може да се попне горе, да видиш колика је то пећина, три просторије. (Кад се иде да се копа благо?) М.Ћ: То неко можда зна, ја не знам, каже мора то тамо да се погоде неке, неки празници, неке силе... (Јел се дању копа?) М.Ћ: Не. Само ноћу. Пре неколико године, на Бараницу где сте прошли доле, чесма где је она, али с друге стране, вода где је она па у бреду, ми смо отишли за први мај да тражимо, онај, колци за притке, ја и зет и он. И нешто тамо [...] па ми отидемо, и наш комшија један, уствари двојица комшије и ЈН, копали, три метра ушли у земљу доле, ЈН и Ј ушли доле, Ј набио капуљачу, и њихов зет онај, копају они брацо, у рудници доле изашли. Реко, јесте, бре, паметни, каже има мапу. Па тај што има мапу неће теби да да бре, он ће да копа он, бре. (А јел се прича да је неко продавао лажне мапе?) М.Ћ: То има стално. На Бараницу, кад је било, јесте били ту? Е, доле има брана, пре него што је та брана направљена била је једна велика рупа. Ми смо волели да ронимо, као клинци, и испод воде уђемо у рупу, е ту каже има, ту се прича за онај златни чезе да има, кочије, али ја нисам видео. А и да сам видео не бих причао сад. (А чије је то благо?) М.Ћ: Е па ко то зна. Јел пут је ту био за Цариград, Пирот – Цариград. И ту је баш преко овом нашем делу је било, и онда су били хајдуци, и онда они те караване турске сусретну и онда они Турци нему где и сад ће они то благо да закопају, направе неку скицу, неки цртеж, али они то закопају и оду значи, и сад то вековима нико не долази знаш, али то се некад открије. Кад се правио пут за Калну онда се ту, војска нашла, лете каже златници, минирали терен, био неки казан тамо и златници каже лете у ваздух, паду с неба. То се прича, али да ли је то стварно тако...

[1.3]

М.Ћ: Ко нађе злато тај не прича, то је тајна, то гарантујем! – С.П: За то, запричасмо, овако било. Раније имала је свака кућа по неко као, знаш оно. Покојни, мене жена причала, њен деда, од деда Тикомира отац, отишо у заробљеништво то време, имало те козињаве торбе, [...] то је била нека готовинка тамо, то си у своју кућу имао, од Смиљу деда, од деда Вују покојнога, деда Тикомир, саг дал је Вуја нашо, ишо с Миле (?), и ишли крадом без

³⁴ Казивач је више пута касније поновио *Бизину Дувку*, истраживач је сигуран да је тако изговорено. Каснијим истраживањем области око села, пронађен је топоним *Писана Бука*, брдо у близини села Папратна.

Смиљу, није била Смиља у присуству, е сад дал је то... – М.Ђ: Па каже [Валча?] да је нашао, али сад... – С.П: Е слушај, тај старац отиде у то заробљеништво, е гледај, и сад Бабићка била глупа, она није пратила, старац однео тамо негде у жгар како се каже, и, дал то оставио на неки камен... [...] Остало то, нико није ишао да га прати, дао Бог погине, то остане, јадан погине и ето тако то. Дал је неко нашао од ту фамилију нашу, моју жену чича ишао [...] ту има људи који су нашли, али крију, ето тако. (Јесте ли чули да је неко сањао, да му се јави у сну благо?) С.П: Е па и то се дешава. Да му дође, има и то. У сан му се прикаже. – М.Ђ: У Алдинац кажу да овца са ногом тупала, стално ту, и [?] тај дође, у сред село, где су они становали па преко пута доле, а ми смо били и видели смо тачно како су, откопано види се тачно облик казана, у земљи тако стоји. (Јел нас покаже некад?) М.Ђ: Па нисам чуо.

Jelena Guduraš

New pirates dig with devices **A dialogue about hidden treasure at Stara Planina**

This paper reports and analyses material collected in Papratna, a village on Stara Planina mountain, recorded in July 2016. The transcript of a single brief dialogue about hidden treasure is particularly important for the analysis of narratives about buried treasure in general. In the narrative, interviewees retain the memory of traditional methods in digging for treasure. They also talk about contemporary expeditions with modern equipment. Dominant motives are analysed and compared with the motifs of narratives collected in previous research of this region. A review is also given of motifs and procedures concerning treasure, which dominates fieldwork at Stara Planina, that are not mentioned or are negated in the stories of interviewees from Papratna. Narratives and beliefs concerning buried treasure are stories are on a constant increase in the field. The cause is sought in the relationship between storyteller and content. Mythical elements are preserved in digging by contemporary treasure hunters, *goldsmiths*. There is a growth of contemporary articles and multimedia content on the Internet, where *goldsmiths* have found a new way to collect narratives, exchange experiences, achievements, information, equipment, etc.

Key words: buried treasure, fieldwork, gold, *goldsmiths*, Stara planina, Papratna, oral narrative

**ТОЈ ТИ САД ПРИЧАМ, А ТИ ДА ЗНАЕШ, ПА НЕКАД
ДА ПРИЧАШ НА ТВОЈУ ДЕЦУ**
Теренска истраживања Вратарнице

У раду су представљени делови разговора са саговорницом рођеном у селу Ошљане, удатом у Вратарници. Издвојени сегменти обухватају предања и народну молитву, али и низ веровања и описа обичаја. Испитују се особине добијених наратива у контексту постојећих теорија поетике усмених жанрова, варијантност и формулативност, те стилске особености неких од текстова. Анализаран је наратив са мотивом заштите од змајева који сведочи о још живим елементима традицијске културе у области Тимока. Поделивши их са истраживачима, саговорница је, у складу са праксом усменог преношења знања, показала жељу да и њих укључи у ланац усмене предаје. Кључне речи: предање, змај, народна молитва

У тексту који следи биће представљен део разговора са саговорницом рођеном у Ошљану 1928. године, у време истраживања настањеном у Вратарници.¹ Разговор је вођен у њеном дворишту, августа 2016. године, а обухватио је низ тема у вези са некадашњим и свакодневним животом, традицијском културом коју је усвојила у детињству и младости у Ошљану, а потом и оном коју је упознала у Вратарници. Отуда је кроз разговор неретко спонтано поредила обичаје из два села, у неколико наврата и језик (посебно лексику). Идентитет саговорнице је сакривен, а тако и идентитет свих других људи који се помињу у разговору. Разговор је водила и транскрипт разговора урадила ауторка овог прилога.

Овом приликом биће разматрани жанровски различити елементи фолклора, концентрисани око мотива заштите од демона (змаја), којима су изложени и мушки и женски чланови заједнице. Наратив који обухвата предања о змају је развијен, и обухвата предања, асоцијацијама саме казивачице везана за други жанр, народну молитву, чија је функција апотропејска. Важно је напоменути да се истраживачици као жени дају савети (а она би требало да их пренесе својој женској деци, у складу са локалним представама о 'женском родослову'), али се сексуални елементи односа човека и змаја нигде експлицитно не наводе, они остају само у назнакама.

С.Ђ.П.: А јел се причало за змајеви по село, јел били змајеви?

У Вратарницу сам чула да причали раније, али као у село. Кад сам била горе [Ошљане – прим. С.Ђ.П.], тој су причали много. И ондак, имала сам тетку у Врат-, у Селчко, она кад била млада, код њу долазио змај. То сам чула од мајку, од бабу, од све. Она била лепа, и затој. Ето од мене ти тој савет: кад сањаш некога мушкарца, да га много волиш, па те љуби, па богзна покрај тебе, увек да причаш. Ако причаш он нече да дође, ако ћутиш једанпут, друђи пут, то се претвори, каже, у змаја. Е тој ти сад причам, а ти да знаеш, па некад да причаш и на твоју децу женску. И код ете туј моју тетку долазио змај. Дође, каже, она, мајка ми прича, па наложи, каже, ватру толку, па донесе у кофу крв: „Саг да лизнеш од овај крв, ако неш да лизнеш, саг чу те бацим у ватру.“ И она је била мучена, мучена, мучена, мучена много и на до крај, ајде че да каже нека жена стара, а, трава колендро, тој има у жито, сад и нема траве, ал некада имало. Кад бије град, па што смрди она трава, то је колендро. Е, тој да се стави под главу, од тој он бежи. И наберу они колендро па расточе кола. Воловски кола, знаеш да су четири точка. И она легне испод оније кола, он дође и није

¹ Разговор је архивиран у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ под ознаком Vratarnica1SDJP24.8.2016

могъл да приђе код њу као мушкарац. Он ју бил, бил, бил преко оној, али колата вардили, били точкове, па знаеш оној све, он умори два вола и мане се од моју тетку. И та моја тетка живела после деведес три године.

С.Ђ.П.: А волови?

Волови поморил обадва вола, закопао и готово.

С.Ђ.П.: Змај убио волове?

Змај убио волове. То је опасна ствар. Чим сањаш некога мушкарца, причај, тој није срамота. И ако имаш женску децу, тој да причаш.

С.Ђ.П.: Јел била још нека прича по Вратарницу?

То је из Ошљане прича.

С.Ђ.П.: То је из Ошљане?

Да. Па има, чула сам, причали, туј горе била једна баба, каже, код њу долазио змај. Она умрела млада, уморил ју. Пође из, из Тимока, из Дивитивир, па каже, како лети, тако искре падају, свету. И отиде код њу и врати се, виде га и други. Има убелодани се, па долази каже и дању и. Е причали су за једног, он је умро, там на крај село био, да, он био мушкарац, да одавде, из овај камен, било ли женска, па ишла код њега. Ел видиш онај камен висок? Каже код В. П. одонде дооди сваку ноч лепотица.

С.Ђ.П.: Змајица?

Змајица.

С.Ђ.П.: На који камен?

Видиш овде оне, ене, видиш онија три на редове. [показује на стене изнад села]

С.Ђ.П.: Аха.

Туј има као пећинка унутра, каже, и туј све.

С.Ђ.П.: Змајица ту живела?

Ту живела змајица, каже. И ночу, и он каже, кад буде вечером, он се нада ево сад че да дојде. Тој сам чула причају, а сага.

С.Ђ.П.: И како он? Јел он преживео?

Па он док је живео, он живел. Па умро је негде око седамдесет године. Разболео се после и отишо код ћерку у Г. Имао ћерку, удату у Г. Отиде код њу и тамо је и умрел у Г. Сећам се радео је код нас на циглу кад смо правили за кућу па каже на једнога човека. „Је ли, М.,“ оно грми облак од тамо, „шта мислиш, ел че падне киша?“ А он каже: „Само се магарци мешају у божју послу, ја не.“ [...]

С.Ђ.П.: И шта радела она?

Па не знам ја шта је радела. Тој сам чула, причају.

С.Ђ.П.: Ал долазила код кога?

Тамо код некога старца. Он стар бил кад сам ја дошла, бил млад кад је, имао ћерку и жену. Жену, са жену се раставио после. Није жена тела да седи код њега, није тела, он, тако сам чула причу, он, каже жену није сматрао, он си има туј лепу девојку и сас њу, Тој се причало, кда, око шездесети година.

С.Ђ.П.: А шта се радело кад буде суша по село?

Ј.: Кво кад буде?

С.Ђ.П.: Суша. Кад не пада киша?

Ј.: А, мислиш за додолице. Тој у моје село, надаље да ти причам.

С.Ђ.П.: Ајде.

Ј.: Ондак се, на пример, кад буде суша, а чује се за негде, прво, тој чу ти испричам, после за додолице. Онда, а, терају змаја. Саберу се ночу, млади муже, момчићи, ондак понесу канте, понесу, лупају у даске, у. Поготову кад виде корито, некада дрвени корита, сад то нема никој, сад има пластично корито и када, друго ти не, машина, шта че ти. Ако нађу дрвено корито пред врата, он се, каже, крије већином змај испод корито. И ондак тој пођу, лупају, викају, трескају и као уз некој дол, као овде што је река Шашка, уза Шашку тој најуре, и ондак сутра кобајагим падне киша. Ето тако се терало змај. Али страшно ночу, ја се сечам, више пут. А овако кад се засуши ондак деца додолице. Кошуљице дугачке, па преврзани туј сас вр-, врбицу, сас нешто. Па венчићи на главу, па иду од кућу на кућу па певају:

Ој додо, додоле,
Молим Бога да удари
Тија роса да пороси
Росна поља да пороси.

Све тој така лепо, оно ја сам све и забораила. Али ето тој деца иду и тој ондак и људи дочекују, пљискају и с воду, они пљискају њи с воду и тако. Тој било. Било лепо. Тој било лепо. И тако. Много лепо било. Кад пођу њих седам – осам деца све тако укићени и сви носе бакраченца с воду, прскају по куће и иду пред куће певају. Ел то није лепо? То је баш лепо. [пауза] А друго, а за тој за змаја су терали так страшно ночу. Они иду око један сат, око. Била једна баба, врачарица, они су причали за њу, Ј. мислим да се звала, каже, терали они змаја, некако он није бил код њу и она шушне на неког младићи: „Да терате,“ каже, „код мен долази и не могу да се отресем од њега.“ И они пођу и он бил код њу, они улезну код њу, она остави откључано, лупали оној, а он, раније се носило вода, није било кофе, сине, било бакрач и било ведро од дрво, можда знаш шта је? Слатка вода у дрвен суд. Он се, каже, уловил за ведро одоздол и они нису тели д изађу докле га не нађу, он, каже, није мого друго. Одјео едну дојку и та се манул од њу. То је опасна ствар.

С.Ђ.П.: А каква је та девојка на коју оде змај?

Ј.: Која је лепа. Која не прича кад долазе код њу. Она си овако нормална, али ночу он дође код њу, ночу, дању, кад је. И како је заповеда, тако мора да ради, нема туј. Али прво долази ночу сања је, она га сања. И затој кад сањаш, пази добро. Чим сањаш некога једну ноч, па лепо ти се удвара, па те љуби, па те милује, одма причај. Чим причаш он не до-, се мане од тебе, ако не причаш, он слободан. И на до крај да ме подсетиш да те научим за децу за молитву пре спавање, и за тебе важи.

С.Ђ.П.: Јел можемо сад да чујемо?

Ј.: Може. Ето.

Лего спати Бога звати
И анђеле призивати.
Бог се деси на небеса,
Небеса се отворише,
Христа Бога замолише,
Кад ја легнем, кад ја спим
Да никакво зло не сним.

Ете ти. Е овде комшичета, девојчета две, па ова млађа, сад је уписала, обедве су завршиле медецинску, па, старија, а млађа се учи добро, уписала у Ћуприју да продужи. „Јао, баба Л., јако ме стра ночу. Јако ме стра,“ па све се. „Чекај, да те научим ја.“ И, она се зове Јелена, а ја: „Јецо, чекај да те научи баба Л.“ Оне дођу кад су биле малечке па једна седне туј, једна туј. И ја им испричам. А она запамтила, и она: „Баба Л., од како сам почела увече то да, да се молим тека Богу, наспала сам се и одморила сам се.“ Па дођу, па ми скину мараму, па ме чешљају. „Па ти, баба Л., да будеш уредна, кад поћеш у град немој да идеш таква,“ и сад ме поштују деца као кад сам им рођена баба. Али то је до: „Море, баба Л., причала сам ја на час пред професорку, па ме сви питају да им причам.“ [...] Ја сам учила веронауку у школу. А ја му причам, на пример, кво сам учила у школу. Тој што он чита ја сам све то учила у школу, кад служи црква. И тој му кажем ја, испричам му туј молитву, он каже: „Јао,“ дошъл други пут, „бако, научи ја моју децу, и они сваку вечер причају твоју молитву.“ Реко: „Не она моја“.

С.Ђ.П.: Од кога сте научили ту молитву?

Па, мора кад сам била дете, не памтим. Ми смо близо, можда сигурно из Суводол, ми смо близо до манастир Суводол. Ел си чула за Суводол? Тамо смо близо, тамо смо поред манастират, дођемо у подне, чувамо овце и тако. Па смо ишли, скупљамо шљиве, помагамо, сигурно сам там тој научила од свештеници, од.

Као једно од важних поетичких начела предања функционише веровање у постојање демона и истинитост догађаја² (Bošković Stulli 1975: 127, Samardžija 1987: 243). Залог истинитости је позивање на познавање актера (тетка из Селачке, становници Вратарнице: В. П., једна баба, Ј.), тачни подаци о месту (змај полеће из Тимока), ауторитет извора (причале су јој мајка и баба, али и други становници оба села). Овакве формулативне структуре у литератури су означене као „формуле аутентичности“ (Rudan 2006:93) или веродостојности, којима се у приповедање уводи *реторика истинитости* (Oring 2008: 129–130). „Поред свих настојања да се предање представи као стварни догађај, демонолошко предање обликује се уметничким средствима и несумњиво је фикцијско дело. „Стварни“ догађаји и ликови у њему преламају се кроз типске моделе, поштују се конвенције облика и слично. Поред тога, у предању се региструје и приказивање неизговорених мисли и осећања ликова“ (Поповић Николић 2015: 231).

Асоцијативно везивање сегмената одговара особинама предања у усменој нарави, које су у литератури у више наврата истакнуте (Fon Sidov 1987: 230). Региструје се и тенденција спајања различитих жанрова и описа обичаја, окупљених око поменуте доминантне теме (заштита): обичаји везани за обезбеђивање кише уведени су у разговор интервенцијом самог истраживача, али се одговор проширује поново асоцијативно од обичаја до предања (у Вратарници је истериван змај, у Ошљану је постојала додолска поворка),³ затим се уводе апотропејске радње за заштиту од змаја (обелодањивањем, никако прећуткивањем). Демонолошка предања су повод да саговорница у приповедање уведе и дечију молитву за миран сан, што је до извесне мере очекивано будући да је време деловања демонских бића ноћ (Поповић Николић 2012: 104), те да се и змај најпре јави у сновима. Овакав наратив приближава се митолошком (полижанровском) тексту (Левкиевская 2007: 2) због способности везивања више различитих елемената. Ипак не треба изгубити из вида и чињеницу да истраживач својом репликом може имати неког утицаја на одговор који ће уследити (Ђорђевић Белић 2013: 240).

Молитва је један од видова заштите, па је саговорница радо и данас преноси свима којима је она потребна. Текст је, претпоставља, научила у манастиру Суводол, у близини родног Ошљана, у који је често долазила као девојчица. Будући да је молитву усвојила као дете и да је и данас преноси млађима, можемо је сматрати жанром дечијег фолклора. Ненад Љубинковић (1976: 54) у своју поделу дечијег фолклора не уводи дечију молитву као посебан жанр. Узимајући у обзир контекст, оваква молитва била би најближа његовој првој групи жанрова дечијег фолклора – народном стваралаштву едукативног карактера.⁴

Б. Сикимић (2013: 272) сматра да су у питању остаци сакралне пародије: „Као остаци сакралне пародије, код Јужних Словена, уобичајене су дечије молитвице пре спавања и код католика (Pejmo spat, / Bog je zvat. / Pejmo gledat, / koga Marija djeva / Angelce napaja, Štrekelj 1907:757) и код православних (Крст на небу, крст на земљи; / крст на кући, крст у кући, Милићевић 1984: 22)“.

² „Као класично мјерило за одређивање појма народне предаје узима се вјеровање у истинитост (за разлику од приповијетке која се прихвата као измишљена“ (Bošković Stulli 1975: 127).

³ Змај може утицати на атмосферске прилике, па је тако забележено и веровање да змај који је настао од шарана изазива кишну, а онај који је настао од смука, сушну годину. У народној традицији су најчешће представе о добром змају, који може бити штетан уколико дуже борави у једном месту, јер долази до суше. У неким областима тада се спроводио обред истеривања змаја (Тодоровић 2016).

⁴ Ненад Љубинковић препознаје још две групе: народно стваралаштво одраслих којим се деца користе и дечје народно стваралаштво. У оквиру прве групе (едукативног карактера) препознаје: успаванке, цуцалице, ташалице, елипсе, брзалице, песмице за учење бројања, те стилизоване обредне игре (Љубинковић 1976: 54–56).

Ова молитва потврђена је на јужнословенском простору у великом броју варијаната.⁵ Записи из 19. и 20. века сведоче о старини њене распрострањености: Славонија, Срем (Lovretić 1902: 200), Словенија (Štrekelj 1907: 757), Босанска Крајина (Милићевић 1984: 22), Косово и Метохија (Дебељковић 1907: 325; Костић 1933), Српски Свети Петар у Румунији (Батањац 1997: 542) итд. Колико је ова молитва заступљена и данас и у живој употреби, показују и резултати претраге на интернету.⁶ Један сегмент чак проналазимо и као цитат у ауторској поезији код песника Ивана В. Лалића, коме је поступак цитирања и интертекстуалности и иначе био близак.⁷

Почетак и крај молитве, уводне и завршне формуле, јесу фрагменти који су у мањој или већој мери готово подударни у варијантама (нпр. „Лего спати, Бога звати“ и „Де спијемо и лежимо / ништа лоше не снијемо“ (Дебељковић 1907: 325); „Лего спати, Бога звати / И Марију призивати“ и „Де ја спим, де лежим / лоше санак да не сним“ (Сикимић, Копаоник, теренска грађа). Садржај молитве варира, тако да је запис из Тимока у односу на неке варијанте знатно сведенији, садржином чак и различит, премда су уводна и финална формула стабилне, уп. нпр.:

Лег’о спати, Бога звати, Бог се диже на небеса Небеса се разминуше И анђели ради бише Удовица блаженица Роди сина Крститеља Крстама се крспћаваше И Богу се мољеваше: Дај ми, Боже, лака ветра Да подигне цара Петра, Да ми светли светлу гору, Светлу гору манастира. Крс’ у кућу, крс’ на кућу, Крсти, Боже, ово место Де спијемо и лежимо, Ништа лоше не снијемо. Дебељковић 1907: 325	Анђели се поклонеше, Некрштени утекоше, У јаму се закопаше, А крштени остадоше. Крст на небу, крст на земљи, Крсти, Боже, ово место, где ја сним, где ја спим крст ме чува до по ноћи, а анђели од по ноћи, мати Божја до свијета, а сам Господ до вијек, да Бог спасе душе наше! *место овога на другом месту веле: Где ја лежем да заспим и да ништа ја не сним. или: да зла сана не усним. Миодраговић 1914: 380–381
---	---

⁵ Варијанте молитве добијене из архиве Б. Сикимић.

⁶ Молитва се може наћи на сајтовима који промовишу православно родитељство, форумима, па све до сајтова који се баве астрологијом. Варијанте се могу пронаћи и међу хрватским сајтовима на тему старих народних молитви, које су такође намењене деци и за миран сан (нпр. <http://narodni.net/nase-stare-narodne-molitve/>). Уз ове варијанте налазимо и коментаре о евентуалним изворима, нпр. „Ево у прилог једна молитвице које се сећам из детињства. Бака ме јој је научила и увек сам после ње мирно спавала.“ Молитва пред спавање <http://www.pravoslavniroditelj.org/molitva-pred-spavanje/> (29.5.2017). Једна од варијанти под категоријом „молитва за мирне снове“: Podjoh spati Boga zvati, i andjele prizivati, /Bog se desi na nebesi, nebesa se otvorise, /andjeli se poklonise, Svetu Devu zamolise. /Sveta Deva rodi sina, krstitelja, spasitelja. /Krsti Boze mesto moje, gde god spim da zaspim, /da nikakva zla ne snim. <https://www.ana.rs/forum/index.php?topic=3479.495> (29. 5.2017). Као молитву „научену у раном детињству“, налазимо и ову варијанту: Lego spati Boga zvati i anđele dozivati, Bog se desi na nebesi, nebesa se otvoriše, Hrista Boga zamoliše, kad ja legnem i zaspim da nikakovo zlo ne snim. // Anđelu Božiji, čuvaju moj sveti, /sacuvaj život moj u strahu Hrista Boga / i moli se za mene da dobijem od Hrista Boga veliku milost. <http://objave.com/phpBB3/viewtopic.php?f=7&t=277&start=90> (29. 5. 2017).

⁷ Ветар, Иван В. Лалић: *Анђели дајте да заспим, да спим /Да ничега злог ја не сним.*

Језик забележене молитве не одговара карактеристикама тимочког говора, нити саговорничиним идиолектом (на то нарочито указује употреба инфинитива – *спати*, *звати*, *призивати*). Стога се може претпоставити да је молитва доспела до манастира Суводол можда управо захваљујући монахињама или свештеним лицима који су из других крајева стигли у Епархију Тимочку.

Када је реч о лековитој трави *колендро* (*Кад бије град, па што смрди она трава, то је колендро. Е, тој да се стави под главу, од тој он бежи.*) која се користила за истеривање змајева, може се претпоставити да је у питању биљка *каландрон* или *смрдуља* (*Bifora radians*). Пример из тимочког речника Љубише Рајковића Кожељца (2014: 210) управо указује на везу града и ове траве (*Мора да е негде падал град, осеча се календро.*) Друге потврђене варијанте назива ове биљке у Тимоку су: *каландро*, *календро*, *смрделка*.

Завршна разматрања: карике у ланцу традиције

Представљеном грађом није исцрпљен сав фолклорни материјал добијен од ове саговорнице. Веома је богато њено познавање обичаја годишњег и животног циклуса, пословица, изрека. Истовремено, њен идиомат у великој мери чува тимочке дијалекатске особине: честу употребу фонеме *ч* у складу са правилима *ч/и* зоне: *ночу*, *нече*, *че*, *чу*. Све ово чини је репрезентативним носиоцем тимочке традицијске културе и језика, а отвореност и жеља за разговором о традицији била је драгоценост за наш теренски рад.

Уз веровање у садржаје о којима је говорила, оваквој слици посебно је допринела и жеља да знање пренесе млађој генерацији. Тако је у наратив о змају укључила и поуке (уп. Марковић 2004: 283), као и низ савета и упутстава везаних за сузбијање утицаја негативних сила. Поделивши искуства са истраживачем, саговорница је, у складу са праксом усменог преношења знања, заправо показала намеру да и њу укључи у ланац усмене предаје. Овакав однос саговорника према млађим истраживачима на терену већ је описан: на перцепцију истраживача утиче засигурно и разлика у годинама: „па се у том смислу мотивисаност за пружање информација, осим као знак предусретљивости и заинтересованости за истраживање, може интерпретирати и као део представе о предавању знања“ (Ђорђевић Белић 2015: 424).

Истраживач није једини ауторитет у ланцу дисеминације традицијског знања (знања са приписаним лековитим својствима): поименично су наведена два сведока, две школоване девојке које су прихватиле праксу редовног изговарања молитве, а које су даље јавно преносиле стечено 'знање'. Извођењем молитве на часу, њеним укључивањем и званични школски систем, ово знање је додатно верификовано.

Литература

- Дебељковић 1907 – Дена Дебељковић: Обичаји народа српскога, *Српски етнографски зборник* 7, Београд: Српска краљевска академија.
- Ђорђевић Белић 2013 – Смиљана Ђорђевић Белић: Савремена теренска истраживања традицијске културе: демонолошко предање, у: *Савремена српска фолклористика* I (ур. Зоја Карановић, Јасмина Јокић), Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 233–250.

- Ђорђевић Белић 2015 – Смиљана Ђорђевић Белић: Истраживач, пацијент, крадљивац, у: *Савремена српска фолклористика II* (ур. Смиљана Ђорђевић Белић, Данка Лајић Михајловић), Београд: Институт за књижевност и уметност, 415–443.
- Кожељац 2014 – Љубиша Рајковић Кожељац: *Речник тимочког говора*, Неготин: Књижевно-издавачко друштво Лексика.
- Костић 1933 – Петар Костић: *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века*, Призрен: Скупштина општине.
- Левкиевская 2007 – Елена Е. Левкиевская: *Восточнославянский мифологический текст: семантика, диалектология, прагматика*, Москва: Российская академия наук, Институт славяноведения.
- Љубинковић 1976 – Ненад Љубинковић: Усмено дечје народно стваралаштво, у: *Неговиће изворног фолклора у раду са децом*, Београд: Савет за васпитање и бригу о деци СР Србије, 54–57.
- Марковић 2004 – Снежана Марковић: *Приповетке и предања из Левча*, Београд, Крагујевац: Чигоја.
- Милићевић 1867 – Милан Ђ. Милићевић: *Живот Срба сељака*, Београд: Књажеско српска књигопечатња.
- Милићевић 1984 – Милан Ђ. Милићевић: *Живот Срба сељака*, Београд: Просвета.
- Миодраговић 1914 – Јован Миодраговић: *Народна педагогија у Срба или како наш народ подиже пород свој*, Београд: Задужбина Илије Коларца.
- Поповић Николић 2012 – Данијела Поповић Николић: Прилеже мрак на планине: прилог проучавању времена у демонолошким предањима, у: *Belief narrative genres*, (ур. Zoja Karanović, Willem Blécourt), Novi Sad: Filozofski fakultet, 103–108.
- Поповић Николић 2015 – Данијела Поповић Николић: Дискурс верности у демонолошким предањима, у: *Савремена српска фолклористика II* (ур. Смиљана Ђорђевић Белић, Данка Лајић Михајловић), Београд: Институт за књижевност и уметност, 229–243.
- Сикимић 2013 – Биљана Сикимић: Савремена истраживања дечјег фолклора, у: *Савремена српска фолклористика I* (ур. Зоја Карановић, Јасмина Јокић), Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 269–281.
- Тодоровић 2016 – Ивица Тодоровић: Етнолошка обрада појма „ЗМАЈ“, *Појмовник српске културе*, Етнографски институт САНУ, <http://www.etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/z/zmaj%20ETNOLOSKA.php> (преузето 22. 2. 2018.)
- Bošković Stulli 1975 – Мaja Bošković Stulli: *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Zagreb: Mladost Vjesnik.
- Conrad 1987 – Joseph L. Conrad: Bulgarian Magic Charms: Ritual, Form, and Content, *The Slavic and East European Journal* 31(4), 548–562.
- Fon Sidov 1987 – Karl fon Sidov: Kategorije proznog narodnog pesništva, *Polja* 340, god. XXXIII, 229–231.
- Oring 2008 – Elliott Oring: Legendry and the Rhetoric of Truth, *Journal of American Folklore* 121, 127–166.
- Rudan 2006 – Evelina Rudan: Authentication formulae in demonological legends, *Narodna umjetnost* 43(1), 89–111.
- Samardžija 1987 – Snežana Samardžija: Usmeno predanje između verovanja i umetnosti reči, *Polja* XXXIII(340), 243–248.

Suzana Đorđević Pejović

I'm telling you this so you know and tell your children one day
Field research of the village of Vratarnica

This paper gives parts of an interview conducted with the informant, who was born in the village of Ošljane and married in the village of Vratarnica. The selected segments include folk tales and a folk prayer, as well as a number of beliefs and customs. Our intention is to show how this storytelling corresponds to existing knowledge on the poetics of oral genres, variance, typical forms and the stylistic elements of texts. The narrative with a dragon protection motif was analysed, proving that a traditional way of life is still alive in the Timok area. In sharing her knowledge, the informant was eager to include the researcher in the chain of oral tradition.

Key words: tradition, dragon, folk prayer

ЛОКАЛНА КУЛТУРА И СТВАРАЛАШТВО МИЛОША ПЕТРОВИЋА ИЗ ВАСИЉА*

Студија која следи заснована је на корпусу који чине рукописи жанровски и тематски различитих остварења Милоша Петровића из Васиља (општина Књажевац). Анализирају се поетичке одлике ових текстова, које је могуће посматрати у контексту постфолклора (и у оквирима концепта „наивног стваралаштва“ као дела конгломерата постфолклорног фонда жанрова и феномена). Особит акценат стављен је на анализу инкорпорирања елемената локалне културе (и језика као једног од њених аспеката) у Петровићевим остварењима, али и на рефлектовање елемената ширег социо-културолошког и историјско-политичког контекста. Разматра се позиционирање Петровића као аутора и извођача у оквирима различитих социјалних група у којима су његови текстови, посебно здравице (с обзиром на изразиту перформативност као једну од фундаменталних одлика жанра), функционисали. Отуда се Петровићев опус сагледава и у кључу теорија о идентитету и закључује да је његов ангажман парадигматичан пример укрштања гласова „горњих“ и „доњих“ социјалних стратума у формирању свести о националном, субнационалним и локалним идентитетима.

Кључне речи: фолклор, постфолклор, „наивно стваралаштво“, културни аматеризам, идентитет, теренска истраживања, Тимок

Студија која следи заснована је на корпусу који чине рукописи жанровски и тематски различитих остварења Милоша Петровића из Васиља (општина Књажевац). Грађа је документована током теренских истраживања која су обављена у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“.

Милош Петровић рођен је 1939. године, завршио је основну школу, потом и гимназију у Књажевцу. Радни век провео је на железници, службујући у Књажевцу, Зајечару и у Подвису. Истраживачи су део његових рукописа фотографисали приликом посета његовој супрузи, будући да је Петровић пре неколико година преминуо.¹ Његово стваралаштво обухвата жанровски разнолике текстове: здравице, афоризме, разноврсне песме у којима су тематизована аутобиографска искуства, локална и породична историја, свакодневица, реализујући се кроз спектар тонова – од носталгичног, преко сатиричног до еротског.

Петровићеви рукописи представљају изузетно обиман корпус (чији је само део током истраживања документован). Расути су у свескама и фасциклама, исписани на обичним белим листовима различите величине, службеним формуларима и сл.). Део рукописа уредно је сложен и нумерисан, па је извесно да је реч о грађи коју је Петровић припремао за књигу (посебно имајући у виду чињеницу да је претежно реч о ауторизованим преписима из периода 2005–2006. године), коју је 2007. и објавио као самостално ауторско издање. Уз ауторизоване преписе Петровић је уредно чувао и аутографе, који представљају драгоценост сведочанства рада на текстовима (целовит корпус рукописа

* Студија је настала као резултат рада на пројекту „Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду“ (178011) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Разговоре су обавиле Теодора Вуковић (2015) и Данијела Петковић и Смиљана Ђорђевић Белић (2016). Делови разговора доступни су на <https://youtu.be/YkSQLUBHHS8> (приступљено 12. 1. 2018).

здравица, уз фотографију рукописа једне од Петровићевих здравица (сл. 3) приложен је на крају овог рада).

Будући да је у једној претходној студији Петровићев корпус здравица разматран са становишта поетике жанра у постфолклорном контексту (Ђорђевић Белић 2018), овом приликом налази до којих се том приликом дошло биће сажето изложени, те указано на везе здравица са жанровски другачијим Петровићевим текстовима. Нарочито фокусирање на здравице намењене извођењима у различитим приликама (од свадби, преко прослава у књажевачким предузећима, до сценских наступа) мотивисано је опредељењем ауторке овог прилога да посебно размотри позиционирање Петровића као аутора и извођача у оквирима различитих социјалних група у којима су управо здравице, с обзиром на изразиту перформативност као једну од фундаменталних одлика жанра, функционисале.² Ипак, како ће бити показано, и жанровски другачија остварења делом су функционисала кроз усмено извођење у различитим приликама. У приређивању текстова, као навођењу делова текстова вођено је рачуна о поштовању ортографије и графичких решења аутора –латинични текстови навођени су латиницом, ћирилични – ћирилицом, велика слова су дословно навођена, као и ауторове исправке сопственог текста.

1. Стваралаштво Милоша Петровића: фолклорна традиција и ауторство

Уклапање Петровићевог стваралаштва у оквире поетике традиционалних фолклорних жанрова најизраженије је у здравцама. Оно се реализује кроз скалу релација које ауторски текстови остварују према жанру здравице карактеристичне за традицијску културу:³ од блискости традиционалном моделу, до озбиљнијег удаљавања које подразумева и (ре)дефинисање жанра у индивидуалној стваралачкој интерпретацији. Ослањање на традиционални модел препознаје се, пре свега, на најширем плану структуре (иницијална формула + изражавање добрих жеља + финална формула). Уводна формула може имати и функцију поздрава, уз тенденцију да хипертрофирањем (кроз низање адресата) преузме доминирајућу улогу у тексту. Ове формуле у Петровићевим здравцама у великој су мери унифициране, па се као стабилне вербалне структуре (чија је стабилност вероватно резултат утицаја риме као фактора који текст фиксира) појављују у низу текстова. Слично је и са (ужим или обимнијим) сегментима текста које се профилишу у формулативне елементе Петровићевог здравичарског идиолекта, а њихова је дистрибуција у текстовима исте или сличне намене релативно слободна (могу се наћи у било којој позицији у медијалном делу текста, нпр.: DA SE VOLE / DA SE MAZE / JEDAN DRUGOGA DA PAZE [1], где сегмент функционише као прва у низу добрих жеља у односу на пример [2] DA SE VOLE I DA SE MAZE / I JEDAN NA DRUGOGA DA PAZE, када формулацији претходи читав низ других). Овакви сегменти могу бити инкорпорирани у наменски различите здравице (у истоветном или минимално, контекстом условљеном варираном виду, нпр.: DOBRA EMISIJA SVAKOME PRIJA / ŽIKINA ŠARENICA JE NAJŠARENIJA / ŽIKINA ŠARENICA JE ZA DUŠU, KAO LEK / I SVIMA NAMA PRODUŽAVA VEK [27] – DOBRA KAPLJICA SVAKOM PRIJA / LEČI KAO LEK / DOBRO VINO I

² Извођачки аспект чини оног ко здравицу изговара изразито маркираном фигуром, будући да (с обзиром на примарну магијску природу текста) бива и посредник између колектива и метафизичке инстанце која ће испуњење исказаног и жељеног обезбедити, али и носилац традиције који поседује специфичне квалитете: беседничке, драмске, у традицијској култури и импровизаторске.

³ Модел је, на основу грађе везане за садржаје традицијске културе, детаљно описан у Петровић 2006: 50–65. У Ђорђевић Белић 2018 шире је коментарисан обред наздрављања, и указано је на његову дијалошку природу, магијску и социорегулативну функцију (в. и Милекић, Јелић 2017: 18–91).

RAKIJA PRODUŽAVA VEK [26]). Слична техника препознаје се (ређе) и у неким Петровићевим песмама, које су, вероватно, биле намењене и усменом извођењу:

(...)
Са здрављем имам мало компликацију
Због повећану седиментацију
Слабу циркулацију
А имао сам и једну операцију
Па сад треба да идем у бању на рехабилитацију
Али немам пара за партиципацију.

Забринут сам због економску ситуацију
Трговци стално дижу цене, праве нивелацију
Дилери на улицама још увек врше
Девизну новчану трансакцију

Банкари заговарају девалвацију
А од политичара на дневник чујемо
Свако вече једну те исту интерпретацију
Како ће нам поново увести изолацију.

(...)
Са здрављем имам компликацију
Због повећану седиментацију,
И слабу циркулацију
А имао сам и једну операцију,
Па сад треба да идем у бању на рехабилитацију
Али немам пара за партиципацију.

Забринут сам због економску ситуацију
Трговци свакодневно дижу цене и праве нивелацију
А од политичара чујем интерпретацију
Да ће да нам укину изолацију.

(...)

(*Инспирација на тему инфлације* – Петровић 2007: 68)

(„Лична карта“ – Петровић 2007: 7)

Финалне формуле Петровићевих здравица сведене су неретко на минималну формулу наздрављања (*Живели!*), која у неким текстовима преузима и функцију жанровског маркера, будући да тек њено присуство указује на здравичарску природу текста (в. нпр. [8], [10]).

Исказивање добрих жеља у Петровићевим здравицама неретко је повод за рефлексију, савет, коментар, а (хипертрофирано) развијање оваквих структура жанр приближава пригодно-дидактичком. Отуда су ове здравице и коментари економских и политичких аспеката свакодневице, савременог породичног живота и социјалних релација уопште, некада и имплицитна морална критика. Преовладавање дидактичке и рефлексивне компоненте удаљиће неке од текстова од жанра здравице и на формалном плану, резултирајући и готово потпуним изостанком формула наздрављања (нпр. ZDRAVICA SVIM LJUDIMA [25]; ZDRAVICA SVIM NARODIMA [25]). Блискост пригодно-дидактичкој поезији доводи их у везу са оним сегментима Петровићевог опуса који обухватају песме о различитим аспектима свакодневице. Трансформација традиционалног модела здравице огледа се у појединим примерима (намењеним сценском извођењу) и у приближавању сценској коферанси, те у развијању сентенциозних структура блиских рекламним слоганима (нпр.: U VAŠEM JELOVNIKU NAPRAVITE RASPORED / ČEŠĆE KORISTITE MED / PROBITE VEĆ JEDNOM LED / JER JE SA VAMA I UVEK UZ VAS TIMOMED [20]).

Однос према традиционалној здравици једнак је и на семантичком плану, будући да се и у Петровићевим здравицама као основна препознаје идеја призивања здравља, благостања и обиља. Ови концепти реализовани су кроз представе карактеристичне за традицијску културу (нпр. [22], [23]), али укључују и модификације у складу са актуелним контекстима (жеља за успехом програма конкретне манифестације, напредовањем предузећа чији се јубилеј прославља и сл.).

Петровићево стваралаштво израста колико на основама фолклора (инкорпорирајући и фолклорне формуле – посебно у здравицама), толико и на делимичном удаљавању од фолклорних матрица.

Флуидном пољу „наивног стваралаштва“ овај ауторски опус приближава се оријентацијом ка коментарисању савременог и актуелног, инсистирањем на истинитости (Лурье 2001: 22–24, 26) (које је, са друге стране, и један од топоса низа жанрова традиционалног фолклора: анегдоте, предања и сл.), израженом свешћу о ауторству (уз брижљиво старање о рукописима), функционисањем текстова у круговима малих заједница, уз неизвесност даљег преношења (Некљудов 2001, web; в. и Минаева 2009; Попович 2018). Ипак, и удаљавање од фолклорних образаца до извесне мере је релативизовано, будући да текстови, између осталог, почивају и на перпетуирању стереотипних колективних концепата, а на лексичко-стилској равни укључују елементе свакодневне фразеологије.

Сличан спектар односа према фолклору опажа се и на перформативном и прагматичком нивоу. Од поља „наивног стваралаштва“ (које се најчешће види као усмерено на ужи, интимни круг рецепијената, и претежно је рукописно – Некљудов 2001, web) у највећој мери дистанциране су здравице, намењене различитим круговима шире публике. Перформативни импулс, међутим, присутан је и у жанровски другачијим Петровићевим остварењима, реализујући се у неколиким текстовима кроз симулирање усменог обраћања (замишљеном или, у тренутку стварања, претпостављеном) аудиторијуму кроз формулације блиске иницијалним контекстуалним формулама фолклорних жанрова:

LJUDI MOJI ČUJTE SADA MENE
ŠTA SVE RADE POJEDINE ŽENE
KAKO ŽIVE U DANAŠNJE VREME
SVOJIM MUŽEVIMA STVARAJU PROBLEME
(....)
ŠTA DA VAM PRIČAM VIŠE U DETALJE
NEK IM KUĆA BUDE OD MOJE ŠTO DALJE
PA NEK IH MUŽ STALNO KOD DOKTORA ŠALJE.

Усмереност на извођење наглашена је и у аутопоетичкој белешци:

MNOGO JE OPISIVAO SVOJE KOLEGE PRIJATELJE DRUGOVE.
NAJVEĆE MU JE ZADOVOLJSTVO BILO KAD ZA NEKOGA KOLEGU ILI DRUGA NAPIŠE ŠALJIVU
BIOGRAFIJU, PA KAD MU PROČITA ONDA BUDE ZADOVOLJSTVO JOŠ VEĆE I TO OBOSTRANO...

Најпосле, ауторову жељу за успостављањем контакта са широм публиком показују и наступи у медијима, на различитим културно-уметничким манифестацијама и (реализована) жеља за штампањем сопствених остварења.

Тематизацији приватног окренута су Петровићева остварења која уводе аутобиографска искуства и елементе породичног живота. Тако у песми „Лична карта“, у хумористичко-сатиричном кључу, Петровић представља себе (песма се смешта иза *Белешке о писцу*, отварајући збирку „МИЛ-О-ШОУ“), уводећи као кључне моменте сопственог идентитета податак о месту рођења и пребивалишту, мотиве везане за рад на железници и у саобраћајној секцији у Зајечару, коментарише сопствено здравствено стање, окрећући се, на крају, процени политичко-економских прилика (на сличан начин организована је и композиција песама „Пензионер“ и „Ја волим моју железницу“ – Петровић 2007: 58, 72). Дакле, и овај слој Петровићевог стваралаштва ретко остаје у сфери сасвим интимног, будући да су (ауто)биографски елементи смештени у контекст свакодневице колектива. Део Петровићевих текстова могуће је, осим као „наивно стваралаштво“, одредити и као елемент породичног фолклора, будући да, између осталог, укључује и песме о блиским сродницима, те и успостављање породичне генеалогije:

Имали смо

Имали смо ми сина јединца
 Волели га и чували нашега јединца
 Он је био наша љубав, и нада једина
 Али нам га једног дана [~~отеца~~] одвела Јасмина.

Волеше се Љуба и Јасмина
 Па и они родише свог сина
 Њихов син је, а наш унук Саша
 Њима понос, узданица наша.

Саша брзо израстао у крупнога момка
 У комшилук и за њега била је девојка.
 Венчаше се једног лепог дана
 Унук Саша и лепа Зорана.

Из љубави Зорана и Саше
 Родило се лепо злато наше
 То је лепа Сташа, њихова љубимица
 Наша нада наша, наша узданица.

Функционисање Петровићевих текстова у различитим контекстуалним оквирима и заједницама (од породице до оне коју чини имагинарна медијска публика) чини их елементима њиховог (пост)фолклорног пејзажа.

2. Просторно-временска контекстуализација

У вези са Петровићевим здравичарским (али и жанровски другачијим) текстовима могуће је говорити о спољашњој (експлицитној) и унутрашњој (имплицитној) просторно-временској контекстуализацији. Прва се остварује кроз увођење података о времену и месту настанка текста (аутографа) / (ауторизованог) преписа, а у рукописима се рефлектује и као вид визуелне формулативности, при чему се, с обзиром на послове којима се Петровић бавио, може размишљати и о упливу бирократских вербалних и визуелних клишеа (готово сваки од рукописа носи податке о времену и месту настанка, смештене у доњи леви угао, док је доњи десни угао „резервисан“ за потпис, некада и уз ознаку *саставио* или С.П. (својеручни потпис), подсећајући на изглед формулара и званичних докумената уопште).⁴ Истовремено, ови подаци посредно сведоче и о делићима биографије свог творца и његовој мобилности (текстови су настајали у Васиљу и Подвису, где је радио на железници). Петровићева перманентна заокупљеност стварањем (које је укључивало и дневничке записе, неретко блиске сумирању дневних активности) открива се у аутобиографским мотивима неких од песама (*Свакодневно водим своју бележницу / радим на српску железницу... – Ја волим моју железницу*, Петровић 2007: 72; *Волим често да тишем песме... – Шта волим, шта не волим*, Петровић 2007: 79), али и у коментарима његове супруге:

⁴ У штампаном издању Петровићевих здравица, песама и афоризама, међутим, остављен је само датум у десном углу.

Р: Па знаш како, он на посо, отпрати воз, чим слободно има време, они си се пише... Ти реко, бре, шта су кофerti, све тој пуно.

[...]

Р: Књажевац. Па у Књажевац и правили... У Књажевац и правили, свашта, свашта. Све данас што ради, он увече то напише... Све је тој исписано. А он те све написао шта је данас, шта се ради, он увече напише... Шта је Ружица продала, он то све напише. Ево овде је написао: „Ево имам једну ружу... Много зиме, много лета, моја ружа код мен цвета...” [листа рукописе] Има свашта...

[...]

И: Видим овде за сваку има и датум и све написано кад.

Р: Све, све... [листа рукописе] Овде има највише. Све, и датум, и дан, све тој, и датум, месец, година, све је тој написано... [чита] „На ливаду овце, чува овце Ружа...”

Имплицитна просторно-временска локализација резултат је пак инкорпорирања социо-културолошких и историјско-политичких елемената контекста. Отуда ће ова раван рефлектовати и промене у поменутим оквирима, од доба (позног) социјализма до периода транзиције. Тако се у једном од најранијих записа (из 1989. године) препознају елементи политичко-идеолошког дискурса социјалистичког миљеа, сведени на неколико централних мотива: мир, слога, љубав, идеологија братства и јединства, који су у текст посредовани формулативним структурама блиским разговорној фразеологији (чиме делимично остављају утисак „испражњености од значења“). Идеја о оружаном борби из ратног и непосредно поратног доба трансформисана је у социјалистичком периоду у идеју о борби за ново друштво у миру (Musabegović 2009: 38), па се у идеолошком имагинаријуму из овог раздобља конституише фигура колектива као агенса перманентне борбе за остварење и очување прокламованих идеала, чему одговара и колективно *ми* као позиција из које наступа Петровић. Као и у фундаменталним симболима официјелног идеолошког наратива који се око овог сегмента друштвеног живота формирао, архаични обрасци препознатљиви су и у обликовању представе о централној политичкој фигури (Јосип Броз Тито), која није само симбол идеологије и државности, већ и фигура „народног учитеља“ (посредно и родоначелника, културног хероја):

Нек слобода вечно пламти у нама
Нека мржњу и непријатељство однесе тама
Нека међу нама влада братство и јединство
Због којега многе жртве изгубисмо
(...)
Нек нигде не свату више не буде рата
Нек свако дете има оца, мајку и брата
Нека се сви залажу за очување слободе и братство
Јер то је свима нама највеће богатство

Нек нас нико никада не нападне
Јер ће његов покушај унапред да пропадне
Чуваћемо своју земљу, и свој мир храбро и поносито
Јер нас је тако васпитавао друг Тито

Нек свим народима света у слободи сунце сија
Нек свака земља чува свој мир као [Југославија] [Србија]

Накнадна Петровићева интервенција (замена Југославије Србијом), занимљиво је, тек површно осликава промене у историјско-политичком контексту, сведочећи, посредно, и о могућим југоносталгичним осећањима аутора.

Техника актуализације открива се и у варијантама других здравичарских текстова (нпр.: DOĐOSMO IZ JUGOSLAVIJE / IZ OKOLINE KNJAŽEVCA у здравици из 1987. године [8]; DOLAZIMO IZ KNJAŽEVCA IZ SRBIJE у здравици идентичне намене из 2005. године [9]). Овакве промене на нивоу корпуса као целине видљиве су и у различитостима дефинисања колективног (од замене југословенског у етничком кључу дефинисаним националним идентитетом, до одређивања колективног кроз градацијски низ директних адресаната у (сценским) здравицама (организатори и домаћини манифестације, локална публика, шири колектив), откривајући концентричне кругове колективних идентификација (ZDRAVO DA STE DOMAĆINE / ZDRAVO GOSTI PRIJATELJI ZNANCI / ZDRAVO DA STE SVI GR LJANCI / I SVI SRBIJANCI [15]).

Препознат већ у доба социјализма као један од начина конституисања „нове народне традиције“ (Silverman 1989), успостављања и потврђивања „новог канона народног стваралаштва“ (Hofman 2011), али и пута за успостављање културних и друштвених контаката, културни аматеризам ће и у постсоцијализму опстајати као важан канал за културну размену и афирмацију сопствене културе. У том контексту, уз дефинисање колективног у државно-политичком кључу, ситуација сценског наздрављања профилише се и у чин културне дипломатије (нпр.: DIŽEM OVU ZDRAVICU U MOJE IME I U IME ZEMLJE NAŠE / A ZA SREĆU I PROSPERITET ZEMLJE VAŠE [8], уп. [9], [10]). Петровић стиче и улогу „промотера“ локалне културе, чији се елементи посебно препознају и у увођењу привредних субјеката као симбола локалног (књажевачког) идентитета, а такав статус задржавају и они који у време настанка текстова нису пословали најбоље:⁵ ŽIVELI UZ ČUVENA VAŠA MAGURA VINA / I UZ NAŠA VINA IZ DŽERVINA.⁶ Неке здравице, сва је прилика, биле су намењене и извођењу на прославама у књажевачким предузећима, нпр.:

ZDRAVICA [~~ZA MED~~] PČELARIMA

ZDRAVO DA STE DOMAĆINE
ZDRAVO GOSTI PRIJATELJI I MLADI I STARI
ZDRAVO DA STE SVI PČELARI

POZDRAVLJAM DOMAĆINA OVE MANIFESTACIJE
POTROŠAČE MLAĐE I STARIJE
ŠIROM NAŠE LEPE [~~JUGOSLAVIJE~~] SRBIJE

POZDRAVLJAM NAŠE POSLOVNE PRIJATELJE
I NAŠE POSETIOCE SVE PO RED
DOBRO NAM DOŠLI U TIMOMED

⁵ Улога привредних субјеката и њихових производа у конституисању, генерисању и мобилисању различитих типова идентитета била је у више наврата предмет антрополошких анализа. Истакнуто је да, између осталог, такви симболи задржавају семантички потенцијал и онда када идентитети које симболизују постану непожељни, те показују и висок степен могућности да буду ревитализовани у измењеним политичко-идеолошким околностима (када могу постати и део дискурса носталгије); в. Volčič 2011.

⁶ Предузеће „Цервин“ наследник је Виноградарско-земљорадничке задруге у Књажевцу, основане 27. марта 1927. године. 1960. долази до интеграције Виноградарско-земљорадничке задруге и Пољопривредног добра „Тимок“ у Задружни подрум „Цервин“, који од 1961. постаје Пољопривредни комбинат „Цервин“. Током деведесетих година 20. века, у време економске кризе, долази до стагнације, а затим и драстичног пада производње.

DOBAR MED SVAKOM PRIJA
HRANI NAS I LEČI KAO LEK
I PRODUŽAVA NAŠ ŽIVOTNI VEK

ZATO MED TREBA DA KORISTE I MLADI I STARI
BOLESNI I ZDRAVI
JER JE MED HRANA KOJA SE NE KVARI
BRZO SE VARI
A ONAJ KO GA UPOTREBLJAVA SPORIJE STARI

MED JE NAŠA NAJZDRAVIJA HRANA
A PČELARSTVO NAJSTARIJA GRANA
ZBOG TOGA SE PČELE GAJE OD DAVNINA
I NA SVIM KONTINENTIMA IH IMA

PČELA ČOVEKA SMIRUJE I OPLEMENJUJE
VOĆKE NAŠE OPRAŠUJE
JER OD CVETA DO CVETA PUTUJE
ZATO SU PČELARSTVO I VOĆARSTVO
DVE GRANE USKO POVEZANE
U VAŠOJ ISHRANI NAPRAVITE RASPORED
SVAKODNEVNO KORISTITE MED
KOME JE MED KAO PROIZVOD U ISHRANI STALAN
BIĆE VEČITO VITALAN
U VAŠEM JELOVNIKU NAPRAVITE RASPORED
ČEŠĆE KORISTITE MED
PROBITE VEĆ JEDNOM LED
JER JE SA VAMA I UVEK UZ VAS TIMOMED⁷

Петровићево стваралаштво рефлектује и економску кризу деведесетих година 20. века (нпр.: *Шта задеси нашу нацију / налазимо се у изолацију / живимо у оскудацију / а све због ову хипер инфлацију...* – *Рецепт за анти инфлацију*, Петровић 2007: 70; *Некад динар бејаше шампион / вредео је више него стари милион, / у земљи могао је да профитира / али у иностранству слабо котира...* – *Динар*, Петровић 2007: 78), бомбардовање СРЈ 1999. године („Изолација“, Петровић 2007: 74), те и период транзиције. На заокупљеност социјално-економским проблемима упућује и аутопоетичка белешка (PISAO JE I AFORIZME A NAJVIŠE VOLI DA PIŠE O NAŠOJ SVAKODNEVICI POSKUPLJENJU, INFLACIJI DEVALVACIJI I DRUGIM NAŠIM SLABOSTIMA U EKONOMIJI JER GA TO NERVIRA I IRITIRA), а начин интерпретирања ових тема дозвољава и рецепцију у хумористичком кључу (NEK SE SMANJI INFLACIJA I KAMATE / A DA NAM SE POVEĆAJU PENZIJE I PLATE – [22], [23]), уз дискретан сатирични тон у афоризмима (нпр.: *Сад више неће риба да гризе / и она тражи девизе; Тек што је дошао иза резе / почео је да тражи везе...*). Донекле мењајући представу о „пожељном (људском) потомству“ какву формира традиционална здравица, Петровић у текстове инкорпорира и лексику дискурса о актуелним социодемографским проблемима у Србији (DA IM POŽELIMO PUNO DECE / I MUŠKE I ŽENSKЕ / U SVAKO ČOŠENCE PO JEDNO DETENCE / A NA SREDINU BAR DESETINU / NAJMANJE NEKA BUDU BAR PET / DA NAM POVEĆAJU NATALITET [3]; уп. и [5]).

⁷ „Тимомед“ је основан 1989. године као Основна организација коопераната, а прерастао је у Друштво са ограниченом одговорношћу. Осим снабдевања сировинама из сопствених капацитета, ово предузеће откупљује и мед локалних пчелара. Занимљиво је да се у званичној презентацији „Тимомеда“ инсистира на значају елемената локалног биодиверзитета и дугој традицији пчеларства у књажевачком крају (<http://www.timomed.co.rs/sr/o-nama>, приступљено 23. 1. 2018).

Специфична просторно-временска локализација успоставља се кроз здравице намењене извођењима на различитим културно-уметничким манифестацијама. Будући да функционишу и као вид сценске конференсе, овакви текстови учествују и у симболичком конституисању и потврђивању околиналних заједница које се формирају у оваквим приликама. Њихова социорегулативна функција остварује се успостављањем хијерархије и дефинисањем система релација у низању директних адресата (где посебно место добијају спонзори и промотери конкретног културног дешавања и/или „пословни пријатељи“ организатора, потом учесници, те и публика) и коментара који су за њих везани. Исофункционално традиционалној здравици која прати етапе ритуалног контекста, Петровићеве сценске здравице постаће коментар конкретне културно-уметничке манифестације, такмичарских правила, улоге жирија.

3. Перформативна компетенција и постфолклорни контексти

Покривајући широк спектар намена (извођења у оквирима традиционалних ритуала (пре свега свадби), у ритуализованим ситуацијама (прославе у предузећима), на сцени (у оквиру различитих манифестација: „Драгачевског сабора“, „Етнофестивала у Кладову“ и сл.), Петровићеве здравице посредно упућују и на низ заједница у којима су функционисале, тј. у чијим је оквирима Петровић могао бити препознат као „народни уметник“. Промене у структури, контекстуалним оквирима и функцијама дозвољавају да се о здравици у савременим оквирима размишља и као о постфолклорном феномену, посебно имајући на уму релативно широк спектар значења које термину *постфолклор* придају различити аутори (в. преглед у Ђорђевић Белић 2018; уп. Golovakha-Hicks 2011). Будући да је у оквиру дискусија о постфолклору указано и на његове везе са популарном и медијском културом као елементима контекста у ком фолклор у актуелном тренутку егзистира,⁸ представа о (пост)фолклорном тексту и његовом носиоцу (извођачу) формира се кроз полилог гласова који долазе из различитих заједница и сфера моћи, те механизми превентивне цензуре, о којој су у вези са традиционалним/класичним фолклором говорили Богатирјов и Јакобсон (Jakobson, Bogatirjov 1971), бивају битно допуњени утицајем ауторитета оличеним и у представницима медија (уредници, продуценти, водитељи), члановима жирија у такмичарским програмима и сл. Стога у условима посттрадиционалног перформанса (Bessinger 2011) позиционирање извођача укључује и медијско експонирање, учешће у различитим манифестацијама из домена културног аматеризма и том приликом стечена признања (када потврда долази од стране чланова жирија као ауторитета). Жељу за искорак из домена локалног открива Петровићева аутопоетичка белешка:

⁸ Творац термина *постфолклор*, Сергеј Некљудов, у неким теоријским студијама успоставља дистинкције између постфолклора, као фолклора „треће културе“ (која се развија између елитне, официјелно санкционисане, и оне у чије се оквире смешта(о) традиционални фолклор) и других феномена који „трећу културу“ карактеришу: „В своју очередь она включает гетерогенные и гетероморфные элементы – и массовую культуру как таковую, производимый профессионалами ‘для сбыта’, и низовой фольклор, создаваемый самими носителями ‘для потребления’. К той же области может быть отнесена и ‘наивная’ (или ‘простонародная’) литература (Неклюдов 2017, web). На другим ће местима, ипак, указати и на неодвојивост постфолклора од феномена масовне културе, будући да је постфолклор, према овом теоретичару, суштински везан за промене у информационом окружењу (Неклюдов 2006: 122), те да га у великој мери образују садржаји који се преносе писаним путем, посредством аудио-техничких средстава, електронских медија, интернета (Неклюдов 1994). Према изостанак идентичних копија исте творевине види као једну од разлика између (пост)фолклора и производа масовне културе (Неклюдов 2003), овај теоретичар ће истаћи и потенцијални изостанак варијантности и могућност утврђивања ауторства као одлике неких текстова који се могу одредити као постфолклорни (Неклюдов 1997, web, уп. и Лисјок 2012: 75–76).

DO 1980. GOD, PISAO SAMO ZA SEOSKE MANIFESTACIJE, SUSRETI SELA ZNANJE IMANJE. OD 1980 AKTIVNIJE PIŠE PESME DUHOVITE IZ SVAKODNEVNOG ŽIVOTA, ŠALJE ZA EMISIJU KARAVAN KAO I ZA NEKE RADIO STANICE.

[...]

NIJE IMAO NAMERU ZA IZDAVANJEM KNJIGE ALI POŠTO SE NAKUPILO DOSTA, RAZNIH I SADRŽAJNIH RADOVA REŠIO SAM DA SE PREDSTAVIM MALO ŠIREM AUDITORIJUMU

Петровићеви медијски наступи везани су за локалне, али и знатно шире оквире. На локалној телевизији емитован је његов полчасовни шоу, где је представљен као „песник, здравичар, приповедач, хумориста, свирач и забављач“.⁹ Књажевачкој публици представио се здравицом, неколиким афоризмама и песмама, те нумерама на окарини и двојницама.

Здраво да сте, домаћине,
Здраво гости, пријатељи знани,
Здраво да сте сви Књажевчани.
Све вам здраво и весело било,
У пољу вам све добро родило,
Кукурузи, и пшеница, и виноград да вам роди,
А у тору стока нека вам се плоди,
Овце вам се изјагњиле,
Свиње вам се испрасиле,
Краве нек вам се отеле
И кокошке нек вам се извеле,
Жене вам на њиву од сунца поцрнеле
И да не буду много дебеле.
Сваки посо нека вам добро крене,
Девојке нека се удају,
А момци нека се жене.
Дижем ову здравицу у моје име,
За здравље ваше и за срећно пријатељство наше.

Осим учешћа у манифестацији „Сусрети села“,¹⁰ ТВ емисији „Знање имање“,¹¹ намењеној промовисању пољопривреде кроз едукативне прилоге, али и различитих аспеката сеоског живота, те у реномираној емисији Радио Београда велике слушаности „Караван“ (о чему оставља сведочанство у аутопоетичком тексту), Петровићеви (медијски) наступи укључиће и учешће у једној од последњих петнаестак година најпопуларнијих ТВ емисија, „Жикиној шареници“,¹² која се емитује на националној

⁹ Снимак наступа доступан на <https://www.youtube.com/watch?v=txdmLjbqB1I>, приступљено 12. 8. 2017.

¹⁰ Реч је о манифестацији такмичарског карактера, која се најчешће одвија у сеоским Домовима културе, а укључује надметања у извођењу традиционалних песама и игара (претежно кроз наступе културно-уметничких друштава), те у дисциплинама које спајају традиционалне и савремене садржаје (нпр. брзо плетење, круњење кукуруза, убацивање чепова у чашу, пикадо, квиз знања и сл.).

¹¹ Прва епизода овог серијала, усмереног на промовисање сеоске привреде, културе, свакодневице, уз укључивање едукативних садржаја, емитована је 1972. Данас се емисије емитују сваке недеље на Првом програму Радио Телевизије Србије.

¹² Реч је о емисији колажног карактера која спаја интервјуе са гостима у студију, репортаже и документарне прилоге из целе Србије, музичке и плесне нумере и сл. Концепт је суштински базиран на дискурсу историзације, будући ослоњен на промовисање (и „очување“) „традиционалних“ вредности у најширем смислу. У овом кључу је интониран и највећи број прилога са терена, наградне игре (питања су везана за традицију, историју и географију Србије), програм у студију, који, између осталог, покреће теме везане за традиционално одевање, градитељство, кулинарство и сл. Специфичност овог ТВ

телевизији (РТС-у), те аудицију за наступ у ријалити програму (*Код Сашу Поповића еве де био*¹³). О важности медијских наступа и награда као параметара у процени извођачке компетенције, који посредују и у Петровићевом позиционирању, сведоче и коментари његове супруге:

Р: Јао ћеро, па како, ја сам ишла и по фолклори, какве ја старинске ношње сам носила, и пртене кошуље, и ткане кошуље, и запрете, и чудеса. Деда ми волео тој да иде. Он писао здравице и афоризми, погледај шта је [показује на зид на ком су окачена разна признања]. Из Гучу донео две златне плакете.

С: Аха. То је све његово?

С: Све је то његово. Отиде сас Борку Вулић куд директорку, отиду у Бугарску, по два три дана нема и, само надоноси некаква захвалнице, некакве похвалнице, нема де није... Код Сашу Поповића еве де био. Преко Сашу Поповића еве де је био. Па ми пева песму: „Овај цветић ружу на мом, мојој ружи на дар дајем“. Не мог да ти испричам, ја сам се више изгубила... Тој су колко оћеш... А ће ви покажем плакету, једна је плакета... Све ме терао д-им с њига, све ме терао д-им с њега, а ја нисам никако тела, ћеро, да идем, из два разлога, кад си дома манем, ја имам стоку, ја сам љубитељ за стоку. Намирим стоку, па идем у предузеће. И еве он из Гучу је донео златну плакету, и из, из Бугарску донео је исто. И од Сашу, од овога, како се зваше... Шта су касете, питај бога... Он свира фрулу и окарину, и у фрулу и у окарину... Куде иде само награде доноси, а шта су књиге то је чудо...

Сличну слику посредује и визуелна естетика породичног дома, у коме је читава централна просторија испуњена урамљеним признањима добијеним различитим поводима (од захвалница за учешће у некој од манифестација, до диплома за високе пласмане у такмичарски конципираним програмима – здравичарским, музичким и сл.).

4. Између локалног говора и ауторитета стандардног језика

У жанровски разноликим Петровићевим остварењима мотиви везани за традицијску културу нису посебно тематизовани (један од изузетака је, нпр. песма „Бадњак“ – Петровић 2007: 80–81), будући да примат имају теме везане за свакодневицу. Ипак, укључивање сопственог списатељства и извођаштва у низ активности везаних за традиционалне уметничке праксе Петровићев ангажман уводи у домен дискурса о „очувању традиције“, сврставајући га у ред „народних уметника“.

Петровићев однос према традицији и локалној култури рефлектује и језик као један од њених аспеката. Језик Петровићевих рукописа у основи је близак стандардном. У неким је примерима посезање за облицима из локалног језичког варијетета извесно мотивисано римом (нпр.: I NAŠE POSETIOCE SVE PO RED / DOBRO NAM DOŠLI U TIMOMED), а појава дијалекатских облика делом одликује здравице

формата огледа се у инсистирању на споју традиционалног и модерног: уводна шпица решена је кроз динамично смењивање анимација и фотографија са јасним симболичним конотацијама (традиционални инструменти, старе фотографије и сл.); слични симболи активирани су и у сценографији, здружени са савременом техничком опремом у студију; у погледу режије приметан је утицај естетике савремених, глобално популарних, спектакуларних емисија високобуџетне продукције (до извесне мере глумачки наступ водитеља, велики број гостију, публика у студију). Отуда се овај ТВ формат може одредити и као „емисија за народ“, будући да претендује на покривање очекивања и потреба најшире публике, те се као учесници појављују, како се у званичној презентацији наглашава, „сељаци, занимљиви људи, академици, свако ко има нешто занимљиво да каже, прикаже, одигра, отпева“ ([www. http://www.rts.rs/page/tv/ci/series/17/rts-1/321/zikina-sarenica.html](http://www.rts.rs/page/tv/ci/series/17/rts-1/321/zikina-sarenica.html)), те да спаја забавне, промотивне и едукативне садржаје.

¹³ Саговорница највероватније говори о аудицији за ријалити програм „Звезде Гранда“. Овај програм је усмерен на афирмацију анонимних извођача (певача) тзв. новокомпоноване народне музике, и један је од (у актуелном тренутку) најпопуларнијих пројеката приватне продукцијске куће „Grand“.

и песме које су вероватно примарно намењене локалној публици, те песме наглашеније шаљивог тона. У том правцу може се размишљати о дихотомији стилских регистара („високо“/„ниско“) оствареној и кроз избор језика.¹⁴ Овакав однос према језику условљен је, вероватно, биографским моментима (школовање и служба), а отклон од сопственог језичког варијетета извесно је и плод специфичног статуса и стигматизације призренско-тимочког и јужних дијалеката уопште у јавном дискурсу на најширем нивоу (в. Petrović 2015). Истовремено, могуће је размишљати и о различитости у перцепцији језика на нивоу усмени/писани, у којој се писани језик примарно везује за сферу јавне комуникације (уп. Petrović 2009: 125). Премда су Петровићеве здравице и добар део песама намењени усменом извођењу, низ података у записима сведочи у прилог томе да је аутор и рукописе доживљавао као могуће средство посредовања према широј публици.

Занимљиво је пак да у поднаслову Петровићеве објављене збирке стоји *на дијалекту*. Ипак, поређење рукописа и објављених текстова открива минималне измене, које су, вероватно, плод лекторских интервенција. Највећи број рукописа исписан је латиничним верзалом, а изостанак поштовања правописне норме праћен је спорадичном појавом мешања два писма, при чему се ћирилица готово искључиво појављује у назнакама везаним за датум и место настанка текста, те и у потпису аутора. Текстови штампани у ауторској збирци од рукописа се разликују уједначавањем писма (ћирилица) и фреквентнијим (али не и доследним) увођењем интерпункције (посебно у *Белешици о аутору*). Тек једна од песама носи (као и у рукопису) поднаслов „Торлачки дијалекат“. Разлика у односу на језик других текстова огледа се превасходно у функционисању финалног невокализованог *л*, нешто фреквентнијој употреби дијалекатске лексике, падежном систему (употреба општег падежа, која се, релативно често, среће и у другим текстовима), те је могуће да ове црте (нарочито прву) аутор види као маркере локалног говора.¹⁵ У истом су тексту, међутим, присутни и облици карактеристични за стандардни језик.

(...)

Кад стигнем там у Дебелицу
У воденицу
Зетекнем голему навалицу,
Три дана сам седел у воденицу
Док сам самлел пшеницу.

Вратим се кући из воденицу
И још од капију вичем на моју домаћицу,
Жено стигао сам из воденицу
Прави ми гибаницу,
А она ми одговара
Куд си ти, три дана те нема из воденицу
Ти си опет свраћал у село Врбицу
Код Мицу распуштеницу
Нема да добијеш ни пицу ни гибаницу...

¹⁴ Усмеравање на стандардни језик могуће је интерпретирати и као једну од одлика „наивног стваралаштва“: „Авторы ‘наивных текстов’ принадлежат к другому социолекту, говорят на другом социально-идеологическом языке. Они пользуются литературным языком как иностранным, они в нем не живут. Пользуются, потому что социальный статус литературного языка выше, чем статус просторечья с его диалектами“ (Неклюдов 2001, web).

Ипак (како је могуће проценити на основу снимка доступног на интернету) у усменој интерпретацији текстова на стандардном језику Петровић до извесне мере задржава специфичности дијалекатске прозодије.

¹⁵ Очуваност фонетских, морфолошких и синтаксичких одлика тимочког говора на савременој грађи (добијеној од различитих саговорника) анализирана је у Ђорђевић Пејовић, Ристић 2017: 56–59 (у раду се упућује и на класичну дијалектолошку литературу).

Уз могућност да се употреба дијалекатских облика објасни темом и основним тоном песме (шаљиво-еротски), није немогуће да је Петровић био подстакнут и институционализованим напорима у промовисању локалне културне баштине и тимочких говора, која су укључивала и подржавање књижевног стварања на дијалекту, које су у то време спроводили ентузијастички окупљени око „Завичајног друштва Тимочана–Торлака“ (основаног 1997. године).¹⁶ У једној од песама песнички субјекат одређен је као *Торлак*, при чему се у истом тексту наглашава потреба за иновирањем, спајањем старог и новог, и експлицитно, и на симболичкој равни:

Живим у село као сељак
 пореклом сам Торлак
 физички још добар и јак
 у хороскопу имам добар знак...
 (...)
 Живот ми баш није слadak,
 А ни горак
 Трудим се да будем са временом у корак...
 (...)
 Волим да једем качамак
 Са кајмак
 И пијем млеко из тетрапак.
 (*Сељак* – Петровић 2007: 114)

Овакав спој открива се и у лексичком слоју Петровићевих списа, посебно имајући на уму изразиту фреквентност лексице и фразеологије из различитих домена (економије, политике, медицине и сл.), усвојене, вероватно, посредством медијског дискурса (нпр. *Привреда нам је оболела од парализу / динар одржавамо на дијализу / економисти врше експертизу / и анализу... – Криза*, Петровић 2007: 63), те и присуство жаргонизама.

5. Симболичко конституисање заједница: између официјелних наратива и пракси свакодневице

Петровићево стваралаштво, ослоњено једним делом на традиционалне жанрове, инкорпорира и део њихових поетичких законитости, мењајући их до извесне мере у складу са новим, актуелним околностима. Отуда се традиционални елементи прилагођавањем новим контекстуалним оквирима трансформишу, а садржаји оних облика који не припадају традиционалном фолклорном фонду актуелном се саображавају, чинећи овај ауторски опус сведочанством о култури социјалних група у којима је функционисао, рефлектујући начине дефинисања њихових идентитетских оквира, етичко-естетичких мерила и система вредности.

Посматрамо ли Петровићево стваралаштво и учешће у културном животу различитих заједница у кључу теорија о идентитету, могуће је говорити о његовој двострукој позиционiranости. Наиме, релативизација теоријских приступа који акценат у формирању, консолидацији и исказивању (националних) идентитета стављају на глас „одозго“, онај који долази од стране државних ауторитета,

¹⁶ Ипак, Петровићева ауторска збирка објављена је без институционалне подршке, као издање самог аутора.

политичке и интелектуалне елите, донела је усмеравање на истраживање важности свакодневних пракси (од конзументских навика, до начина осмишљавања активности везаних за слободно време и сл.) у развијању осећаја припадности конкретној заједници. Избори у свакодневици резултат су личних склоности, културног бекграунда и сублимираних политичких порука које се прихватају (али не аутоматски, будући да је отворена и могућност „преговарања“ о њима) кроз свакодневне праксе. На тај начин конструише се наратив о идентитету „одоздо“, на релативно спонтан начин, кроз активности које нису нужно јасно и директно подржане од стране државних ауторитета (в. детаљан преглед истраживања у Polese et al. 2018: 4–7).

Construction of national identity conceived, performed, and engaged with by people or organizations of people; for instance, the construction of national identity through the perpetuation of national songs, popular art, singing, and dancing despite the possible lack of support from state authorities (...) Just as nation-building measures might not have the desired effects and impact on a given population, there might be some measures that, conceived of at the central level, were not intended to primarily influence identity construction but nevertheless end up strongly affecting identity in a country (Polese, Horak 2015: 2, према Polese et al. 2018: 3).

Везу са сфером свакодневице (која укључује и рефлектовање дискурса о државним политичко-економским темама, које се управо на нивоу свакодневице проблематизују) Петровић успоставља и тематским спектром текстова и експлицитном аутопоетиком:

PISAO JE I AFORIZME A NAJVIŠE VOLI DA PIŠE O NAŠOJ SVAKODNEVICI POSKUPLJENJU, INFLACIJI
DEVALVACIJI I DRUGIM NAŠIM SLABOSTIMA U EKONOMIJI JER GA TO NERVIRA I IRITIRA
INAČE PESME PIŠE POVREMENO NE PIŠE IH STALNO
PIŠE O ONOME ŠTO SE ZBILO
I PIŠE REALNO

Његове су активности везане, са једне стране, за сасвим неформалне ситуације (извођење / читање у кругу породице и/или пријатеља). Са друге стране, реч је о извођачким ситуацијама које се не могу једнозначно одредити, посебно када је реч о ангажовању у домену културног аматеризма, будући да овај домен представља „efikasno polje za distribuciju poruka, komunikaciju simbolima i znacima“ (Rašić 2016: 1023), полигон за укрштање утицаја официјелних културних политика (чији се интензитет присуства разликује у зависности од типа и значаја конкретне манифестације¹⁷) и неформалних, или снижено формализованих, донекле спонтаних пракси (дружења учесника, манифестације које не подлежу озбиљнијем надзору (и евентуалној цензури) државних ауторитета, учешће као вид испуњавања индивидуалних и културних потреба групе, у удружењу пензионера, на пример¹⁸). На сличан се начин, као хибридне, могу проценити и ситуације везане за медијске наступе, будући да је (и када је реч о државним медијским кућама) претежно реч о емисијама (или сегментима емисија) са доминирајућом забавном функцијом, популистичког карактера, од којих су неке и висококомерцијалне. У том смислу Петровићев ангажман постаје парадигматичан пример укрштања гласова „горњих“ и

¹⁷ Слабљење директног утицаја државе на културни аматеризам везано је последњих година и за чињеницу да је почетком 21. века брига о овом сегменту културе у потпуности пренета на локалне самоуправе (о историји развоја културног аматеризма у СФРЈ, а потом Србији, в. детаљније у Vukanović 2013).

¹⁸ Разматрајући природу манифестација из домена културног аматеризма (на примеру Европске смотре српског фолклора), М. Рашић показује да је реч о изузетно сложеним праксама у смислу укрштања различитих политика, сфера моћи и идентитетских стратегија, те да их је могуће сагледати кроз бинарне опозиције комерцијално/некомерцијално, аутентично/измишљено, примордијализам/конструкционизам, време смотре/свакодневица (Rašić 2016: 1014–1023).

„доњих“ социјалних стратума у формирању свести о националном, субнационалним и локалним идентитетима.

Литература и извори

- Ђорђевић Белић 2018 – Смиљана Ђорђевић Белић: Здравница: (традиционални?) жанр и савремени контексти, *Књижевна историја* (у штампима).
- Ђорђевић Пејовић, Ристић 2017 – Сузана Ђорђевић Пејовић, Бојан Ристић: Водени бик у изворима из Локве, *Фолклористика* 2(2), 47–61.
- Лисјук 2012 – Наталија Лисјук: *Постфолклор в Україні*, Київ: Агентство „Україна“.
- Лурье 2001 – Михаил Л. Лурье: О феномене наивного сочинительства, у: *„Наивная литература“: исследования и тексты* (Сост. С. Ю. Неклюдов), Москва: Московский общественный научный фонд, 15–28.
- Милекић, Јелић 2017 – Валентина Милекић, Данијела Јелић: *Народне здравице. Грађа и коментари*, Бања Лука: Филолошки факултет.
- Минаева 2009 – Анна П. Минаева: До и после литературы, у: *До и после литературы: тексты наивной словесности* (Ред. А. П. Минаева, Е. Е. Жигарина), Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 7–19.
- Некљудов 1994 – Сергей Ю. Некљудов: О слове устном и книжном, *Живая старина* 2, 2–3.
- Некљудов 1995 – Сергей Ю. Некљудов: После фольклора, *Живая старина* 1, 2–4.
- Некљудов 1997 – Сергей Ю. Некљудов: Устные традиции современного города: смена фольклорной парадигмы, *Исследования по славянскому фольклору и народной культуре*. Oakland (CA), Berkeley Slavic Specialities, 77–89. <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov7.htm>
- Некљудов 2001 – Сергей Ю. Некљудов: От составителя, у: *Наивная литература: исследования и тексты* (Сост. С. Ю. Некљудов), Москва: Московский общественный научный фонд, <http://www.ruthenia.ru/folklore/publications.htm>, приступљено 13. 9. 2017.
- Некљудов 2003 – Сергей Ю. Некљудов: Фольклор современного города, у: *Современный городской фольклор* (Ред. А. Ф. Белоусов, И. С. Веселова, С. Ю. Некљудов), Москва: РГГУ, 5–24.
- Некљудов 2006 – Сергей Ю. Некљудов: Фольклор и его исследования: век двадцатый, *Экология культуры* 2(39), 121–127.
- Петровић 2007 – Милош Петровић: *Мил-о-шоу*, Књажевац.
- Петровић 2006 – Тања Петровић: *Здравница код Балканских Словена*, Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Попович-Николич 2018 – Даниела Попович-Николич: Жизнь поэзии на грани: творчество Дамьяна Крстича (у штампима).
- Beissinger 2001 – Margaret H. Beissinger: Why Does Epic Survive? in: *Balkan Epic: Song, History, Modernity* (Eds. P. V. Bohlman and N. Petković), Lanham: Scarecrow Press, 48–69.
- Golovakha-Hicks 2011 – Inna Golovakha-Hicks: Postfolklore, in: *Folklore: An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music and Art*. Tom I (Eds. Charlie T. McCormick, Keennedy White), Santa Barbara, California: ABC, Clío, 1016–1017.
- Hofman 2011 – Ana Hofman: Folklor med preteklostjo in prihodnostjo. Partizanske pesmi in oblikovanje kanona jugoslovanske folklore, *Traditiones* 40(3), 99–112.
- Jakobson, Bogatirjov 1971 – Roman Jakobson, Petar Bogatirjov: Folklor kao naročit oblik stvaralaštva, u: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda* (Prir. M. Bošković-Stulli), Zagreb: Mladost, 17–30.
- Musabegović 2009 – Senadin Musabegović: Mit o pobjedi kao mit o revoluciji, u: *Povijesni lomovi i savladavanja prošlosti* (Ur. S. Bosto i T. Cipek), Zagreb: Disput, 137–158.
- Petrović 2009 – Tanja Petrović: *Srbi u Beloj Krajini. Jezička ideologija u procesu zamene jezika*, Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Petrović 2015 – Tanja Petrović: *Srbija i njen jug: „južnjački dijalekti“ između jezika, kulture i politike*, Beograd: Fabrika knjiga.

- Polese, Horak 2015 – Abel Polese, Slavomir Horak: A Tale of Two Presidents: Personality Cult and Symbolic Nation-building in Turkmenistan, *Nationalities Papers* 43(3), 457–478.
- Polese et al. 2018 – Abel Polese, Jeremy Morris, Emilia Pawłusz, Oleksandra Seliverstova: Introduction: on Informal and Spontaneous National Identities, in: *Identity and Nation Building in Everyday Post-Socialist Life* (Eds. Polese et al.), Routledge, 1–14.
- Rašić 2016 – Miloš Rašić: Praznovanje sopstva: Evropska smotra srpskog folklora kao mesto konstrukcije i komoditizacije identiteta, *Etnoantropološki problemi* 11(4), 1005–1026.
- Silverman 1989 – Carol Silverman: Reconstructing Folklore: Media and Cultural Policy in Eastern Europe, *Communication* 11, 141–160.
- Volčič 2011 – Zala Volčič: Post-Socialist Recollections: Identity and Memory in Former Yugoslavia, in: *Cultures and Globalization: Heritage, Memory and Identity* (Eds. H. K. Anheier and R. Isar), London: SAGE, 187–198.
- Vukanović 2011 – Maša Vukanović: *Kulturno-umetnički amaterizam. Snaga kulture*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

ПРИЛОГ

У приређивању текстова водило се рачуна о поштовању ортографије и графичких решења аутора у највећој могућој мери. Пример [29] у рукопису је исписан писаном ћирилицом. Делови теста који су у рукопису прецртани дати су у угластим заградама прецртано (према моделу [ТЕКСТ]), а накнадно дописани елементи означени су само угластом заградом ([ТЕКСТ]). Текстови настали у приближно исто време, намењени истој прилици, третирали су као ауторске варијанте у процесу доношења до „коначног“ облика. Приређивач се определио за објављивање свих расположивих варијаната, сматрајући их важним за праћење и разумевање процеса ауторског рада.

[1]

DA BLAGOSLOVITE NAŠE MLADENCE
POŽELIMO IM PUNO DECE
DA SE VOLE
DA SE MAZE
JEDAN DRUGOGA DA PAZE

DECU DA RAĐAJU
DA SE NE SVAĐAJU
I DA SE NE GAĐAJU

DA SE DOGOVARAJU
I DA NIKOG NE OGOVARAJU
BOGU DA SE MOLE
I SVAKOM ISKUŠENJU DA ODOLE

JEDAN DRUGOM LJUBAV DA DAJU
NIKADA DA SE NE LAJU
KAD POGREŠE DA SE POKAJU
JEDAN DRUGOG DA NE VARAJU

DA STVARAJU
NIKAD DA SE NE KARAJU
DRUGOM DA SE NE UDVARAJU
DA ŽIVE U LJUBAVI I SLOZI
BOŽE TI IM POMOZI

04.05.2001

[2]

SVADBENA ZDRAVICA – MLADENCIMA 11.08.2005

ZDRAV SI KUME, ZDRAV SI STARI SVATE
VI DANAS TREBA MLADENCE DA VENČATE
NAZDRAVLJAM SVIMA
A PRE SVEGA NAŠIM MLADENCIMA

ŽELIM DA NAZDRAVIM ZA NAŠE MLADENCE
DA IMAJU PUNO DECE, I MUŠKE I ŽENSKЕ
U SVAKO ĆOŠENCE PO JEDNO DETENCE
A NA SREDINU PO DESETINU

POMOGNI IH I TI BOŽE DA SE MLADENCI SLOŽE
DA SE UMNOŽE I OBOŽE
NE SVAĐAJU I NE GLOŽE
I DA IM NIKO NIŠTA NE MOŽE

DA SE VOLE I DA SE MAZE
I JEDAN NA DRUGOGA DA PAZE
BOGU ZA LJUBAV DA SE MOLE
I SVAKOM ISKUŠENJU DA ODOLE

U ZDRAVLJU I ONI DA DOČEKAJU
DECU DA RAĐAJU, I ČUVAJU
UNUČICE DA IMAJU
BRAČNE VEZE DA IM BUDU ČVRSTE
A SVOJU DECU SRPSKIM IMENIMA DA KRSTE
DA SE UGLEDAJU NA OSTALI SVET
DA NAM POVEĆAJU NATALITET

[3]

SVADBENA ZDRAVICA – MLADENCIMA

ZDRAV SI KUME, ZDRAV SI STARI SVATE
VI ĆETE DANAS NAŠE MLADENCE DA VENČATE
DA IH BLAGOSILJATE
DA BLAGOSLOVIMO NAŠE MLADENCE
DA BUDU SREĆNI I DUGOVEĆNI
DA IM POŽELIMO PUNO DECE
I MUŠKE I ŽENSKЕ

U SVAKO ĆOŠENCE PO JEDNO DETENCE
A NA SREDINU BAR DESETINU
NAJMANJE NEKA BUDU BAR PET
DA NAM POVEĆAJU NATALITET

DA SE SLOŽE, I MNOŽE, I OBOŽE
DA IM NIKO NIŠTA NE MOŽE
POMOGNI IH I TI BOŽE
DA SE VOLE, I MAZE
I JEDAN DRUGOGA PAZE

BOGU ZA LJUBAV DA SE MOLE
I SVAKOM ISKUŠENJU DA ODOLE

DECU DA RAĐAJU, DA SE NE SVAĐAJU
DA STVARAJU I DA SE DOGOVARAJU

NIKOGA DA NE OGOVARAJU
NIKOM DA SE NE UDVARAJU
DA SE NE VARAJU

U ZDRAVLJE MLADENCI DA DOČEKAJU
UNUČIĆE DA IMAJU
GOSTE DA PRIMAJU
I DRUGIMA DA ZAIMAJU

~~[BRAČNE VEZE DA IM BUDU ČVRSTE
SVOJU DECU SRPSKIM IMENIMA DA KRSTE]~~
UZDRAVLJE I ONI DA DOČEKAJU
SVOJU DECU DA UDAJU
DA IH VENČAJU

DA OSTAREJU I OBELEJU
VESELI BUDU, UVEK DA SE SMEJU
DA BUDU SREĆNI
I DUGOVEČNI, BRAČNE VEZE DA IM BUDU ČVRSTE
SVOJU DECU SRPSKIM IMENIMA KRSTE
ŽIVELI

[OVA ZDRAVICA OTVORILA
SABOR ZDRAVIČARA U GUČI 2006.]

16.08.2005
Vasilj

[4]
SVADBENA ZDRAVICA

AJDE DA SMO ŽIVI I ZDRAVI
DA SU NAM ŽIVI MLADENCI ZBOG KOJIH SMO SE SASTALI
PA I ONI ISTO OVAKO DOČEKALI
U ŽIVOTU MNOGO DECE IMALI

DA ŽENE I DA UDAJU
I U VOJSKU SINOVE DA ISPRAĆAJU
DA SE SLAŽU I DA SE POMAŽU
DA SE VOLE I DA SE MAZE
I JEDAN DRUGOGA DA PAZE

DA SE DOGOVARAJU
A DA SE NE OGOVARAJU
DECU DA RAĐAJU
A DA SE NE SVAĐAJU

DA SE ČVRSTO JEDAN UZ DRUGOG SVIJU
A DA SE NIKADA NE BIJU

DA SAMI SEBI SUDBINU KROJE
I DA IH NIKAKVI DUŠMANI NE RAZDVOJE

26. AVGUSTA 2005.
U VASILJU

[5]

SVADBENA ZDRAVICA

ZDRAVO KUME
ZDRAVO STARI SVATE
VI ĆETE DANAS NAŠE MLADENCE DA VENČATE
DA IH BLAGOSILJATE

DA BLAGOSLOVIMO SVI NAŠE MLADENCE
DA IMAJU PUNO DECE
I MUŠKE I ŽENSKE
U SVAKO ĆOŠENCE, NEKA BUDE POJEDNO DETENCE
A NA SREDINU NEKA BUDE BAR DESETINU
A NAJMANJE NEKA IH BUDE PET
DA NAM POVEĆAJU NATALITET

POMOGNI IH BOŽE DA SE MLADENCI SLOŽE
DA SE MNOŽE
I OBOŽE
DA SE NE GLOŽE
I DA IM NIKO NIŠTA NE MOŽE

DA SE VOLE I DA SE MAZE
JEDAN DRUGOG DA PAZE
BOGU ZA LJUBAV DA SE MOLE
I SVAKOM ISKUŠENJU DA ODOLE

DA STVARAJU I DA SE DOGOVARAJU
NIKOGA DA NE OGOVARAJU
DRUGIMA DA SE NE UDVARAJU
JEDAN DRUGOGA DA NE VARAJU

POMOGNI IH BOŽE DA SE MLADENCI SLOŽE
BRAČNE VEZE DA IM BUĐU JAKE I ČVRSTE
A SVOJU DECU NEKA SRPSKIM IMENIMA KRSTE

U VASILJU
15.4.2006

[6]

ZDRAVICA KUMOVIMA

DIŽEM OVU ZDRAVICU I ŽELIM DA NAZDRAVIM
NAŠIM KUMOVIMA [H-SVIM SVATOVIMA I GOSTIMA
NAZDRAVLJAM ZA MLADENCE NAŠE
NEKA SE SVIMA NAPUNE ČAŠE
I NEKA BUDE SREĆNO KUMSTVO NAŠE

NEKA NAM MLADENCI BUDU VESELI SREĆNI I ZDRAVI
I ŽELIM DA SE NAŠE KUMSTVO KROZ VEKOVE NASTAVI
UZDRAVLJE I NAŠI MLADENCI OVAKO DOČEKALI
DA ŽENE I DA UDAJU I DECU DA VENČAJU
PA KUMОВI UNUČICE DA IMAJU

ZDRAVI ŽIVI I VESELI BILI, PA DOGODINE
OPET OVDE NA KRŠTENJE PILI
ŽIVELI KUME NEKA JE ZAUVEK SREĆNO KUMSTVO NAŠE
A GOSTIMA ŽELIM SVE NAJBOLJE UZ PUNE ČAŠE
ŽIVILI

[7]

ZDRAVICA PRIJATELJIMA
DRAGI PRIJATELJI, DRAGI GOSTI

POZDRAVLJAM SVE GOSTE I PRIJATELJE
KAO I KUMOVE, KUMA I KUMICU
STAROG SVATA I STARO SVATICU
VOJVODU I VOJVODENICU
A POSEBNO POZDRAVLJAM NAŠE DRAGE MLADENCE
I ŽELIM IM SRETAN BRAK I DA IM
ŽIVOT BUDE LEP SLADAK I LAK.

DRAGI PRIJATELJI, DRAGI GOSTI

DANAŠNJI DAN VENČANJA, NAŠIH MLADENACA
JESTE VEOMA ZNAČAJAN DAN ZA NAŠE MLADENCE
NAŠI MLADENCI SU DUGO GODINA ČEKALI
I DOČEKALI OVAJ SVEČANI DAN
OVAJ SVEČANI TRENUTAK, KAD SMO SE SVI MI OVDE
SKUPA SASTALI DA ZAJEDNIČKI PROSLAVIMO
I UVELIČAMO DAN NJIHOVOG VESELJA
KAKO BI SVIMA NAMA OVAJ DAN OSTAO
U DUGOM I NEZABORAVNOM SEĆANJU

DRAGI GOSTI I PRIJATELJI

MLADENCIMA ŽELIM SRETAN BRAK
VAMA ŽELIM PRIJATAN RUČAK, I DOBRO RASPOLOŽENJE
MUZICI ŽELIM DA NAS DOBRO ZABAVLJA KAO I DA ZARADI
MNOGO BAKŠIŠA
TO VAM SVIMA ŽELI I POZDRAVLJA VAS MIŠA

ZDRAVI ŽIVI I SVI NAM VESELI BILI
PA DO GODINE OPET OVDE NA KRŠTENJE PILI

[8]

DRAGI DOMAĆINI

DOĐOSMO IZ JUGOSLAVIJE
IZ OKOLINE KNJAŽEVCA
KAD SMO KRENULI POČELA JE KIŠA
STIGOSMO U PRIJATELJSKU BUGARSKU
U VAŠE LEPO SELO RABIŠA

NAŠA POSETA VAMA IMA SAMO JEDAN CILJ
ŽELIM DA SE POBRATIME
VAŠE SELO RABIŠA I NAŠE SELO VASILJ

PRIJATELJSTVO NAŠE NEKA VEČNO TRAJE
TO OD SADA SVAKO NEKA ZNAJE
DOKLE GOD NA OVOM SVETU SUNCE SIJA
ŽIVELA NAM BRATSKA BUGARSKA I JUGOSLAVIJA

DIŽEM OVU ZDRAVICU U MOJE IME I U IME ZEMLJE NAŠE
A ZA SREĆU I PROSPERITET ZEMLJE VAŠE
I ZA SRETNOST PRIJATELJSTVO NAŠE

OVU NAŠU POSETU KAO PRIJATELJSKU SHVATITE
PA NAM DO GODINE DOĐITE I POSETU UZVRATITE

ŽIVELI UZ ČUVENA VAŠA „MAGURA” VINA
I UZ NAŠA VINA IZ DŽERVINA
ŽIVELI

29. 9. 87 god
U Podvisu

[9]

ZDRAVICA ZA KADIBOGAZ (ZA BUGARI)
ZDRAVO DA STE PRIJATELJI NAŠE KOMŠIJE

DOLAZIMO IZ KNJAŽEVCA IZ SRBIJE
KOD NAŠIH SUSEDA, NAJBOLJIH KOMŠIJE
ŽELIMO DA SE VIDIMO, UPOZNAMO DASE ZBLIŽIMO
I UJEDINIMO
DA SE POBRATIMIMO

PRIJATELJSTVO NAŠE NEKA VEČNO TRAJE
TO OD SADA NEKA SVAKO ZNAJE
DOKLE GOD NA NAŠEM NEBU SUNCE SIJA
ŽIVELA NAM BRATSKA BUGARSKA I JUGOSLAVIJA

DIŽEM OVU ZDRAVICU U MOJE IME
I U IME ZEMLJE NAŠE
A ZA SREĆU I PROSPERITET ZEMLJE VAŠE

OVU NAŠU POSETU, KAO PRIJATELJSKU SHVATITE
PA NAM DO GODINE DOĐITE, I POSETU UZVRATITE
ŽIVELI UZ ČUVENA I POZNATA VAŠA VINA
KAO I NAŠA VINA IZ DŽERVINA

U VASILJU
20.07.2005

[10]

DOLAZIMO IZ JUGOSLAVIJE
IZ OKOLINE KNJAŽEVCA
KAD SMO POŠLI VAMA NIJE BILO KIŠA
STIGOSMO U PRIJATELJSKU BUGARSKU
U VAŠE LEPO MESTO RABIŠA

NAŠA POSETA VAMA IMA SAMO JEDAN CILJ
NASTAVLJA SE PRIJATELJSTVO
IZMEĐU VAŠEG SELA RABIŠA
I NAŠEG SELA VASILJ

PRIJATELJSTVO NAŠE NEKA VEČNO TRAJE
TO OD SADA SVAKO NEKA ZNAJE
DOKLE GOD NA OVOM SVETU SUNCE SIJA
ŽIVELA NAM BRATSKA BUGARSKA I JUGOSLAVIJA

DIŽEM OVU ZDRAVICU U MOJE IME
I U IME ZEMLJE NAŠE
A ZA SREĆU I PROSPERITET ZEMLJE VAŠE

OVU NAŠU POSETU KAO PRIJATELJSKU SHVATITE
PA NAM DO GODINE DOĐITE
I POSETU UZVRATITE

ŽIVELI UZ ČUVENA VAŠA MAGURA VINA
I UZ NAŠA VINA IZ DŽERVINA
ŽIVELI

[11]

ZDRAVO DA STE DOMAĆINE

ZDRAVO GOSTI PRIJATELJI ZNANCI
ZDRAVO DA STE SVI GUČANCI
MNOGE TAKMIČARE I TRUBAČE ISTI PROBLEM MUČI
SVAKO BI VOLEO DA BUDE POBEDNIK U GUČI

BUBNJEVI I TRUBE NEK SE ČUJU OVIH DANA
ŠIROM SRBIJE I BALKANA
MNOGI OD VAS ĆE SE TAKMIČITI U GUČI
A KO ĆE BITI NAJBOLJI ŽIRI NEKA ODLUČI

NEK ODJEKNU TRUBE I BUBJEVI IZ SRBIJE
OD EVROPE, AZIJE, AMERIKE PA ČAK DO AUSTRALIJE

TRUBAČI, BASISTI I BUBNJARI ZBOR
JER POČINJE OVOGODIŠNJI GUČANSKI SABOR

DIŽEM OVU ZDRAVICU U IME SVIH TRUBAČA
NEK SVEČANO OTPOČNE MANIFESTACIJA NAŠA

12.07.04

[12]

ZDRAVO DA STE DOMAĆINE

ZDRAVO BILI I SVI GOSTI, PRIJATELJI ZNANCI,
ZDRAVO DA STE SVI GUČANCI,
NEK SE ČUJU TRUBE I BUBNJEVI OVIH DANA
ŠIROM SRBIJE I BALKANA.

MNOGO ORKESTRA ĆE SE TAKMIČITI U GUČI
A KO ĆE BITI NAJBOLJI, ŽIRI NEKA ODLUČI

NEK SE ČUJU BUBNJEVI, BASOVI I TRUBE IZ SRBIJE
OD EVROPE, AZIJE, AMERIKE DO AUSTRALIJE

DIŽEM OVU ZDRAVICU U IME SVIH TRUBAČA
NEKA SVEČANO OTPOČNE MANIFESTACIJA NAŠA

TRUBAČI, BUBNJARI I BASISTI ZBOR
JER POČINJE OVOGODIŠNJI GUČANSKI SABOR

[13]

ZDRAVICA TRUBAČIMA

ZDRAVO DA STE DOMAĆINE
ZDRAVO GOSTI PRIJATELJI ZNANCI
ZDRAVO DA STE SVI DRAGAČEVCI

NEK SE SRPSKE TRUBE ČUJU OVIH DANA
ŠIROM SRBIJE I BALKANA
MNOGE TRUBAČE OVIH DANA
ISTI PROBLEM MUČI
SVAKO BI VOLEO DA BUDE
POBEDNIK U GUČI,
ALI PUSTIMO DA O TOME
ŽIRI ODLUČI

NEK ODJEKNU BUBNJEVI IZ SRBIJE
PREKO EVROPE I AZIJE
POSREDSTVOM TELEVIZIJE
DO AMERIKE I AUSTRALIJE
NEK SE OVIH DANA SVUDA
SAMO SRPSKA TRUBA ČUJE
TO VAM OVA ZDRAVICA PORUČUJE

DIŽEM OVU ZDRAVICU U MOJE IME
I U IME SVIH TRUBAČA SVIRAČA I BUBNJARA
NEK SVEČANO OTPOČNE, MANIFESTACIJA STARA
TRUBAČI I OSTALI SVIRAČI ZBOR
JER POČINJE ČETRDESET PETI DRAGAČEVSKI SABOR

AUTORSKO PRAVO
MILOŠ PETROVIĆ
VASILJ 18367/KNJAŽEVAC

[14]

ZDRAVO DA STE DOMAĆINE

ZDRAVO GOSTI PRIJATELJI ZNANCI
ZDRAVO DA STE SVI GR LJANCI
NEK SE SRPSKE FRULE ČUJU OVIH DANA
OD GR LJANA ŠIROM SRBIJE I BALKANA

VEĆINU FRULAŠA OVIH DANA IS (precrtano)
NEKA DANAS ODJEKNU FRULE DVOJNICE GAJDE
IZ SRBIJE
PREKO EVROPE I AZIJE
POSREDSTVOM TELEVIZIJE
NEK SE ČUJU DO AMERIKE, I AUSTRALIJE

SVUDA NEK SE SRPSKA FRULA ČUJE
TO VAM OVA ZDRAVICA PORUČUJE

DIŽEM OVU ZDRAVICU
U MOJE IME, I U IME SVIH FRULAŠA
NEK SVEČANO, OTPOČNE MANIFESTACIJA NAŠA
FRULAŠI GAJDARI I OSTALI ZBOR
JER POČINJE DVADESET TREĆI GR LJANSKI SABOR

29.07.2006

[15]

ZDRAVICA FRULAŠIMA

ZDRAVO DA STE DOMAĆINE
ZDRAVO GOSTI PRIJATELJI ZNANCI
ZDRAVO DA STE SVI GR LJANCI
I SVI SRBIJANCI
NEK SE DANAS SRPSKE FRULE ČUJU
IZ GR LJANA ŠIROM SRBIJE I BALKANA
VEČERAS NEKA ODJEKNU ZVUCI
FRULA DUDUKA OKARINA DVOJNICA I GAJDA
IZ GR LJANA IZ SRBIJE
PREKO EVROPE I AZIJE
A POSREDSTVOM KABL. TELEVIZIJE
NEK SE ČUJU DO AMERIKE I AUSTRALIJE

SVUDA NEK SE SAMO SRPSKA FRULA ČUJE
TO VA OVA ZDRAVICA PORUČUJE
DIŽEM OVU ZDRAVICU U MOJE IME
I U IME SVIH FRULAŠA I GAJDARA
NEK SVEČANO OTPOČNE, NAŠA MANIFESTACIJA STARA

FRULAŠI GAJDARI I OSTALI SVIRAČI ZBOR
JER POČINJE DVADESET DRUGI GR LJANSKI SABOR
ŽIVELI

[16]

ZDRAVO DA STE DOMAĆINE

ZDRAVO I SVI GOSTI PRIJATELJI ZNANCI
ZDRAVO DA STE SVI GR LJANCI
I VI ZDRAVI BILI ŠTO DOĐOSTE U OPANCI

NEKA SE OPET OVE AVGUSTVOVSKE VEČERI
TAKMIČE SAMO AMATERI
KOJI OVDE DOĐOŠE PO SVOJOJ VOLJI
NEK POBEDI KO BUDE NAJBOLJI

NEK SE ČUJU FRULE ZASVIRAJU GAJDE
TRUBA NEK ZAZVUČI
JER OVDE SE ODLUČUJE
KO ĆE DA IDE U GUČI

ŽIRI NEKA POENE NE ŠTEDI
A NAJBOLJI NEKA POBEDI

DIŽEM OVU ZDRAVICU U MOJE IME
I U IME SVIH TRUBAČA, GAJDARA I FRULAŠA
ŽELIM DA SVEČANO OTPOČNE MANIFESTACIJA NAŠA
FRULAŠI, GAJDARI I TRUBAČI ZBOR
JER OTPOČINJE DVANAJESTI GR LJANSKI SABOR
ŽIVELI

[17]

NASTAVAK ZDRAVICE

I NA KRAJU PRE NEGO NA ZDRAVICU TAČKU STAVIM
JOŠ JEDNOM ŽELIM DA VAS POZDRAVIM
MNOGO SAM SE OBRADOVO
KAD SAM DOŠO U KLADOVO

ŽELIM SVE UČESNIKE, FESTIVALA ETNO
DA POZDRAVIM KOMPLETNO
JER JE SVE ORGANIZOVANO
IZUZETNO
I KVALITETNO

ZATO NEKA VAM JE SVE SRETN
I BERIČETNO
NEKA ŽIVI FESTIVAL ETNO

U NADI DA SVE PROTEKNE U NAJBOLJEM, I BUDE GOTOVO
SRDAČNO POZDRAVLJAM CELO KLADOVO
NEKA SVE BUDE PO PRAVILIMA BONTONA
A ETNO POSTANE NAJVEĆA MANIFESTACIJA REGIONA

NEKU GODINU KASNIJE, A MOŽE I ŠTO PRIJE
POSTANE ETNO FESTIVAL CELE SRBIJE
VERUJEM DA ĆE SA OVIM DA SE SLOŽI I PROMOTER
DA ETNO FESTIVAL DOBIJE MEĐUNARODNI KARAKTER
NEKA ŽIVI ETNO, I NEKA VAM JE SRETN I BERIČETNO

16.08.2005

Васиљ

[18]

ZDRAVICA ZA ETNOFESTIVAL
KLADOVO

MNOGO SAM SE RADOVO
DA DOĐEM U KLADOVO
ZDRAVO BILI I DOBRODOŠLI NA FESTIVAL ETNO
SVE UČESNIKE POZDRAVLJAM KOMPLETNO
JER JE SVE ORGANIZOVANO, KVALITETNO
I IZUZETNO

ZATO NEKA VAM JE SRETNOST I BERICETNO
U NADI DA SVE PROTEKNE NAJBOLJE, I BUDE GOTOVO
POZDRAVLJAM CELO KLADOVO

ŽELJA MI JE DA SE FESTIVAL ETNO ŠTO PRIJE
PROŠIRI NA PROSTORIMA, CELE SRBIJE
NA DALJE VERUJEM DA ĆE SE SLOŽITI, NAŠ PROMOTER
DA ETNO DOBIJE MEĐUNARODNI KARAKTER

A DA U PRAVOM SVETLU, PRIKAŽEMO NAŠ ETNO
PRUŽILA NAM SE PRILIKA
JER NAS KAO SPONZOR POMAŽE I AMERIKA

ZATO NEKA VAM JE SRETNOST, I BERICETNO
I DA ŠTO DUŽE ŽIVI NAŠ ETNO
POZDRAVLJAM CELO KLADOVO
A IDUĆE GODINE, VIDIMO SE PONOVO

19.08.2005.

[19]

ZDRAVICA ZA FESTIVAL ETNO – KLADOVO

ZDRAVI BILI I DOBRO DOŠLI NA FESTIVAL ETNO
SVE UČESNIKE POZDRAVLJAM KOMPLETNO
JER JE SVE ORGANIZOVANO, PERFEKTNO
KVALITETNO, I IZUZETNO

ZATO NEKA VAM JE SVIMA SRETNOST, I BERICETNO
U NADI DA SVE PROTEKNE, U NAJBOLJEM, I BUDE GOTOVO
POZDRAVLJAM CELO KLADOVO

ŽELJA MI JE DA FESTIVAL ETNO ŠTO PRIJE
POSTANE FESTIVAL CELE SRBIJE
A NA DALJE VERUJEM DA ĆE SE SLOŽITI I NAŠ PROMOTER
DA ETNO DOBIJE MEĐUNARODNI KARAKTER

ŽELIM DA U PRAVOM SVETLU, PRIKAŽEM NAŠ ETNO
PRUŽILA NAM SE PRILIKA
JER NAS KAO SPONZOR, POMAŽE AMERIKA

NEKA VAM JE SVIMA SRETNOST I BERICETNO
I DA ŠTO DUŽE ŽIVI FESTIVAL ETNO
POZDRAVLJAM CELO SRBIJU, I KLADOVO
A IDUĆE GODINE VIDIMO SE PONOVO

19.08.2005

Васиљ

[20]

ZDRAVICA [~~ZA MED~~] PČELARIMA

ZDRAVO DA STE DOMAĆINE
ZDRAVO GOSTI PRIJATELJI I MLADI I STARI
ZDRAVO DA STE SVI PČELARI

POZDRAVLJAM DOMAĆINA OVE MANIFESTACIJE
POTROŠAČE MLAĐE I STARIJE
ŠIROM NAŠE LEPE [~~JUGOSLAVIJE~~] SRBIJE

POZDRAVLJAM NAŠE POSLOVNE PRIJATELJE
I NAŠE POSETIOCE SVE PO RED
DOBRO NAM DOŠLI U TIMOMED

DOBAR MED SVAKOM PRIJA
HRANI NAS I LEČI KAO LEK
I PRODUŽAVA NAŠ ŽIVOTNI VEK

ZATO MED TREBA DA KORISTE I MLADI I STARI
BOLESNI I ZDRAVI
JER JE MED HRANA KOJA SE NE KVARI
BRZO SE VARI
A ONAJ KO GA UPOTREBLJAVA SPORIJE STARI

MED JE NAŠA NAJZDRAVIJA HRANA
A PČELARSTVO NAJSTARIJA GRANA
ZBOG TOGA SE PČELE GAJE OD DAVNINA
I NA SVIM KONTINENTIMA IH IMA

PČELA ČOVEKA SMIRUJE I OPLEMENJUJE
VOĆKE NAŠE OPRAŠUJE
JER OD CVETA DO CVETA PUTUJE
ZATO SU PČELARSTVO I VOĆARSTVO
DVE GRANE USKO POVEZANE
U VAŠOJ ISHRANI NAPRAVITE RASPORED
SVAKODNEVNO KORISTITE MED
KOME JE MED KAO PROIZVOD U ISHRANI STALAN
BIĆE VEČITO VITALAN
U VAŠEM JELOVNIKU NAPRAVITE RASPORED
ČEŠĆE KORISTITE MED
PROBITE VEĆ JEDNOM LED
JER JE SA VAMA I UVEK UZ VAS TIMOMED

DANA 23.11.1999
GOD y VASILJU

[21]

ZDRAVICA

ZDRAVO DA STE DOMEĆINE
ZDRAVO GOSTI PRIJATELJI I MLADI I STARI
ZDRAVO DA STE SVI PČELARI

POZDRAVLJAM DOMAĆINA OVE MANIFESTACIJE
SVE NAŠE POTROŠAČE MLADE I STARIJE
I SVE PČELARE ŠIROM NAŠE LEPE JUGOSLAVIJE

POZDRAVLJAM NAŠE POSLOVNE PRIJATELJE
I SARADNIKE I SVE OSTALE PORED
DOBRO NAM DOŠLI U TIMOMED

DOBAR MED SVAKOM PRIJA
HRANI I LEČI KAO LEK
I PRODUŽAVA NAŠ ŽIVOTNI VEK

ZATO MED TREBA DA KORISTE I MLADI I STARI
BOLESNI I ZDRAVI
JER JE MED HRANA KOJA NAS NE KVARI
BRZO SE VARI
A ONAJ KOJI GA KORISTI SPORIJE STARI

MED JE NAŠA NAJZDRAVIJA HRANA
A PČELARSTVO NAJSTARIJA GRANA
ZBOG TOGA SE PČELE GAJE OD DAVNINA
I NA SVIM KONTINENTIMA IH IMA
PČELA ČOVEKA SMIRUJE I OPLEMENJUJE
JER ONA OD CVETA DO CVETA PUTUJE
PRENOSI POLENOV PRAH I VOĆKE OPRAŠUJE
ZBOG TOGA SU PČELARSTVO I VOĆARSTVO
DVE GRANE USKO POVEZANE

[22]

ZDRAVICA VETERINARIMA

ZDRAVO PRIJATELJI I MLADI I STARI
ZDRAVO DA STE SVI VETERINARI
NAŠI MARVENI LEKARI
ŠTO SE SVAKODNEVNO TRUDITE, STOKU DA NAM LEČITE
A JOŠ VIŠE PREVENTIVNO DELUJETE, BOLEST DA SPREČITE

SVE VAM ZDRAVO I VESELO BILO
U POLJU VAM SVE DOBRO RODILO
KUKURUZI I PŠENICA DA VAM RODI
A U TORU STOKA NEKA VAM SE PLODI

OVCE VAM SE IZJAGNJILE
SVINJE VAM SE IZPRASILE
KRAVE NEK VAM SE OTELE
I KOKOŠKE VAM SE IZVELE

ŽENE VAM NA NJIVU, OD SUNCA POCRNELE
I DA NE BUDU MNOGO DEBELE
SVAKI POSAO NEK VAM DOBRO KRENE
DEVOJKE NEKA SE UDAJU A MOMCI DA SE ŽENE

NEK SE SMANJI INFLACIJA I KAMATE
A DA NAM SE POVEĆAJU PENZIJE I PLATE

DIŽEM OVU ZDRAVICU, ZA VAŠU PEDESETOGODIŠNJICU
U MOJE IME ZA ZDRAVLJE VAŠE
ZA SREĆNO DRUŽENJE I PRIJATELJSTVO NAŠE
ŽIVELI

U VASILJU
30.05.2002

[23]

ZDRAVICA DOMAĆINU

ZDRAVO DA STE DOMAĆINE
SVE VAM ZDRAVO I VESELO BILO
U POLJU VAM SVE DOBRO RODILO
KUKURUZI I PŠENICA I VINOGRAD DA VAM RODI
A U TORU STOKA NEKA VAM SE PLODI

OVCE VAM SE IZJAGNJILE
SVINJE VAM SE IZPRASILE
KRAVE NEK VAM SE OTELE
I KOKOŠKE VAM SE IZVELE
ŽENE VAM OD SUNCA, NA NJIVU POCRNELE
I DA NE BUDU MNOGO DEBELE

SVAKI POSAO NEK VAM DOBRO KRENE
DEVOJKE NEK SE UDAJU, A MOMCI NEKA SE ŽENE
NEK SPORIJE RASTU CENE
NEK SE SMANJI INFLACIJA I KAMATE
A DA NAM SE POVEĆAJU PENZIJE I PLATE

[24]

POMOGNI NAS BOŽE
DA SE JEDNOM SVI LJUDI SLOŽE
DA SE MNOŽE I OBOŽE, DA SE NE GLOŽE
PA NAM ONDA NIKO NIŠTA NE MOŽE

DA SVI LJUDI U ŽIVOTU ISTO VIDE
KAD NEŠTO URADE DA SE NE STIDE
PA ĆE SVE DA NAM KRENE, DA NAM BOLJE IDE
DA JEDNI DRUGIMA NE ZAVIDE

DA SVI BUDEMO DOBROTVORNI
DA NE BUDEMO RATOBORNI
ZA POSAO DA SMO ORNI
DA NISMO LJUBOMORNI

DA SE KAO LJUDI SVI VOLIMO
DA JEDNI DRUGE ZA NIŠTA NE MOLIMO
DA SE JEDNI PROTIV DRUGIH NE BORIMO
PA ĆEMO MOĆI, SVAKOM ISKUŠENJU DA ODOLIMO

DA SE SVI UVEK SLAŽEMO
JEDNI DRUGIMA DA POMAŽEMO, I GOSTOPRIMSTVO UKAŽEMO
DA SE NIKADA NE LAŽEMO
DA ISPUNIMO ONO ŠTO KAŽEMO

16.08.2005

Васиљ

[25]

ZDRAVICA SVIM LJUDIMA

POMOGNI NAS BOŽE
DA SE SVI LJUDI SLOŽE
DA SE MNOŽE, I OBOŽE
PA NAM ONDA NIKO NIŠTA NE MOŽE

DA SVI LJUDI U ŽIVOTU ISTO VIDE
DA NE URADE NIŠTA, ZBOG ČEGA BI MORALI DA SE STIDE
PA ĆE NAM SVE KRENUTI BOLJE, DA NAM BOLJE IDE
DA JEDNI DRUGIMA, NE ZAVIDE

DA SVI BUDEMO ZA POSAO ORNI
DA NE BUDEMO LJUBOMORNI
UVEK DA BUDEMO DOBROTVORNI
A NIKAD RATOBORNI

DA JEDNI DRUGE POŠTUJEMO I VOLIMO
DA SE MEĐUSOBNO, NE BORIMO
PA ĆE MO MOĆI SVAKOM ISKUŠENJU DA ODOLIMO

DA SE UVEK U SVEMU SLAŽEMO
JEDNI DRUGE DA POMAŽEMO
DA SE NE LAŽEMO
OBEĆANJE DA ISPUNIMO KAD KAŽEMO

16. 08. 2005

Васиљ

[26]

ZDRAVICA

DOBRA KAPLJICA SVAKOM PRIJA
LEČI KAO LEK
DOBRO VINO I RAKIJA PRODUŽAVA VEK
I ZA NAŠA DOBRA PIĆA ZNA VEĆ CEO SVET

DOBAR ŽIVOT KAD SE PIJE
DOBRO VINO I RAKIJE
DVOSTRUKO NAM DANI VREDE
AKO ČOVEK DOBRO JEDE
A KO JOŠ I NEKU PARU SMOTA
NEMA LEPŠEGA ŽIVOTA

NEK NAS BOG SAČUVA, OD TESNI SOKACI
DEBELI ČOBRNJACI
VISOKE KOPRIVE
I ŽENE DŽANDRLJIVE

GDE GOD PUTOVALI, SVUDA SREĆU IMALI
KOGA JURIMO DA GA STIGNEMO
KO NAS JURI DA NAS NE STIGNE
ZDRAVI ŽIVI VESELI BILI
SA DUŠMANIMA SE POMIRILI

NEKA BOG DA NA BUDALE PAMET
NA BOLESNI ZDRAVLJE
SIROMASIMA ZNANJE
A NA GAZDE IMANJE
AJD DA STE MI ŽIVI I ZDRAVI
KO ŠTO NEMA NEKA NABAVI
KO PIJE DA MU NIŠTA NIJE
KO DAJE DA SE NE POZNAJE

GDE SE JEDE I PIJE
BEZ MENE DA NIJE
GDE SE SLAVI
DA ME NIKO NE ZABORAVI
A GDE TREBA DA SE RADI
~~[JA DA SAM OD POZADI]~~
NEKA ME ZAMENE MLADI
A JA DA SAM OD POZADI

ZDRAVI ŽIVI VESELI BILI
NIKADA SE NE RAZBOLELI
I SAMO PO STO DVADESET GODINE ŽIVELI

ŽIVELI

23. 12. 2004
Vasilj

[27]

ZDRAVICA – ZA ŽIKINU ŠARENICU

DOBRA EMISIJA SVAKOME PRIJA
ŽIKINA ŠARENICA JE NAJŠARENIIJA
ŽIKINA ŠARENICA JE ZA DUŠU, KAO LEK
I SVIMA NAMA PRODUŽAVA VEK

ZA ŽIKINU ŠARENICU ZNA VEĆ CEO SVET
JER JE OD SVIH EMISIJA BOLJA, PO KVALITET
OVA EMISIJA OKUPLJA PESNIKE, SLIKARE VAJARE
UMETNIKE PEVAČE, SVIRAČE I IGRAČE
ŽIKINU ŠARENICU SVAKO GLEDA
I MALO DETE, I STARI DEDA
IZ SVAKOG NAŠEG GRADA IZ SRBIJE
PREKO EVROPE I AZIJE
POSREDSTVOM TELEVIZIJE
VIDI SE I ČUJE DO AMERIKE I AUSTRALIJE

KO ŽIKINU ŠARENICU GLEDA I ČUJE
ILI AKO U NAGRADNU IGRU, UČESTVUJE
MOŽE SA PORODICOM, U NEKU BANJU DA OTPUTUJE

[28]

NOVO KOMPONOVALA ZDRAVICA

AJDE POMOGNI BOŽE
KOLIKO SE MOŽE
KO PIJE DA SE NE NAPIJE
A KO NE PIJE
PLAŠI SE DA ĆE ŽENA DA GA BIJE

KAD ŽENA TAJNO DOBIJE GOSTI
POMOGNI JU BOŽE DA JU MUŽ OPROSTI
ŽENE KAŽU DA JE ŽIVOT KRATAK
PA NIJE LOŠE KAD IMA I DODATAK

PO NEKA ŽENA SVOJU VOLJU TERA
PORED MUŽA IMA I ŠVALERA
A MUŠKARCI SU UVEK DOBRE VOLJE
PA I ONI TRAŽE NEŠTO BOLJE

SVAKO GLEDA DA NEŠTO TUĐE NAĐE
MAKAR I STARIJE AKO NEMA MLAĐE
PA JA ZATO KAŽEM NEKOJ ŽENI
KAD GOD JOJ SE PRUŽI ŠANSA
A ONA NEKA DA MENI
JER SMO MI NA SVETU KAO NEKI GOSTI
PA ZAŠTO BI ONDA TREBALA DA POSTI

ZDRAVI ŽIVI I VESELI BILI
NIKAD SE NE RAZBOLELI,
I SAMO PO STO GODINA ŽIVELI
ŽIVELI

15.04.1984

[29]

[ZDRAVICA SVIM NARODIMA]

Нека мир и слога међу народима увек влада
 Нек престану ратови и нек их [више] не буде никада
 Нека се постиде они што још увек рат воде
 Нека га одмах обуставе, јер су људи жељни слободе.

Нека сви људи живе у миру и у слободи
 И нека нас пут увек ка срећи води
 Нека се људи воле и нек се један другом диви
 Нек мир увек буде јер се само једном живи

Нек слобода вечно пламти у нама
 Нека мржњу и непријатељство однесе тама
 Нека међу нама влада братство и јединство
 Због којега многе жртве изгубисмо

Нек се свако у слободи смеје
 И нека свим народима сунце у слободи греје
 Нека се безбрижно у миру рађају бебе
 И нек се атомске бомбе никад не употребе

Нек нигде не свату више не буде рата
 Нек свако дете има оца, мајку и брата
 Нека се сви залажу за очување слободе и братство
 Јер то је свима нама највеће богатство

Нек нас нико никада не нападне
 Јер ће његов покушај унапред да пропадне
 Чуваћемо своју земљу, и свој мир храбро и поносито
 Јер нас је тако васпитавао друг Тито

Нек свим народима света у слободи сунце сија
 Нек свака земља чува свој мир као [Југославија] [Србија]

12.03.86. год

Smiljana Đorđević Belić

Local culture and the work of Miloš Petrović from Vasilj

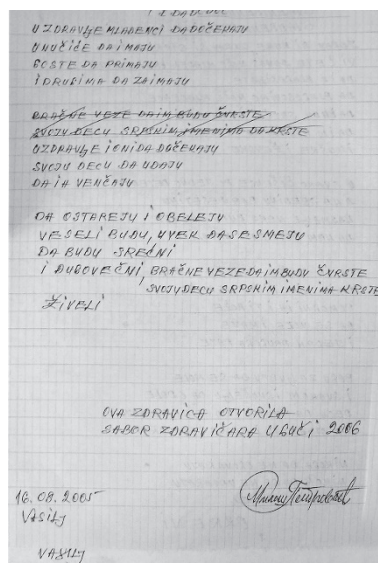
The following study is based on manuscripts touching on different genres and subjects, the work of Miloš Petrović from Vasilj (Knjaževac municipality). We examine the poetic features of the texts, which may be considered in a post-folkloric context (and also as “naïve creativity”, part of the conglomerate post-folkloric fund of genres and phenomena). Particular attention is paid to the incorporation of elements of local culture (including language) into Petrović’s work and how these reflect features of the broader social, cultural, historical and political context. We look at how Petrović is ranked as author and performer in the diverse social groups in which his texts were put to work, in particular his toasts, in view of their great performativeness, a fundamental feature of the genre). For these reasons, therefore, Petrović’s opus is considered from the aspect of identity theories. The conclusion is that his work provides a paradigmatic example of a crossing of voices of the “upper” and “lower” social strata, while forming an awareness of national, sub-national and local identity. Key words: folklore, postfolklore, “naïve creativity”, cultural amateurism, identity, field research, Timok

Сл. 1. Наступ на прослави педесетогодишњице ветеринарске станице у Књажевцу.
Преузето из Милош Петровић. „Мил-о-шоу“. Књажевац, 2007, 62.

Сл. 2. Детаљ ентеријера породичне куће у Васиљу. Аутор фотографије С. Ђорђевић Белић

Сл. 3. Рукопис једне од Петровићевих здравица. Аутор фотографије С. Ђорђевић Белић

ВИЈ СЕ, ВЕНЧЕ ДРАГО, ЗАВИЈАЈ СЕ **(СВАТОВСКЕ ПЕСМЕ У КОНТЕКСТУ ОБРЕДНЕ ПРАКСЕ ИЗ СЕЛА ОКО БЕЛОГ** **ТИМОКА – ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА)**

Предмет овог истраживања су сватовске песме које смо сакупили од различитих казивачица/певачица (само два информатора су били мушкарци), у селима око Белог Тимока, где смо, пре двадесетак година, вршиле теренска истраживања. Тада нам је пошло за руком да забележимо око двеста педесет песама, различитих садржаја и намена, међу којима педесет и једну сватовску. Те песме су предмет овог рада и доносе се у прилогу. Казивачи су такође давали податке о времену и месту извођења појединих песама, истовремено описујући ток самог обреда, што нам је овом приликом омогућило да их, имајући у виду и ранија бележења варијантних садржаја (са којим смо их доводили у везу), уведемо у тај контекст и сачинимо неку врсту идеалтипске конструкције одговарајућег ритуала, и тиме покажемо како су се оне некада могле изводити. Недавно су истраживања на истом терену поновљена, али са актуелним потенцијалним казивачицама. У поновљеним истраживањима сватовске песме не само да нису регистроване, већ се не могу реконструисати на основу сећања.

Кључне речи: села око Белог Тимока, теренска истраживања, сватовске песме, садржај песама, контекст извођења, извођачи, идеалтипска конструкција обреда

Овај преглед сватовских песама резултат је теренских истраживања која смо, у неколико наврата, 1997. и 1998, и касније 2014, 2015. и 2016, обављале у делу Тимочке Крајине, у селима око Белог Тимока, у првом наврату Весна Ђукић и ја, у новије време помагали су ми студенти.¹ Рад на терену одвијао се без посебне припреме и помоћи локалних власти, или мештана,² методом случајног одабира саговорника. Разговори су у првом наврату снимани касетофоном, касније диктафоном и, кад је било могуће, записивани, у новије време смо користили диктафон. Иначе, разговори су вођени уз усмену сагласност казивача, на чему им захваљујемо.

Том приликом забележиле смо око двеста педесет песама које као књигу припремамо за штампу. У овом раду наведена је педесет и једна сватовска песма. Песме и описи свадбе забележени су од: Живане Алексић, Петра Алексића, Загорке Алексић, Љубице Божић, Зоре Васиљевић, Мире Васиљевић, Божице Живковић, Драгице Ивковић, Божице Јоцић, В. Крстић, Десанке Миловановић, Зорке Миладиновић, Вукосаве Милетић, Слободанке Милојевић, Росе Николић, Ружице Петровић, Милице Петковић, Душанке Првуловић, Наде Рајковић, Савке Савић, Савчета, Магдалене Спасић, Марије Тодоровић, Анке Цветковић, Момирке Цветковић. Оне су песме углавном говориле, тешко се присећајући заборављених стихова, а понекад би их, заједно са нама, и запевале. А чуле су их, или саме певале, у детињству и младости, у различитим приликама, понекад и на свадби. Некима од њих су и певане кад су се удавале. Данас кад ових жена више нема, нема ни њихових песама. То су показала

¹ Теренска истраживања обављана су у селима: Боровац, Бучје, Валевац, Врбица, Витковац, Дебелица, Дреновац, Јаковац, Јелашиница, Кожељ, Мариновац, Мали Извор, Ново Корито, Ошљане, Петруша, Потркање, Равна, Селачко, Трновац.

² Једину помоћ у логистици пружили су нам, сада већ покојни, деда и баба Весне Ђукић, Живана и Петар Алексић, којима дугујемо посебну захвалност.

најновија истраживања на терену 2014, 2015, 2016. године, кад нисмо забележиле ниједну сватовску песму.

Циклус песама ове збирчице отварају стихови о натприродним бићима, који садржином антиципирају време за брак. У првој се варира популарни фолклорни мотив *вила зида град*, у који се она овде и затвара, нудећи се, затим, оном ко граду отвори врата (бр. 1), што је позната ситуација ритуалне изолације бајковне невесте натприродних својстава и распрострањена тема и у српској лирици. Развијена варијанта ове песме (о јунаку који разбија *девет Београда* и жени се *сестром девет брата*), певана је *на премлазу* (Милићевић 1876, према 2012: 852–853), што показује да су песме аналогне садржине могле бити певане у различитим ситуацијама обреда. *Иванова мајка*, у другој песми, жени сина муњом *из облака*, куми *Бога јединога*, старосвати *светога Јована* (бр. 2), актерима повезујући божанску с људском свадбом, чиме се потврђује теза о архаичности представа у песмама из источне Србије. Казивачица је рекла да је ова песма певана свекрви. За старији варијантни запис песме, из Врбице, међутим, постоји податак да је извођена кад девојке заврше с вијањем венца и младожења „опали из пиштоља и тиме јавља да је венац извијан“ (Станојевић 1937: 90).

У наставку се варира песма с популарним мотивом жетелице (Ружица девојка), која жели да јечам који жање поједу њени сватовски коњи (бр. 3). А и наредна песма са сватовским мотивом – *терзија под дрветом* (бр. 5), такође антиципира венчање.

Затим се људска свадба најављује у песмама звучним и визуелним сигналимa, што је у традиционалној култури устаљени начин наговештавања промене. Прво летом и гласовима птица (бр. 4), а потом јунакиња на звук реагује низом питања: „Ил’ је свађа, ил’ је свадба“, и сама даје одговор: „Мој комшија жени сина“ (бр. 6). А и водоноша-гласник у следећој песми – која је према сведочанству казивачице певана, док девојке с девером у суботу иду на воду за кравај: „једна носи ведро и кобилку, у ведрu има сребрн прстен, сврдал...“ (Божика Живковић, Витковац), обавештава о томе да: „Павол сина жени/ Сина жени, ћер удава“ (бр. 7, в. Карановић 2015: 380–381), док М. Станојевић за ову песму бележи да је извођена у оквиру постсвадбених ритуала, у Новом Кориту: „кад млада невеста са сватовима иде први пут на воду“ (1937: 88).

И наредну песму (бр. 8) певале су девојке кад иду на воду – и она је својом садржином реплика мешања обредног хлеба, сплетена с девојачким сновима о удаји у добру кућу: „Подај ми, Боже, од попа свекра,/ Од попадију милу свекрву“. Каже се и: „Том водом замесе шугав кравај, кад се сеје брашно, сеје га девојка која је донела воду“ и пева се. А: „кад се сеје, пази се да се ситом не удари, да не тупа, да се младенци не би тукли“ (Божика Живковић, Витковац) (в. и Карановић 2015: 381).

У суботу рано младожења је с певицама у Врбици ишао да зову девојке да вију венац, на дрвљанику, где се певало (Станојевић 1937: 90). Или: „У недељу певице вију венац рано ујутру на дрвник“, ³ што је праћено песмом: „Виј се, венче драго, завијај се“ (бр. 9). „Тај венац се закива на капију (било и прошло и заборили смо, не мог’ се сетим, ич!)“ – рекла је Зора Васиљевић, из Селачка.

О вијању венца који је намењен момку такође се пева: „Вила Јана, драго, зелен венац (бр. 10); или се пева како се вију три венца: за кумово, свекрово и *младима за здравље* (бр. 11), што је такође реплика познате обредне ситуације. А и за песму која почиње стихом: „Ој убава, добра девојко“ (бр. 4), Божика Живковић (Витковац) је рекла: „певала се на дрвник, кад се вије венац“, док девојке певајући једу ’кравај’. „Он се подели на сви“.

³ Вијање венца у Тимоку описао је још М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 866; такође и М. Станојевић: „Ово је мајушни венац који млада носи у недрима током венчања, употребљава се као лек од различитих болести. Од куповног цвећа праве венац који ће млада носити на глави“ (Станојевић 1929: 45–46).

Девојке су некада иначе певале венцу, све до кад га не извију, то је венац који млада носи у недрима на венчање (Станојевић 1929: 46). И казивачице су сведочиле да су о свадби: „певале певице; било их је четири са момкове стране. Оне уочи свадбе долазе код момка на вечеру“ (Зора Васиљевић, Селачко, била певица).⁴

Колач који је окићен цвећем,⁵ а „цвећем са зборњака се ките и сватови“ (Божика Живковић, Витковац), кад се и певало, што парафразира песма с почетним стихом: „Збирајте се, збирајте се моме и дево...“ /... / Да ћитимо пребела зборника (бр. 12) – босиљак, стратор и смиље, који се овде помињу, иначе су коришћени за кићење, у припадајућој обредној пракси у Тимоку (Станојевић 1929: 36, 42, 43).

Две су песме баладичне садржине, које почињу стихом: „Кићена совра, ређена“ (бр. 13) и „Пошле девојке у цвеће“ (бр. 14) и оне говоре о смрти младих, односно о неуспелој иницијацији. Прва је певана: „На совру, кад наћите соборник“ (Анка Цветковић и Драгица Ивковић, Кожељ), што је противно иначе општем, али нетачном уверењу, да балада није обредна песма и заправо потврђује супротно мишљење. А „Кад се опкаља трпеза“, онда се певало: „Пролетеле (долетеле) девет кукавице“ (Божика Живковић, Витковац), која није знала наставак песме; ова песма се, иначе, налази још у рукописној збирци М. Станојевића (1896⁶: бр. 135), где он сведочи да се певала „младој невести“, а доцније ју је он и објавио с напоменом да се певала „младој невести“ кад сватови дођу младожењиној кући (в. Станојевић 1929: 64–65), што даље потврђује континуитет певања на испитиваном терену, а указује и на флексибилност времена обредног извођења одређених песама.

Саговорнице су такође помињале радње око сакупљања и дочекивања сватова код младожењине куће: „Певице су певале две по две“. Кад дочекују сватове, „певају са сито и не пуштају сватове да уђу, док им не баце паре у сито“⁷ (Зора и Мира Васиљевић, Селачко, в. Карановић 2015: 382).

Певало се куму, чији се долазак такође најављује буком: „Пушка пуче и по пушку друга“ (бр. 20); песма је певана у Новом Кориту, кад кум долази, и њен варијантни запис забележио је раније М. Станојевић (1937: 84). Куму се обраћало и с питањем зашто је закаснио, да ли се уморио и да ли је донео оно што је младенцима потребно за венчање, у песмама с почетним стихом: „Мили куме, мило рајско цвеће“ (бр. 21 и бр. 22). За другу варијанту постоји сведочанство да се певала у Врбици, кад кум долази (Станојевић 1937: 90–91), или „кад кум седне“ у Новом Кориту (Станојевић 1929: 47; 1937: 85), и она парафразира реквизите потребне за венчање. О доласку и дочекивању кума пева и песма с почетним стихом: „Кум дојезди на вранога коња“ (бр. 29).

„Кад се сви саберу, иду по старојку (старојко најближи род, ујак младожењин), он неће да иде, они га моле да им буде газда, обувају га, младожења га полије. Доведу га до младожењине куће. Ту старојка дарује зборњак“ (Божика Живковић, Витковац). А Љубица Божић (Равна) рекла је за песму с почетним стихом: „Ти, старојћо, грано страторова“ (бр. 17): „певала се на старојку“.

Такође, за кумом се чекао војвода (старојко) којем се, како сведочи М. Станојевић, певала песма „Што ми сјаји проз гору зелену“ (1929: 47), чију смо варијанту такође забележиле (бр. 16). О улози старог свата у тимочкој свадби говоре песме с почетним стиховима: „Ој старојко, стари арамлијо“ (бр. 15), „Ти, старојћо, грано страторова“ (бр. 17), „Пуче пушка из гору зелену, / По с’ прилике, старојка ни иде“ (бр. 18) и „Стари свате, војводо“ (бр. 19), у којима се он и апострофира, а говори се и о његовим функцијама.

⁴ Певице у Тимоку помиње већ М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 866. Овде се као основни извор Милићевић и користи, будући да је он први на овим просторима забележио неке елементе обредне праксе везане за свадбу.

⁵ Хлеб који се први умеси (Станојевић 1929: 43).

⁶ Рукописна збирка Маринка Станојевића, настала је 1896. године, која се чува у САНУ, до данас није у целини штампана.

⁷ О дочекивању сватова и певању куму види и Станојевић 1929: 47.

Младожени се такође певало, код његове куће песма с почетним стихом: „Да знаш, мајко, како срце игра“ (бр. 23), рефлекс је његовог узбуђења. А кад крену по девојку: „Сватови понесу леба и с лебом – чорбу, купус с овчо месо на кобилке у земљани грњци, неки заметну врећу със леб“ (Живана и Пера Алексић, Селачко).

На путу се такође певало младожени: „Соколе, сиви соколе“ (бр. 25 и бр. 26). А затим и код девојачке куће:

Младожено, млади, зажењени,
Е л' те није мајка научила
Да не седаш најпре пред сватови. (бр. 24)

За ову песму Љубица Божић је рекла: „певала се кад младожена улази у младину кућу“. А за исту песму М. Станојевић је записао и како се певала младожени ако он одмах седне, што му се иначе замерало (1929: 55).

А ако младожена не седне одмах, знајући да би певице могле да га задиркују, на шта указују ранија сведочанства, певала се и песма с почетним стихом: „Соколе сиви соколе“ (в. Станојевић 1929: 56); такође у Новом Кориту, а певала и кад сватови у девојачкој кући заврше са вечером (Станојевић 1937: 85), чије смо две варијанте и ми забележиле. Певала се и старом свату у Врбици (Станојевић 1937: 91), што указује на могућност извођења исте песме у различитим ситуацијама, а сведочи и о континуитету сватовског певања на овом терену у времену од готово сто година.

У младиној кући певало се и деверу: „Девере, очи шарене“ (бр. 30), чија је функција у радњама око извођења и прихватања девојке, уз кума и старојка била, била неприкосновена. Каже се: „Млада се плаћа кад је изводи њојан брат. Лажља се погађа, ту кум и старојко дају највише новаца“ (Живка и Петар Алексић, Селачко).

А затим: „Девер води девојку сас пешћир. Младожена се сакрије и вири на младу, да је први види. На онога који први угледа овог другог, личиће деца. Млада гледа да младожени помъкне ципеле“ (Загорка, Косе и Љубинка Првуловић, Врбица).⁸

И обичаји који су се практиковали у младиној кући били су предмет разговора с информаторима: „Вечера се у младиној кући. Увече си сви отиду, младожена си остане. Ујутро домаћин, са свирци и стари сват узму младенци и иду на венчање у цркву. Врате се код младе и ручају. После подне их одведу у младоженин дом“ (Божика Живковић, Витковац).

У описима казивачица такође је наглашено опраштање младе са својима, о чему се према записаној грађи певало: „Маглица ми се по дел повија“ (бр. 33) и „Погледај, мајко, погледај“ (бр. 34), у којој се говори о опраштању с мајком и браћом. При томе се истовремено девојка учи понашању у новој кући и антиципирају ритуалне радње увођења (в. Карановић 2010: 201–202).

Кад сватови крећу од девојачке куће, расклапали су брдила, кроз која треба да прођу млада и младожена, и стављали су секиру преко које треба да пређу. Млада се на прагу провлачила испод десне ноге своје мајке. Тада се каже: „Пројдо огањ, не изгоре се“ (Загорка, Косе и Љубинка Првуловић, Врбица).

⁸ О обредној пракси везаној за извођење младе види још: М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 866.

Млада такође говори :

Пројдо огањ, не изгоре се,
Пројдо воду, не удави се,
Пројдо сећиру, не посеко се!
(бр. 35, Загорка Алексић, Витковац)

Девојка се опраштала и са кућом,⁹ односно с прагом као култним местом, а постојали су и ритуали везани за аналогне предмете, и било је забрањено да се осврне: „Кад сватови крену, њени је зову да се окрене, да деца личе на њу“ (Загорка, Косе, Љубинка Првуловић, Врбица).

Забележено је неколико песама које се везују за опис путовања сватова кроз гору. Ту се пева о девојачком руву, о младиним даровима у гори, у песмама које почињу стиховима: „Видиш, мајко, ону гору више“ (бр. 38), „Шта се бели горе на планини“ (бр. 39), „Шта се сјаји у гору зелену“ (бр. 40), који својом белином и сјајем, односно магијском снагом утичу на култивисање простора иначе демонске горе¹⁰ – тачка у којој се налазе еманира светлост.

Још неке песме почињу аналогним стиховима: „Што ми сјаји проз гору зелену“ (бр. 16), „Што жубори кроз гору зелену“ (бр. 42), а у разрешењу словенске антитезе, у наставку, јунаци се дешифрију као: старојко, односно војвода – један од главних часника, од којег зависи исход свега, такође и запис из Врбице (в. Станојевић 1937: 89).

Песму с почетним стихом: „Гривничице, девојко“ (бр. 36 и бр. 37) „по свршеном венчању, идући кући, певају путем“ (в. Станојевић 1937: 87). И она у наставку и парафразира обављени чин:

Где си била до сада?
Ил' си гривне ковала,
Ил' си прстен мењала?“ –
„Нит сам гривне ковала,
Нит сам прстен мењала,
Със младо сам се венчала.“
(бр. 37)

Кад сватови дођу, певало се: „Надвила се лоза/ Око нашег лепог младожење./ Није лоза, већ је наша млада./ Устај, мајко, прихвати је лепо“ (бр. 43), о чему је обавестила Ружица Петровић из Петруше. Лозом се асоцира на плодност, без које нема успешне брачне заједнице, а важност свекрве приликом увођења у нову кућу и заједницу је прворазредна (Карановић 2010: 203–206). Овакве песме садржином се везују за обред, јер свекрва невесту заиста прихвата, што текст непосредно укључује у акционалну димензију ритуала.

Према сведочењу казивачица, посебно су наглашене управо те радње, које се односе на долазак сватова с младом, као и њено увођење у нову кућу и везивање за култна места у њој (праг, довратак, наћве, огњиште) (о томе и Карановић 2010: 203), те магијске радње међусобног везивања супружника, које су том приликом извођене.¹¹

⁹ О радњама везаним за опраштање младе од куће пише већ М. Ђ. Милићевић: 1876, према 2012: 866.

¹⁰ О даривању сватова: М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 866.

¹¹ О аналогним радњама сведочио је већ М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 867.

На врата их чекају свекар и свекрва и ту се дарују. Кад млада силази са кола, дају јој мало дете (две-три године). Она крта накоњче,¹² три пута га пољуби, подигне и дарује га – кошуљицу, чарапе, јастуче у педилце (торбицу), кравајче (хлепчић), слаткише... Кад врати дете мајци, дају јој сито, у којем је жито и бомбоне које она баца околу и деца грабе... Сито на кров баца лажља, он све приказује и командује. Он лъже (Петар Алексић, Селачко).

Тада се певало: „Не врљај жито, невесто“ (бр. 46). Песма је пратила радњу, односно радња песму, и све је у међусобној повезаности, акционална и вербална страна ритуала се прожимају. То се догађало током читавог обреда „и показује како су: вербална страна ритуала и сама радња некада могли представљати целину,¹³ односно шавови на којима су спојени акција и вербализација овде су тако повезани да чине једно“ (Карановић 2010: 205). И тиме се ова песма показује као права иницијацијска и колико је њена функција била утилитарна. Па се у том смислу могу разумети и искази: „Тако је било на сваку свадбу, тако је било и на нашу“ (Живана Алексић) и „Кад се млада уводи у кућу, свекрва игра коло, и уводи младу у кућу. – Ја свирам рученицу“ (саопштио Петар Алексић, који је некада заиста свирао на свадбама).

Тада се, према сведочењу казивачице, певало и:

Ступај преступај, девојко,
Сас леву ногу у ижу,
Сас десну руку у наћви,
Сас црне очи у комин.
(бр. 45, Слободанка Милојевић, Валевац)

Варијанта ове песме забележена је још почетком 20. века и у Новом Кориту и према сведочењу записивача певала се: „док млада силази с кола (пређе – с коња)“ (Станојевић 1937: 87), што као и код осталих песама говори о континуитету памћења, ако не и обредног певања у оквиру свадбе. И текст је у целини одговарао радњи увођења у нову кућу (види и Карановић 2010: 204–205), и симболичком учењу младе невесте понашању у новом домаћинству. При томе се акционална и вербална страна ритуала укрштају и прожимају, јер: „Кад млада уђе у кућу, она стави руку у наћве, а левом цара ватру, док почне главње да гору“ (Момирка Цветковић, Витковац).

Ово је праћено и другом песмом, њеним варијантним извођењем:

Ступај, оступај, девојко,
С десну ногу преко праг,
С десну руку у нъчве,
С леву руку у главње.
(бр. 44, Божица Јоцић, Селачко)

Опкаља огњиште три пута¹⁴ (Божика Живковић, Витковац).

Млада забради свекрву пешкиром. Ту се дарује, она њих, они њу (Живана Алексић, Селачко).

¹² О накоњчету већ: М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 867.

¹³ Као што то каже и В. Иванов: „Словесная программа ритуала и самый ритуал некогда могли представлять единое нерасчлененное целое“ (1976: 5).

¹⁴ О радњи обилажења огњишта у Тимоку већ: М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 867.

Или:

Кад воде младу невесту, под једну мишку свекрва јој даде леб, под другу влашу вино. Свекрва држи сито, са вуном и житом, а млада чешља вуну из сита. Онда јој узму оно што држи. Она баца жито из сита на све четири стране, прво према истоку, па према западу (Момирка Цветковић, Витковац).¹⁵

Млада маже маслом довратак. Дају јој шимширку и цвеће, младожења чека иза врата са шимшириком. И једно и друго покушавају да ударе тим цвећем. Онај ко први удари, тај ће да газдује (Момирка Цветковић, Витковац).

Младожења покушава младу да намаже медом преко уста.¹⁶ У мед сви укућани плъуну, она се варди. Млада носи хлебове под мишке, а у рукама флаше със вино, свекрва је води за пешкир који се налази око струка, па не може да се брани¹⁷ (Љубица Пујић, Ошљане и Зорка Миладиновић, Ошљане).

И даље, о току свадбе записано је следеће:

Увече на две мотке (кумов и старојкин барјак) ставе бедевину, девојачки дар, играју (Божика Живковић, Витковац).

Љжља приказује дар, он све време благосиља: „Да сте живи и здрави, да се слажете!“ И чука с маљицу на врата и по сито (Љубица Пујић, Ошљане и Зорка Миладиновић, Ошљане).

Затим младожења и стари сват скину младој венац и забраде јој мараму. Старојко донесе шупаљ хлеб и баца га, а момци га хватају, да се побију. И који не довати, не мож да се ожени (Божика Живковић, Витковац).

Увече девер и лажља иду девојачкој кући. Понесу медену ракију, зову се раћиције. Кад дођу, закуцају на врата, кажу: „дошли путници да преноће“. Кад дођу, дају им куче уместо накоњчета. Домаћини гледају да их покраду. Украду им крчаг са ракијом, вежу их за кревет. Ако их покраду, ујутру морају да плате, да би им вратили оно што су им узели. Тамо ручају, наките их: венцем паприка, лука.

Увече долазе градинари, незвани гости, њима се износе напоље храна и пиће, ако им се не да храна, иду и направе штету домаћину. Више се поједе напољу него унутра. То се мора дати, мора да отиде и напоље (Божика Живковић, Витковац).

Кад се увече растура свадба, ломи се зборњак и од зборњака се прави попара и млада први пут једе храну из младожењине куће. Ту попару једу младенци и гледају ко ће коме да избије кашику из руке. Онај који избије из руке, биће газда у кући. И ми смо направили попару. Ал ме он удари кашиком. Излете! Не даде ми да једем (Божика Живковић, Витковац).

Увођење у нову заједницу обухватало је и одлазак на воду, после свадбе, које је било праћено низом обредних радњи, о чему је казивачица говорила овако:

Ујутро се иде „код мајку“, ако је девојка била „добра“ у косу и на чело јој се стави варак („злато“), а на груди јој се туре паре крупне. *Слатка, медена, лепа* или *блага* ракија носи се код мајку, ако је девојка била *добра*, ако није, носи се *горка* ракија. Ако је девојка била *добра* води се рано на воду (кладенац, или чесма),

¹⁵ О радњама са ситом, пшеницом и вуном: М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 867.

¹⁶ О овој радњи: М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 867.

¹⁷ О томе како свекрва уводи младу: М. Ђ. Милићевић 1876, према 2012: 867.

шта има за тој знак, иду кум, старојко, младожења... Прати их музика. Носи се бардак с ракијом, то су стари људи практиковали. Она завати воду, баца је на све четири стране, па јој девер сипа ракију, сипује у чашицу и сви, по ред, чекају да их послужи, чак се скупљају и људи из села, хвалећи: „блага ракија, добра девојка“. Онда се игра коло, млада игра коло, до ње је младожења (Момирка Цветковић).

За ове тренутке садржином је везана и песма:

Девере, лепи девере,
Води си снаху на воду.
Вода је много далеко,
Не може снаха да нађе.
(бр. 41, Р. Петровић, Петруша, 30. 4. 1997)

На терену су забележене и две сватовске песме које садржином нису директно повезане са одређеним фазама ритуала, али својим извођењем улазе у домен брачног живота и карневализације односа у браку (бр. 50 и бр. 51), што их уводи у оквире свадбеног веселја, па су вероватно и оне тада извођене, те су стога и припојене овој збирци.

Без обзира на све – на то да су казивачице у време кад смо бележиле песме већ давно престале да их певају, само су их се сећале и то с великим напором, доводећи их у везу с различитим тренуцима у некадашњој свадби у Тимоку – показало се да је на основу њиховог причања и певања могуће реконструисати хипотетични изглед некадашње свадбе и забележити песме које су се певале. А све то сведочи о давном времену, да се не заборави.

Литература

Иванов 1976 – В. В. Иванов: *Очерки по истории семиотики в СССР*, Москва.

Карановић 2010 – Зоја Карановић: *Небеска невеста*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Карановић 2015 – Зоја Карановић: С људима умиру песме: белешке с терена у торлачким селима око Белог Тимока, у: *Савремена српска фолклористика II* (ур. Смиљана Ђорђевић Белић, Данка Лајић Михајловић), Београд: Удружење фолклориста Србије – Институт за књижевност – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 367–388.

Милићевић 1876 – Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, према „Књажевачки округ“ Милана Ђ. Милићевића (ур. В. Стојадиновић), 2012, Књажевац: Народна библиотека „Његош“.

Станојевић 1896 – Маринко Станојевић, рукописна збирка, САНУ.

Станојевић 1929 – Маринко Станојевић: Свadbени обичаји у Тимоку, *Зборник прилога за познавање Тимочке крајине* 1, 23–79.

Станојевић 1937 – Маринко Станојевић: Свadbени обичаји, *Зборник прилога за познавање Тимочке крајине* 4, 83–93.

ПРИЛОГ

Сватовске песме

1

Град градила бела вила,
У граду се заградила,
Па из града говорила:
„Ко отвори граду врата,
Тај добива белу вилу“.

(Вукосава Милетић, Бучје, 17. 4. 1998)

2

Завану се Иванова мајка:
„Кад ја почнем Ивана да женим
Испросићу муњу из облака,
Окумићу Бога јединога,
Старог свата – светог Јована.
У цара ћу коњи заимати,
У царице беле огрице,
У царчето златено прстенче“.

(Анка Цветковић, Кожељ, 2. 11. 1997, сватовска, свекрви)

3

Јечам жела Ружица девојка,
Јечам жела па га љуто клела:
„Ја те жела, а тебе не јела,
Сватовски те коњи позобали“.

(Љубица Божић, Равна, 2. 5. 1997)

4

Пролетеле седам/девет кукавице
И пронеле седмови гласове.

(Марија Тодоровић, Ново Корито, 1. 5. 1997, сватовска)

5

Ој убава, добра девојко!
Ореј се листом развија,
Под ореј седи Илија,
Илија, млади терзија.
Ој убава, добра девојко!

(Љубица Божић, Равна, 2. 5. 1997)

6

Шта се чује иза брега,
Ил' је свађа, ил' је свадба?
Није свађа, већ је свадба.
Мој комшија жени сина,
Жени сина, ћер удаје,
Једног дана – два весеља.

(В. Крстић, Селачко, 30. 3. 1997)

7

Ореовка воду вади, Недо, Недо,
Па си гледа горе-доле, Недо, Недо,
Како Павол сина жени, Недо, Недо,
Сина жени, ћер удава, Недо, Недо.

(Божика Живковић, Витковац, 1. 4. 1997)

8

Сејала Мара то бело брашно,
Дор га сејала, Бога молила:
„Подај ми, Боже, од попа свекра,
Од пападију милу свекрву“.

(Божика Живковић, Витковац, 1. 5. 1997)

9

Виј се, венче, драго, завијај се,
Од стратора крстатог,
Од босиљка, драго, китестог.
(И ваљда од невена шестопера, додаје кћерка)

(Анка Цветковић, Кожељ, 2. 11. 1997, мало певала)

10

Вила Јана, драго, зелен венац,
Па извила два зелена венца.
Један момку, један на девојку.

(Савка Савић, Ошљане, 30. 4. 1997)

11

Вила Јана драгу зелен венац,
Па извила три зелени венца:
Један венац за кумово здравље,
Други вила за свекрово здравље,
Трећи вила младима за здравље.

(Роса Николић, 29. 4. 1997)

12

Збирајте се, збирајте се моме и дево –
Еј, девојко, збирајте се моме и девојке.
Да ћитимо пребела зборника.
Од босиљка, драго, крстатого,
Од стратора, драго, крстатого
И од смиља, драго, крстатого.
Да ћитимо свекра и свекрву,
Да ћитимо кума и старојку.

(Милица Петковић, Врбица, 15. 4. 1998)

13

Кићена совра, ређена,
Пошле девојке у цвеће,
Кићена совра ређена
А млади момци у виле.
Кићена совра ређена
Момка посекла сеђира,
Кићена совра ређена
Девојку змија ујела.
Кићена совра ређена
Момка си носе носила,
Кићена совра ређена
Девојку возе на сана.
Кићена совра ређена
Момка копу пред цркву,
Кићена совра ређена
Девојку копу у цркву.

(Анка Цветковић и Драгица Ивковић, Кожељ, 2. 11. 1997, На совру, кад наћите соборник)

14

Пошле девојке у цвеће
А млади момци у виле.
Момка секира посече,
Девојку змија уједе.
Момка ми копај' под цркву,
Девојку копај' над цркву.
Момку ми саде зелен бор,
Девојке саде бунику.
Бор си бунике говори:
„Расти ми, расти, бунико,
У корен да се срастемо,
А с гране да се сплетемо,
Па цркву да покријемо.“

(Вукосава Милетић, Бучје, 17. 4. 1998)

15

Ој старојко, стари арамлијо,
Када пођеш код нас по девојку,
А ти сврати у дућан,
Па си купи две свеће воштене,
Да ти венчаш два лепа младенца.

(Ружица Петровић, Петруша, 30. 4. 1997)

16

Што ми сјаји проз гору зелену,
Ил' је сунце, ил' је сјајан месец,
Ил' старојка на свадбу пооди?

(Зорка Миладиновић, Ошљане, 30. 4. 1997)

17

Ти, старојћо, грана страторова,
Ти кад пројде, ми те не видомо.
Кад си прошал кроз гору зелену
Е л' си донел две шипће дренове
Да си венчаш кума и кумицу.

(Љубица Божић, Равна, 2. 5. 1997)

18

Пуче пушка из гору зелену,
По с' прилике, старојка ни иде.
Ош кд дојде, ми те не питамо
Је л' си донел три свеће воштене,
Је л' си донел три венца младенца,
Је л' си донел три беле погаче
Да венчамо момка и девојку.

(Драгица Ивковић, Кожељ, 2. 11. 1997)

19

Стари свате, војводо,
Не пиј вино по много!

(Савка Савић, 29. 3. 1997, сватовска)

20

Пушка пуче и по пушку друга,
На прилику кумовата беше.
Ја излезни, мајко младожељска,
Те привани коња кумовога,
Па га вежи за струк бел босиљак,
Па му метни сено детелину.

(Магдалена Спасић, Ново Корито, 1. 5. 1997)

21

Мили куме, мило рајско цвеће,
Још кад дојде, ми те не питамо
Зашто си се толко одоцнио.
Је ли су ти двори на далеко,
Или су ти пути каменити,
Или су ти коњи нековани,
Ил су тебе момци одремани?
[„и они после одговарају“] –
„Нит су мени двори на далеко,
Нит су мени пути каменити,
Нит су мени момци одремани,
Већ су мени коњи нековани“.
[овако се пева ако се певицама допада кумов
барјактар; ако им се не допада, певају]
„Нит су мени двори на далеко,
Нит су мени пути каменити,
Нит су мени коњи нековани,
Већ су мени момци одремани“.

(Вукосава Милетић, Бучје, 17. 4. 1998)

22

Мили куме, мило рајско цвеће,
Откад дође ми те не питамо
Је л' си донел венци за младенци,
Да венчамо два млада младенка.
Ако неси, куме, венци донел,
А ти спремај коња зеленога,
Па се нишни у поље широко,
Да донесеш венци за младенци,
Да венчамо два млада младенка.

(Живана Алексић, Селачко 29. 3. 1997)

23

Да знаш, мајко, како срце игра,
Како игра срце у јунака.
То је, мајко, срце у нашег младожењу.

(Ружица Петровић, Петруша, 30. 4. 1997)

24

Младожењо, млади зажењени,
Е л' те није мајка научила
Да не седаш најпре пред сватови.
Она се је сама нагрубела
Кад је ћеру младу зајенила.

(Љубица Божић, Равна, 2. 5. 1997)

25

Соколе, сиви соколе,
Што су ти нође снежљиве,
Што су ти крила ињава?
Колко си горе (ти) прешъл
Те си код девојћу дошъл?

(Зорка Миладиновић, Ошљане, 30. 4. 1997)

26

„Соколе, сиви соколе,
Што си ми ињав и снежљив?“ –
„Млого сам планине прешал,
Затој сам ињав и снежљив“.

(Десанка Миловановић, удата у Петруицу, из Новог Корита, 30. 4. 1997)

27

„Младожењо, перо пауново,
Што ти перо без ветар трепери?
Ил' те срама од деду и бабу,
Ил' те срама од шуру, шурњаву,
Ил' те срама од много свастике,
Ил' те срама од нашу девојку?“ –
„Не ме срама од деду и бабу,
Не ме срама од шуру, шурњаву,
Не ме срама од много свастике,
Но ме срама од вашу девојку.
Зле јо' очи, оче ме урочи,
Кажете јо' нека си искочи.“

(Ружица Петровић, Петруша, 30. 4. 1997)

28

Ој ти, куме, стари арамлијо,
Када пођеш код нас по девојку,
А ти сврати у дућан,
Па си купи две свеће воштене,
Да си венчаш кума и кумицу,
До годину да крстиш дечицу.

(Ружица Петровић, Петруша, 30. 4. 1997)

29

Кум дојезди на вранога коња,
Кум дојезди, кумов коњ процвели,
Коњ процвели, двори зазавнеше.
Туј искака млада невестица.

(Зорка Миладиновић, Ошљане, 30. 4. 1997)

30

Девере, очи шарене,
Девере, поглед' у мене.
Девере, купиле би те,
Девере, носиле би те,
Девере, дању под грло,
Девере, ноћу уз образ.

(Ружица Петровић, Петруша, 30. 4. 1997)

31

Ранила Милка славуја,
Миле мој, миле*
Ранила и одранила,
За пуних девет година.
Када је пошла десета,
Млада се Милка удаје,
Славуја пиле продаје.
Славуј се Милки молеше:
„Немој ме, Милке продајеш,
Ја ћу ти лепо певати,
И тебе рано будити,
Рано на воду да идеш“.

(Нада Рајковић и Винка Крстић, Селачко, 30. 3. 1997)

* понавља се иза сваког стиха

32

Чувала Миља славуја.
Славуј си Миљи говори:
„Метни ме, Миљо, у дара,
Да те рано будим и певам“.

(Анка Цветковић, Кожељ, 2. 11. 1997, девојци, на свадби)

33

Маглица ми се по дел повија,
Наша девојка по равни двори,
По равни двори, оцу се моли:
„Опрости мене, мој мили оче,
Јер ја идем далек' на далеко,
Далек' на далек' у туђу кућу.
Туђа је кућа туга голема,
Туга голема, кавга готова“.

(Вукосава Милетић, Бучје, 17. 4. 1998, певице, кад девојка полази од куће)

34

Погледај, мајко, погледај,
Шта ради наша девојка.
Своју си мајку мањује,
Уз туђу мајку стањује.
Своју си браћу мањује,
Уз туђу браћу стањује.

(Вукосава Милетић, Бучје, 17. 4. 1998, на поласку)

35

Пројдо огањ, не изгоре се,
Пројдо воду, не удави се,
Пројдо сећиру, не посеко се.

(Загорка Алексић, Витковац, 1. 4. 1997)

36

Гривничице, девојко,
Куд си била до сада?
Је л' си гривне ковала,
Је л' си прстен мењала?

(Савка Савић, Ошљане, 30. 4. 1997)

37

„Гривничице, девојко,
Где си била до сада?
Ил' си гривне ковала,
Ил' си прстен мењала?” –
„Нит сам гривне ковала,
Нит сам прстен мењала,
Със младо сам се венчала“.

(Десанка Миловановић, Петруша, 30. 4. 1997)

38

Видиш, мајко, ону гору више?
Шта се оно на планину бели,
Ил' је стадо, ил' је густа магла?
Нит је стадо, нит је густа магла,
Већ је оно нашој млади руво.

(Ружица Петровић, Петруша, 30. 4. 1997)

39

Шта се бели горе на планини,
Да л' је иње, ил' бело босиље?
Нит је иње, нит бело босиље,
Већ девојка бел дар растурила.

(Зорка Миладиновић, Ошљане, 30. 4. 1997)

40

Шта се сјаји у гору зелену,
Ил' је сунце, ил' је сјајан месец,
Ил' је смиље, ил' бело ковиље?
Нит је сунце, нит је сјајан месец,
Нит је смиље, нит бело ковиље,
Нел девојћа бел дар растурила
Да дарује кума и старојћу.

(Савка Николић, Селачко, 29. 3. 1997)

41

Где су ти биле Петрове жеђе,
Где су ти биле Мратиње ноћи?

(Душанка Првуловић, Селачко, 30. 3. 1997)

Варијантно:

Где су ти биле Петрове жеђе,
Где су ти биле Мратиње ноћи?

(Мира и Зора Васиљевић, 30. 3. 1997)

42

Што жубори кроз гору зелену,
Да л' је вода или је војвода?

(Зорка Миладиновић, Ошљане, 30. 4. 1997)

43

Надвила се лоза
Око нашег лепог младожење.
Није лоза, већ је наша млада.
Устај, мајко, прихвати је лепо.

(Ружица Петровић, Петруша, 30. 4. 1997)

44

Ступај, поступај, девојко,
С десну ногу преко праг,
С десну руку у нџве,
С леву руку у главње.

(Божича Јоцић, Селачко, 2. 5. 1997)

45

Ступај преступај, девојко,
Сас леву ногу у ижу,
Сас десну руку у начви,
Сас црне очи у комин.

(Слободанка Милојевић, Валевац, 17. 4. 1998)

46

Не врљај жито, невесто,
Неси га летоска жела!
Не чешљај вуну, невесто,
Неси ју летос шишала!
Не мажи масло, невесто,
Неси га летос бучкала!

(Момирка Цветковић, Витковац, 1. 4. 1997)

47

Оће чича да ме жени,
Па ми даје стару цуру.
А ја нећу стару цуру,
Цура стара зарђала. –
Док је ноге она прала,
Реку воду замутила.
Док је косу намазала,
Канту масти измазала.
Док је косу расправила,
Три гребенца поломила.
Док је са мном преспавала,
Три кревета поломила.

(Слободанка Милојевић, Валевац, 15. 4. 1998)

48

Каква ти је чашата,
Таква ти је момата!

(Савка Савић, Ошљане, 30. 4. 1997)

49

Девере, лепи девере,
Води си снаху на воду.
Вода је много далеко,
Не може снаха да нађе.

(Ружица Петровић, Петруша, 30. 4. 1997)

50

Која мома синоћ доведена,
Одма мома на двор да се врати.
На двор јој се мајка поболела,
У болести ћерку помењује:
„Сад да ми је моја мила ћера,
У болести воду да ми дода“.
У двор јој се братанче разболело,
У болести тетку помењује:
„Сад да ми је моја мила тетка,
У болести шећер да ми дода“.

(Вукосава Милетић, Бучје, 17. 4. 1998, певице, други дан)

51

Имам мужа као пужа.
Испрати га на орање.
Сви орачи дом дојдоше,
Али он га дома нема.
Да л' га рало заорало,
Или брана завлачила?

*(Слободанка Милојевић, Валевац, 17. 4. 1998,
учила од деде, од прадеде који је био гајдар и од
мајке)*

Казивачице, односно певачице и казивач

Алексић, Живана, Селачко (грађа је бележена у више наврата)
Алексић, Петар, Селачко (грађа је бележена у више наврата)
Божић, Љубица, Равна (2. 5. 1997)
Васиљевић, Зора, Селачко (грађа је бележена у више наврата)
Васиљевић, Мира, Селачко (грађа је бележена у више наврата)
Живковић, Божика, Витковац (1. 4. 1997)
Ивковић, Драгица, Кожељ (2. 11. 1997)
Јоцић, Божица, Селачко (2. 5. 1997)
Миладиновић, Зорка, Ошљане (30. 4. 1997)
Милетић, Вукосава, Бучје (17. 4. 1998)
Милојевић, Слободанка, Валевац (17. 4. 1998)
Николић, Роса, Мали Извор (?) (29. 4. 1997)
Николић, Савка, Селачко, била певица, певала „на сусрети села“ (29. 3. 1997)
Петковић, Милица, Врбица (15. 4. 1998)
Петровић, Ружица, Петруша (30. 4. 1997)
Савић, Савка, Ошљане (30. 4. 1997)
Спасић, Магдалена, Ново Корито (1. 5. 1997)
Тодоровић, Марија, Ново Корито (1. 5. 1997)
Цветковић, Анка, Кожељ (2. 11. 1997)
Цветковић, Момирка, Витковац (1. 4. 1997)

Zoja Karanović, Vesna Đukić

Vij se, venče drago, zavijaj se: Wedding songs in the context of ritual practice from the villages around Beli Timok – field research

The paper analyses wedding songs recorded from various informants who recited or sang them in 1997 and 1998 during field research in the villages around Beli Timok in East Serbia. Researchers collected about 250 songs of varying content and purpose, together with descriptions of ritual traditional practices related to calendar changes in nature and the life cycle. Traditional people used to follow these changes carefully and order their lives accordingly. Among the 250 songs, 51 are wedding songs, published here for the first time. They are analysed in the context of the corresponding ritual, made possible because the informants provided information on the time and place of their performance and described how the rituals were carried out. We base our construction of an ideal prototypical ritual on these descriptions, showing how the rituals could have been taken place. Similar research was repeated on the same terrain on several occasions in 2014, 2015 and 2016. We learned that the songs are now gone: the new informants do not remember them, and the old informants, the women from whom we heard them, have now long been gone too. This paper is devoted to their memory and the memory of the songs – theirs and ours.

Key words: villages in Timok valley, field research, wedding songs, song content, context of the performance, informants, construction of an ideal prototypical ritual

СВАКЕ ПРИЧЕ СЕ НЕ ПРИЧАЈУ КОД СВАКОГА: ИЗБОР ИЗ УСМЕНИХ ПРОЗНИХ ОБЛИКА ДЕБЕЛИЦЕ

Прилог објављује дванаест коментарисаних фолклорних наратива снимљених 2015–2016. током теренских истраживања тимочког села Дебелица. Наративи су жанровски одређени као приче из живота, шаљиве еротске приповетке, новеле, етиолошко-есхатолошка и митолошко-демонолошка предања.

Кључне речи: теренско истраживање, еротика, приче из живота, шаљиве приче, предања

Усмена грађа у овом прилогу прикупљена је у току истраживања која су на територији Дебелице реализована у оквиру рада на пројекту „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ (2015, 2016. године). Она представља избор из транскрипта разговора у коме су, поред истраживача, учествовале жителје овог насеља, саговорнице М. М. и С. М.¹

Аудио-визуелне форме бележења и чувања материјала² од изузетног су значаја и имају вишеструке предности. Њима се поред језика казивача (дијалекатска форма) документује садржај казивања (за ово истраживање важне прозне усмене творевине; постојање варијаната...), одлике приповедача (реченица, темпо, интонација, измена регистра; гестови којима се допуњује изостанак вербалног изражавања, мимика којом казивач изражава своје ставове или ставове актера) и слично. Од посебног је значаја чињеница да оне доказују аутентичност записа и ограничавају могућности спољашњих интервенција у усменом „тексту“. Записи у овом прилогу представљени су без измена и једина интервенција која је вршена представља бирање одговарајућег материјала и његово издвајање из интегралног разговора. Из записа нису изоловани коментари казивача.

Обе саговорнице поседују знања о традицијској култури (С. М. нарочито – о погребним ритуалима, као и веровањима о души; М. М. говори о традиционалним играма – дама, клис), усменом стваралаштву,³ али су њихове склоности ка усменим жанровима различите, као и њихови приповедачки квалитети. М. М. има разноврснији репертоар (више приповедних жанрова, кратке говорне умотворине), док је С. М. усмерена ка предањима. Саговорница М. М. повремено излази из наратива, обраћајући се непосредније истраживачу. Поводи за овакво удвајање дискурса су различити:

1. регистровање временске дистанце и потреба да се допуни знање саговорника (*ти си после рођена и не знаш какво је тој било*)
2. животно искуство и савети (на нивоу мушко женских односа: *Он удовац човек. Не смеш да улезнеш. Не знаш ти кво мисли; имаш једног – доста ти је; Нема да се стидиш од другог и да се плашиш, него од самога себе*)

¹ Имена и презимена саговорника сачувана су у писаним документима пројекта.

² Теренски прикупљена грађа архивирана је у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ.

³ Обе саговорнице учествовале су у разговору који је претходио истраживањима у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ и обављен је 2014. године у оквиру истраживања у „Летњој школи српског фолклора“ (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду), под руковођењем проф. др Зоје Карановић. Том приликом говориле су и певале народне лирске песме, баладе (мотив удаје на далеко, варијанте песме из Карацић *СНП II* „Браћа и сестра“ и слично), упућивале на изворе (старији чланови породице), околности у којима су се изводиле и слично.

3. непосредно активирање референцијалности упознавањем са карактеристикама других учесника у разговору или актера наратива.

За овај прилог издвојено је неколико прозних усмених жанрова: приче из живота (из перспективе другог наратора – *причала ми баба*, о ратним временима кроз односе у породици и судбину наратора/актера; меморати: удаја, послератни живот, функционисање у оквиру задруге), новела, шаљиве приче, предања. Саме усмене жанрове М. М. најчешће одређује као приче, при чему овај термин користи и онда када изговара кратке говорне форме, нпр. пословицу која се тиче опреза који жена мора имати у комуникацији и контакту са човеком који је удовац (*Не знаш ти кво мисли. Не знаш кво мисли. Има прича: у кума два ума, а кумица да се измица*). Према наговештајима М. М. закључује се да је раније слушала и репродуковала шири приповедни корпус (*Не само од вукови него и од дивљи људи; од аждаје*). О томе сведоче и њена укључивања у казивања саговорнице М. М. (нпр. почетак предања о постанку босиљка и здравца праћен је коментарима: *Тој кад одил Бог по зем*).

Саговорница М. М. сведочи о контактима са писаном, ауторском литературом. Наводи разноврсне изворе, од медицинских приручника („Хирургија“), преко књиге „Деца капетана Гранта“ (Жил Верн), до извора које одређује према теми (*од попови, од свештеници*). Иако наводи само ову литературу (*читала сам књигу, три књиге*), на основу разговора може се закључити о нешто ширем корпусу (нпр. „Библија“, „Свето писмо“), мада у једном тренутку и сама о томе говори (*Па само да видиш ти шта сам ја књиге пречитала. Не само да ја гледам кроз прозор јел пада киша*).

Обе упућују на друге казиваче као неке од својих извора (старији чланови уже породице, доминантно женски). Поменуто је како саговорница М. М. региструје процес усменог преношења одговарајућих садржаја, онда када је сама имала статус рецептора, али и онда када је садржаје преносила другима (*Мој Данко кад бил дете, па кад га донесу овде, он волел код мене да спава... да му причам*). Она упућује и на постојање одговарајуће публике за казивање појединих врста наратива (*Сваке приче се не причају код свакога, него се...*).

Представљена грађа тематско-мотивски одговара бележеном и објављеном националном и интернационалном корпусу (видети нпр.: приповетке „Глухонеми слуга у уршулинках“, „Прича о бјеленоги попиној“, „Како је побожна дјевојка ђавола савладала“;⁴ „Храбри кројач“;⁵ предања „Све је жену раскупусао“, „Вампир постао касапин“ итд.,⁶ „Здравац“⁷).

1. Приче из живота

1.1.

Ја сам за време рата рођена, тријешесте године. Биле ми... четири године ми биле пуне, пета, кад ми тату отерали на ропство. Кад ми се тата вратио из ропства, оно ми била девета година. А знаш какво је после по рат, ти си после рођена и не знаш какво је тој било. Сиромаштво, немање. Немање. Док се разврнеш од нулу. Тој тешко се живи. Само било црно имање. Нема говедо, нема овце, нема свиње, нема ништа. Па од ништа да ствараш. Мати ми сама била с мене. И, онамо у онај комшилак сам ја порасла. И овај бил шес године старији од мене, Милошевић. Па он бил у војску. Бил он три године у војску. Које девојке он имал! Његова си прилика, овде из комшилак, из други комшилак – док он бил три године у војску, оне отишле. Кнојевац. И, кад дошал, па, две и по године прошле, он

⁴ Иванић 1984; Вокачо 1958 („Трећи дан: прича прва, прича десета“; „Седми дан: прича друга“, итд.)

⁵ В.: Antti Aarne/Thompson 1961, тип 1640.

⁶ Раденковић 1991; Златковић 2007.

⁷ Софрић Нишевљанин 1990; Самарџија 2016: 202.

дошал на одсуство на Нову годину, туј мен заробише и, верил ме на Нову Годину. Чак има пола године још да служи војску, а ја да си га чекам такој. Ал да не отидем ја за другога. А биле радне задруге тој време, па смо ми били у радну задругу. Сиромашни људи се сабрали, сиромашни да не иду у надницу, а они ће да раде, имало туј задружно имање, општинско. А газде који су, па, големи газде, не мож да одвоље, тражи им се да дају, била обнова државе таг. И, тражи им се да давају. Да л' има стоку, да л' има жито, да л' има..., све, пописује му се. Иде човек од кућу на кућу и пописује шта имаш. И, чувала сам четри брави овце. Колко? Од четри брави овце да дадеш четри кила вуну. Не пита те да л' че д имаш за чарапе ел нечеш. А тој време неје било куповно. Него, сѣг овој сматрају за отрови... конопље. Сеју конопље, па тој се прерађује да... пртену кошуљу сам носила. Дете. Нема боље, тој ти је. И сукњица и кошуљка, нема гаће, нема ништа. Ишла сам у школу без гаће. Само четри разреда. Не мож да схватиш које је тој сиромашно стање. Па и који су богати такој се облачили, такој се... па кад се опоравила држава, да се... опоравља се и богат, опоравља се и сиромашан. У Титово време су и најсиромашни се подигли. А саг га гледај: пропадају, најбоље куће пропадау. Распада се и ето ти.

1.2.

Имали смо ми бабу, доживела деведесет и шес године. Наша баба. Тако у потерала судбина. Било сироче од шес месеци. Па ју посинили други људи, чували. Кад се удала, оно у онај рат што бил, дванаесте године, четрнаесте, осамнаесте, тај рат њу закачил. Мужа јој отерали, остала сас две децу, скитала се од врата на врата, зорле и очувала. Кад и очувала, постали људи, оно овај рат заватил. Синови, један у Немачку умрел, оперисували му чир и умрел, а један ју бил... саг милиција, тој време се звали жандари, у жандари бил. Там га уватили у станицу и не зна му се више ни траг ни глас. И такој она за нашега старца. На нашега старца па снаја умрела, син погинул, остал мој свекар, бил пешес месеца. Па га чувала тетка док набавил туј. Она била млађа од нашега тога деду, дваес године млађа, али куј се привата за моји децу, ја се приватам за њега. И тако очували сирочичи. И муке биле свакакве. И она ми свашта причала какво је било по размирицу. Па кад је чувала овога мојега, дасу. Он бил једанаес године кад, кад се размирило. Свекар ми отишал у партизани. Несу га отерали у ропство, него ишал у партизани. А свекрва ми из овуј кућу одовуд. Па њен брат и он заједно отишли у партизани. Не зна се кво че буде. И баба чувала, њега чувала. Ако неки шта тражи, она излази и заступа. А свекрва ми млада била тој време, не сме да излази она. И, како су умејале, такој се сачувале. И свекрва ју поштувала, онак, сас године као да вој је свекрва... А што је по деду, она баба, они ју звали бабо. Али поштували ју. И нема ти да забушаваш, да ти она нешто реди а ти да си не чујеш. Него, мора да буде. Ако свекрва нешто види, она јо каже кво је видела „Ел можемо ми такој?“ Договарају се, има и за једну и за другу. Ако требе и за свекра. Овај бил дечко. Све је тој ишло мазно.

2. Шаљиве (еротске) приповетке

2.1

Нека сиротица била, а туј у комшилак бил поп. И она доодила на попов бунар да завати воду. А кад је зима, он се обува, а кад је топло, она нема у кво да се обува. И она дооди, каже му добро јутро ил добар дан, које је доба дана. А поп одговара (ако је добро јутро): „Добро јутро, босоного!“ И такој ју прозвал, босоного. Она се пожали код мужа, вели: „Поп ми све такој каже, одговара ми – босоного!“ А ти му одговори: „На рамена ти биле.“ И, кад јој он одговори такој, а она му каже: „На рамена ти биле“. Поп се насмеје па пита: „Када?“ „Па кад ти очеш. Када ти нечеш, има муж.“ На име га... Они се договорили се мужа све како треба. Имали, бебу имали, детенце. Било у љуљћу. Ти можда знаш кво је љуљћа, можда не знаш, али у љуљћу било, љуља се. И, такој се они договорили како ће да га преславе њега. И она му каже: „Договорили смо се, знаш да смо сиромашни, да немам у кво да се обуюм.“ И мора д иде на службу. Где ће д иде, како че д иде, све му она казала. И он се намами че да дојде код њу. Таман овај кобајаги отишал, одгледали га, узел збогом. Кад заминул, поп се ослободи, слободно и ће он да завршава поса. Таман..., нећу да изразим, он чукне на врата. А она: „Лелеее, куј је па саг тој?“ „Па ја сам, отвори!“ „Па неси отишал, Бог те убил?“ „Отвори кад ти кажем!“ „Па што се врчаш?“ Поп се нашал у небрано грожђе, где ће. А она: „Чекај малко, чекај малко!“ Па узне дете, истури из љуљћу, а попа намести у љуљћу. „Зашто си се врнул, кво си

заборил?“ „Заборил сам“ вели „да пољубим дете кад сам пошо.“ „Па, пољуби га, ето, пољуби га.“ А она дете овам склонила и покрила га. Срећом, дете било мирно, не се глашало. Навали се, оно поп. „Јаоо, када му порасте“, вели, „брада док сам ја ишао и вратио се. Дај да га обријемо! Брже!“ „Немам, вели бријач овде, све ти макази!“ Даде му макази, он узне па ошиша попу. Да га обележи, не мора да га обрија сасвим, али обележи.

2.2.

А у неку цркву биле, овој друга прича, туј што сам читала... у неку цркву биле шес, како се зову сестре у цркву? И једна главна, па свега биле седам. Оне се слушале што је од женске руке, али ипак треба неки мушкарац. И, унајми некога глупога, у цркву че да служи само за тешке ствари. И он служио и знаје какво су га учили да не сем... на љубав се не мисли у цркву, само на поштен начин се служи. И, он тој неје смел ни да почиња. Не ни мислел. Али, дуго време прошло, нека се сетила, треба ју. И водила га у њојну ћелију, показала му како тој иде. И, када га она позове, он таг иде, иначе, сам не пооди. Па, друга осетила да има туј нешто. Па, една по една – прередице се све шес па дошо ред и на најстарију што је главна. И он послужио и њу, али почео да се жали „Једну, вели, могу да служим, али седам не могу.“ И ел тражи другу службу ел да га оне не муче толко. Ето, друга прича. Ел оћеш трећу?

2.3.

Побожни људи праје манастири у планину, у шуму, туј де нема никој, праје се цркве. Пале се свече, моле се богу за здравље, за поштење, за све. И, на три мести имало такој. У брда там, не све у једно брдо. У оној, па у оној... у три брда имало такви људи. И неко девојче тражило како че оно да се уврсти да поштује бога, да цени, да се моли богу и да га бог стварно чује. И пошло, чуло оно да треба... жене му неке казале: „Да идеш у манастир, у цркву да се молиш.“ Оно ишло, па најде првога. Па га питувало. Казало кво оче, оче да се моли богу, оче да поштује бога, али бог да чује њега, оно оче. Ишло до првога и тој му казало. Вели, ја не могу ништа да учиним. И ја се молим, ал нит сам видел Бога нит сам га чуо. Ја не могу ништа да ти учиним. Иде до другога и он све разуми, али не сме, плаши се од бога. Разуми девојче кво оче. Вели, не могу ја ништа да учиним за тебе, али има тамо у треће брдо, повеће брдо и по нема нико. И оно набаса код њега и он каже: „Ћу ти кажем, вели, ал не може вели докле се ђаво не отера у пакао. Не може Бог ништа да учини него мора ђаво да се отера у пакао. „Па како че да га отерамо? Гледај, вели, шта ја радим, па тако и ти.“ Па узне па се стурим гол. „Па, ел и ја да се стурим?“ „Па и ти. Како ја, тако и ти“. Гледали се. „Па шта ти имаш што ја немам?“, она питала њег. Вели, „ти имаш пакао, а ја имам ђавола. Гледај како скаче! И докле га не отерамо у пакао, нече вели, да се смири. И не мож да читаш молитве никакве док се ђаво не смири“. И, како ће. Морали да пуште ђавола у пакао. „Ти имаш пакао, ја имам ђавола и...“ Девојче претрпело, али, пројде, пројде... таг завршили посао и оно се вуне. Очитали молитве и вуне се дом. Кад пројде неко време, кобајаги неки празник, па ће д иде да се моли. Оно си му дојде као циклус што иде. И када си му дојде, оно код матер казује че д иде у цркву да се моли богу, ал оно знаје... И када му треба, оно таг иде. Чак у треће брдо. Замине и прво и друго, на треће. И бог му услиши молитву. Шта је тело, оно добило. То је од попови. Ако оћеш од медведи и од курјаци, то је друга ствар.

3. Новела

3.1.

У неку шуму живели дивљи људи, а тој кад сам читала књиге: На Нови Зеланд има људи људоджери, ако се сас некога противи, кој кога убије, он га поједе. Страшно. И у туј шуму били седморица. Тија дивљи људи. И, сваку ноч по седам човека поједу. Па који је био као старешина, преседник, шта ли је, у околину, у општину уватио се у чудо: сваку ноч му, бре, по седам човека изгубе. Уватио се у чудо па не зна кво че. Па неки па снајдер бил па нема када да седне да једе јело, него намазало нешто на леба па гризне, па си ради сас иглу шиваћу, обрађује рупе. Па гризне, па остаји парче. Па оно се слетеле мује, он плесне па наједанпут убије седам. и, узне па напраји кајиш па навезе: *једним ударцем седморицу убије*. И опаше тој. И где иде, где оди, људи гледају какав је тој каиш, а

крупна слова, види се кво пише, *једним ударцем седморицу убије*. И дочује се тој до старешину, тај што се уватио у чудо. И позове га. Вели: „На твој каиш пише тако, кога ти убијеш, је л мож да убијеш тако?“, вели: „Могу.“ Како че да убије. „Има, вели, туј у шуму има, крију се, има си оне њине рупе где се крију. Али, ночу излазе и поједу ми толко људи. Ел мож да и побијеш?“ „Чу и побијем“ И како че и он побије, он како имал џепови на одело, он напуни џепови сас камење, па се укачи у највише дрво, и које је големо, да га не може они ишчупу. И кад они поспали, а он сас каменче. А се баци у једнога, он се подигне: „А што се гураш у мен?“ Пак спушти главу. Баци се по другога, он се збуни. Баци се у тр..., па док и преери. Па док се они дигни, па како су силовити, па искубли... искубе дрво па бије сас њега, искубе дрво па бије сас њег, па се они, они се сами побили. А овај му казал: „Кад, све колко убијеш, а ти да им исечеш уши, да донесе уши да потврди да и је побил. Кад се они побили, помрели од толки бој, један другога ударали и он таг слегне па исече уши и однесе код њега. И овај му даде награду. И спасили људи да не гину.

Приче, приче, приче уууу! Кад сам ја била дете, а мој тата ми прича од аждаје, аждаје какве имало, страшне... Причал приче од аждаје свакакве.

3.2.

...Из Дебелицу, па, кад терали људи на радне акције, И он, колко му даду, њему си малко, да доједе. А, из Дебелицу човек радел у апотеку па познавал туј жену па јој рекал, вели: „Дај му ти да руча, он че ти нацепи дрва. И отишаљ човек. Она направила у шерпицу, таг се додељувало... храна. Она направила у шерпицу од две ћила сармице. А он нацепил дрва, е после ће да руча, вечера, које време било. Она му турила, она мисли да знаје за културу, па му турила шерпицу. Он си узимал по једно, по једно, па појел па – таг и шепу омазал. И таг је настала прича *појел сарме па и шерпу омазал*. „А шта ће мој муж да руча кад дође?“ „Па, да ти је нацепил дрва, он би јел. Ја сам цепил дрва.“ И такој.

4. Етиолошко-есхатолошка предања

4.1.

Као год мене моја стрина кад сам ја била дете па по овце идемо она ни прича. Одавна, како је небо било ниско, како се све тој доватало сас руке, бог по зам одил, па где је ишаљ... Вели, где је се знојил, оно туј капало, оно ницало здравац. А где је плакал, оно босиљак. А ми идемо такој, има жбуње, а оно овде-онде здравац, тој горе у наш крај тој има. Па реко: „Мамо, па еве, реко, деда бог где је одил, еве где је здравац.“ И она ми је тој све причала.

4.2.

То је одавна било. У Лешје кад живели људи, па одила рода. Они ју некако увате па вежу меденицу, вежу на гушу. И пуште ју. А она одлети кам Равну натам. Била си и у Равну? Одлети кам Равну. А Раванци: „Свети Роман, лало!“ Не зову бато, него зову лало. Који је старији. „Лало, свети Роман! Лало, свети Роман!“ А оно тија људи из Лешје постали Романовци, што су пуштили. Свети Роман.

5. Митолошко-демонолошка предања

5.1.

После од овеја осење. Ја тој несам видела. Тој наши су горе гледали, море одавна. Имало спрам среду и спрам петак, туј баш имало крс. Како наша кућа била овак а оно онамо, оној с ону страну поље. И они сад, бре, видели оно, вели, увечер. Кад појдеш, оно те то осењи. И оно, вели, само овак – венер, како је ишло... И тој саг кад иду на пијац, оно код нас горе нѐ имало аутобуси него пешице се ишло, шес сати за у Ниш ми смо ишли, тамо наши. И саг докле има тој негде, оно осења узне. Оно на коњи се носило кокошке, јаганци, на бисази, оној, се туре и тој

такој. Оно осеће се тој растуре, све тој, ама, не мож да макнеш. И идеш, идеш, идеш, идеш, и кад погледаш, ти си си на тој место. Не мож да се оцени где се иде. И кад буде ујутру, кад почну петлови да поју, погледају – они несу кренули из село...

5.2.

Кад умре човек, оно не треба, вели, да се прескака, ће се утенчи. Тој се одавна и тенчили људи. И саг на једну, туј девојченце се имало, па му умрел, ете, он умрел. И саг, остали људи у кућу, оно, не као сад што су пешес душе. То је имало пешеснаес две у кућу, тој се све слагало, тој се није свађало, не ништа. И никако, вели, вечером не мож се заспе од тога тенца. Само, вели, лупа по таван, врата се отварау затварау. Имало се коњи, он узме коња, истера из шталу, целу ноћ, вели, он у село иде на гор на дол. То је страхота божја. А детенце у љуљку. Како ћеш саг. Не може никако да се спаси. Море, ишли они у гроб, раскопали га, па га сас колци рчкали. На пример, да виде да л ће нешто да искочи да га убију, ел миш ел птица нека, било шта да је. Ал он по пре изашал из... бил горе у ора. И вечером он... и несу могли никако да га убију. И кад вечером: „А, вели, ви идосте, вели, па ме гурасте, вели, али ми не могосте ништа, ал ви ја, вели, гледам из ора, вели шта радите. Ништа ми не можете. И несу могли никако, не само они да спу, него цело село се узбунило, не може да спавају од коњи... Шта ће да раде? Он узне, после отидну они код неку бабу после па гледа, да им каже врачка нека шта ће да раде. Вели, „Шта ће да радите? Ништа, вели, само да узнете, вели, да умесите, ваша жена, на пример, погачу, да направи гибаницу, да закоље кокошку, да опече, једну флашу вино, једну ракију, да ставите у цедило. И вечером, када идете да спавате, а ви да закачите, вели, пред врата, и да кажеш... има кад тој цедило закачиш, да кажеш: „Ево ти цедило, д идеш да зовеш туј и туј кума, али мора да се прејде преко воду. Он ће, вели да прејде преко воду и више се неће враћа. „Да зовеш кума да крстимо дете“. И они стварно такој узну и омесе погачу и узну и натурају у цедило све и кад легну, они кажу: „Еве ти цедило д идеш сутра да зовеш кума, у недељу ће крстимо дете.“ И вели, он оној цедило, ујутру кад устали, нема цедило у ора, нема, али се више се није појавило.

5.3.

А после па неки такој исто, на жену умрел муж, па се обелоданил. Утенчил се и обелоданил се и он сас, с туј жену по пре имал два сина., а после кад је се он утенчил, он па имал дете опет сас туј жену. Имал. И, вели, ноћом тако иде... на пример, иду овак та си раде пољопривреду, ништа, вели, нема он да се плаши, нити они, вели... ништа, све тој нормално. И, отиде он там да коси, а на жену рекал: „Дојди ти, вели, туј да донесеш, вели, ручак. Да ручамо, вели, па ћу таг да... да ја, вели, косим, а ти ћеш, вели, да дојдеш да си радиш стог. То сено, мора да збира. И она однела ручак, пременила се: бел вистан, кицељу, тој мани! Кад отишла тамо, он коси. „Ел си дошла?, вика: „Дошла сам.“ „Ајд, иди за воду. Иди, вели, за воду, донеси да ручамо, да се одморимо па ти ће да си идеш дома а ја ћу да останем.“ Она отишла, заватила воду, не л ти се он претвори у куче, па кад си ју довати, па си у њу, па у њу, па да ју удави, али сецал за кицељу. Све кицељу, вели, ицепил. Све! И ништа, она се не мож одбрани. И, кобајаги, побегло тој куче. Она морала опет да се врне за воду. Па завати воду и кад он отишал, он се претворил у човека и косил. И он, кад она наишла, он се насмејал. „Ел идеш?“ „Морее идееем, цркло га дабогда, вели, неко кучиште ме сретe, вели. Дабогда да цркне! Све ме, вели, исцепи. Гледај кицељу шта ми ...“ она не знала. „Глед кицељу, вели, шта ми ицепило!“ Он се насмејал, како се насмејал, оно конци вису. Она се уплаши, али ништа нее рекла. И дојде она дом и пожали се на комшије. Они рекли: „Иди ти код касапина... да га он, вели, њега среди“И она отиде и све тој кажала. Вели, „Ништа се не брини, кад он дојде а ти има да кажеш „јао што ми се једе месо, иди да купиш“. А ја ћу, вели, да га средим, ја како умем.“ И он дошал после. И она: „Јаооо, ал ми се месо једе, ако оћеш д идеш да донесеш из касапницу, вели, мало.“ „Па, вели, ћу д идем.“ И тај касапин кобајаги: „Де да ми држиш ти, вели, овој парче не могу да га пресечем“ И он кимне сас онуј сатару преко руку и оно, вели, он падне и спитијоше се као питије и нема ништа. И спасили жену. Да л је тој истин било, да л не, ете то је моја стрина причала.

Литература

- Златковић 2007 – Драгољуб Златковић: *Приповетке и предања из пиротског краја*, Пирот: Дом културе, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Карацић 1988 – Вук Стефановић Карацић: *Српске народне пјесме II*, Београд: Просвета.
- Раденковић 1991 – Радослав Раденковић: *Казивања о нечистим силама*, Ниш: Просвета.
- Самарција 2016 – Снежана Самарција: Приче о постанку и особинама биља и растиња (антологија), у: *Гора љиљанова: биљни свет у традиционалној култури Срба* (ур. Зоја Карановић, Јасмина Дражић), Београд: Удружење фолклориста Србије, 199–230.
- Софрић 1990 – Павле Софрић Нишевљанин: *Главније биље у народном веровању и певању код нас Срба*, Београд: БИГЗ.
- Aarne/Thompson 1961 – Antti Aarne, Stith Thompson: *The Types of the Folktale*, FF Comunnications, no 184, Helsinki.
- Bokačo 1958 – Đovani Bokačo: *Dekameron*, Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
- Ivanić 1984 – Dušan Ivanić: *Mrsne priče: erotska, sodomijska i skatološka proza* (prikupio, izdao i komentarisao Fridrih S. Kraus, priredio D. Ivanić), Beograd: Prosveta.

Danijela Popović Nikolić

Not all stories should be told to everyone: a selected narratives from folklore genres of Debelica

This article presents 12 folklore narratives with commentary, recorded in 2015 and 2016 during field research in the Timok village of Debelica. The narratives are classed as stories from life, jokes, erotic stories, novels, etiologic-eschatological and mythological-demonological legends.

Key words: field research, erotic stories, life stories, jokes, legends

НОВО КОРИТО: СЕЛО НА ГРАНИЦИ

У раду се анализира транскрипт разговора забележеног у селу Ново Корито у општини Књажевац 2016. године, у склопу пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“. Након општих напомена о историјату села, дат је транскрипт разговора, а у наставку се анализирају неке фонетске и морфолошке особине забележеног идиолекта. Анализа показује црте на основу којих се саговорничин идиолект разликује од суседних тимочких говора. Будући под утицајем стандардног језика са једне стране и тимочких говора са друге, саговорничин идиолект се не може сматрати за дијалектолошки релевантан узорак говора села Ново Корито, али представља социолингвистички значајан документ. Кључне речи: Ново Корито, тимочки говор, усмена историја, граница.

1. Увод

У овом раду дајемо транскрипт разговора који је забележен у Новом Кориту. Разговор је вођен у лето 2016. године у склопу пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“. Саговорник је била М. Ц., рођена 1931. године у Новом Кориту. У тренутку разговора било јој је осамдесет и пет година. Разговор је водио Бојан Ристић (означен као Б.Р.) у кући саговорнице коју иначе познаје од раније, као и њену породицу. На крају разговора укључује се и Биљана Сикимић (означена као Б.С.). Неопходна појашњења нејасних момената у транскрипту дата су у загради. Из транскрипта су изостављене осетљиве теме, као што су личне трагедије у селу и слично што је означено угластим заградама. Наведене фонетске и морфолошке одлике забележеног идиолекта заснивају се на интегралном транскрипту разговора, који из етичких разлога није могао бити објављен у целини.

Избор узорка говора Новог Корита за тему овог рада није био случајан. Наиме, говор овог места има своје специфичности, проузроковане чињеницом да је ово село насељено доста касније, углавном досељеницима из данашње Бугарске. Циљ рада јесте да се истражи да ли се те одлике и даље чувају.

Село Ново Корито налази се у општини Књажевац, поред саме српско-бугарске границе, на обронцима Старе планине. Историјат овог села обрађен је у монографијама „Књига о Новом Кориту – селу на Кадибогазу“, аутора Петра Крстића, Илије Петковића и Божина Јовановића (2003) и „Летопис основне школе у Новом Кориту“ (2011), приређивача др Дејана Крстића.

Простор на коме је лоцирано данашње насеље Ново Корито био је насељен још у доба Римског царства, о чему сведочи римски пут у долини Коритске реке, који потврђује и Феликс Каниц (Крстић, Петковић, Јовановић 2003: 4).

У каснијем периоду постојало је неколико насеља на подручју данашњег Новог Корита. Остала су предања о насељима Иново или Праово, Корито и Суводол. О томе Крстић, Петковић и Јовановић наводе: „Све напред речено указује на постојање једног словенског и једног насеља друге вере на терену Новог Корита до 15. века. Има мишљења да су ту живели рудари Саси“ (Крстић, Петковић, Јовановић 2003: 8).

И у османско доба, у 15. и 16. веку, постојала су различита насеља у атару села. Утврђено је „да се назив села Корита први пут појављује у једном документу – турском дефтеру – далеке 1455. године.

Ту годину узимамо као годину сигурног постојања села. Оно се касније развијало, расељавало и поново насељавало. Звало се оно Загорско Корито, Корито Ново, Корито Горње и коначно Ново Корито, али увек Корито“ (Крстић, Петковић, Јовановић 2003: 14). Душанка Бојанић Лукач наводи још једно село у атару Новог Корита – Лопушинче (Лопушинац) (Бојанић 1975: 130).

Касније је село расељено, вероватно услед заразних болести, које су у 17. веку биле честе. Садашње насеље формирало се у другој половини 18. и током 19. века.

Прапостојбина данашњих Корићана је Загорје. О овој области Крстић, Петковић и Јовановић кажу следеће: „Загорје, то је предео између Старе планине и Дунава, затим између доњег тока Тимока на западу и реке Искар на истоку. Главни град је Видин. Тешка ситуација је настала у Загорју у 17. и 18. веку када су се ту водиле честе борбе између Аустрије и Турске. Аустрија је настојала да освоји Видин, а Турци су га упорно бранили. У то време Загорје је било настањено највећим делом Загорцима, који се, како тврди Маринко Станојевић, ни по чему посебно не разликују од Тимочана; њихова ношња је слична тимочкој, а говор је само један варијетет тимочког говора (Станојевић 1940: 427). У јеку тих ратова многи становници села у Загорју иселили су се“ (Крстић, Петковић, Јовановић 2003: 17–18).¹ Током својих антропогеографских истраживања Новог Корита у међуратном периоду Маринко Станојевић је успео да установи порекло скоро сваке породице у овом селу (Станојевић 1940: 492–494).

Разговор чији је дословни транскрипт доноси у наставку, осим саговорничине животне приче, садржи податке од значаја за усмену историју Новог Корита, фолклористику (бајање од страве и урока), свакодневни живот на граници, локални идентитет, традицијска веровања о змији (*иде на показљк*) и птици (*Човек-човек каже тиле*) које предсказују смрт. Посебан географски положај Новог Корита као насеља на самој српско-бугарској граници, као и порекло већине његових становника, наметнули су спонтано српско-бугарске односе као једну од најважнијих тема којој се у разговору приступа из различитих перспектива (биографске, историјске, савремене).

2. Транскрипт разговора

Б.Р.: Овде идемо по села и снимамо како се говори.

М.: Како?

Б.Р.: Како се говори. Да мало попрчамо тека, како се живело у село и тако-то, ако може. Седи да мало причамо.

М.: Епа добро... Оно јучер се јави неки из Београд, пита за телефони, за таквој, за услугу... а Чеда бил туј, па си јутрос отиде. Он ђим обавести. Каже, немамо никакву услугу. Стварно, продавницу немамо. Овој, из Минићево дотеру леп и неке намирнице дотерују, а мене Чеда снабдева. Све што треба, Чеда ме снабдева. И, он ђим обавести... Каже: Налазимо се на Кадибогас, до Бугари, каже, горе. Овде видиш, војска некако много, милиција, варде овија да не дојду из [Месику?].

Б.Р.: Које си годиште ти?

М.: Ја сам тријес прво.

Б.Р.: Из Корита?

М.: Из Ново Корита. Четри године имам школу, туј сам била ђак, и тако. Добро сам са здравље издржала до сада, али сад више не могу. Много сам попустила. Не могу да радим, не могу да идем, ноге ме издају. Туј, у клкове. Ноге ме издају и не могу да, да одим. Уопште, ако ме вози Чеда... С трактор дојде, па ме вози на ... у виноград смо резали ја сам била и везали и више се несъм повратила... Тамо где ни имовина на колибу не косимо, све напустено. Све сад обузело жбуње. Тешко је, дивљач напада, и не мож да производиш ништа. И кој би могъл да произведе, он не може од дивљину. Кад, молим те, ево, видиш оној ауто. У ту ограду, у туј, у тој двориште, дошла срндаче.

¹ О настанку насеља Ново Корито, насељавању из Загорја и ранијим насеобинама у атару данашњег села видети детаљније у Крстић, Петковић, Јовановић 2003: 3–50.

Е, оволко. Тој било пре неки дџн. И жена да доведе, овце туј довела: тетка Милено, тетка Милено, брзо овама... А ја лежим, ја претежно лежим на кревет. Ја се диго, не л се диго, заплето ноге у јелече, откачи се, излего, шта је бре, каже не знам кво је, каже, видо га, сакри се зади кућуту тамо. Овце с уплашиле, а има јабука туј, кад била родила, оно дошло мора због онеј јабуке. Дивљач, еј, молим те, у село. Страота! И ондак, шта је. А горе ми смо на имовину садили јабуке, воће, шта ли ти не... Тој белило, дрвца поништило, за чудо... И ето тако. Није добро. Без љуђе село остало. Нема народ, нема људи. Туј имаше један Саша, он тако приђе човеку, помогне, јес да наплати... Он погину! Притисе га трактор. И, чудна посла. Сад баш разговарамо овамо, жена сас трактор да покрене трактор, па падне, те овако, те онако, сломила, каже, карлицу. Лежи у кревет, не мъкне. Остало село без људи. Ту ако насели неки народ ће да мож да живи, иначе, овде овој гранично село, деца су све отишли на школе, веч нашијат, и он је сад у пензију, Чеда. Он у пензију, па он не може да чува... Жена му оболела сас ногу, те у Београд, те у Зајечар код лекара, те у Ниш, те у бању двапут годишње, те на разрађивање... Сас, падне у собу, оклизне се сас штаће, падне, не може, мора... Та некако, мало сад је другачије. Мало поправила здравље. Иде без товађе. [...]

Б.Р.: А одавно у село, како било? Ел си ти из овуј кућу или си пришла овде?

М.: Молим?

Б.Р.: Ел си ти из овуј кућу, или си пришла овде?

М.: Ја сам туј снаја, туј сам ја за Бошка дошла. Баба Стана и баба Вида рођене сестре. Од једнога оца, од једну мајку. Оне су на Миле Грзу, знаш њега. На његовога деду, на оца. Тај деда Тодор, он је од брата на моју свекрву, деда Тодор.

Б.Р.: Тој брат на твоју свекрву и на бабу Стану?

М.: Аха.

Б.Р.: А шта је тај деда Тодор на Миле Грзу?

М.: Тај Миле, он је ђим унук, на деду Тодора је унук. А деда Тодор је унук на деду Недељћа. Ето тако.

Б.Р.: А који је бил тија деда Недељћо?

М.: Он е, из Бугарско су се они населили, ел наше село је из Бугарско претежено насељено. Па е, овако, насељено ко зна када, одавна, има преко двеста педесет године. Школу су двапут Бугари палили до темеља. Па онда су мушку децу давали у школу, а женску не. Па су после и женску дали, али то су наше мајке. Мајка ми неписмена, свекрва ми неписмена. Е, баба Стана била писмена, она ишла у школу тамо. Она ишла ту у школу. Ето тако су, смо населени претежно из Бугарско.

Б.Р.: А је л се зна одакле су дошли?

М.: А?

Б.Р.: Је л се зна одакле су дошли из Бугарско?

М.: Ја не би знала тачно ова породица одавде, моји на по Бошка. А моји родитеље, и они из бугарско, из Дражинци.

Б.Р.: Како?

М.: Дражинци. Не Дражево је македонско, Дражинци. Дражинци. Па су се једну годину одселили одавде, премножили се. Отишли у Дражинци тамо, у Бугарско, тријес домаћинства се отиду у Бугарско. Па границу постављали, па ни Бугари поробили, па су нашу децу, мој отац, мој свекар, и отац ми и свекар, и још њи, били су на једанајес године. Они су терани на Расовати камен, те чували бугарски говеда та пасу. То мој тата причал више пут. И иду у Бугарско та траже леба да једу. Бугари ни, поробени смо под Бугари били. Па су границу померили, граница била мало тамо, а после повукли овамо. Наш преседник из село бил човек неписмен. И он није изашао с комисију на лице место. Него, кажу, Риста, каже, кад требало да буде на границу, он у казаницу! Тако се смеју, да је се напио... А он човек неписмен, па не зна ни да говори довољно, тој бил народ неписмен. Јел наша држава, видиш ти, Бугари су нападали, иљаду деветсто дванајесте године смо ослободени од Турци. Иљаду деветсто дванајесте године смо ми ослобођени, Македонија је најпосле ослободена од Турци. Читала сам ја књигу, књигу Чеда купио, па сам читала. И ето тако. Гранично село није добро. Није добро.

Б.Р.: А, чекај, село је једно време било под Бугарску, је л тако? Ако сам добро разумео...

М.: Па то кад смо само поробени, а онако не. Граница поставена била.

Б.Р.: Где је била граница раније?

М.: По тамо. Тамо на крај поље. Је л си бил на Кадибогаз? Е, тамо до где видиш. Тамо је била граница, па уз ону косу, ону гламу, па онда по косу. Јел требало на Берлинском конгресу, кад је била та коференција да се разграниче

државе. Јел су узимали Турци децу од седам године да их школују, тој се звали јаничари, ко што ми сад кажемо академија. Уче ђаци академију и служе с војску. А они онда узимали децу од седам године и васпитавали Турци да буду јаничари, тако ји називали. Па ја сам била у школу, учила сам, ја сам имала памет у главу. Каже, састаше се све седам дахије, Ангалија, Кучук Алија, Мула Јусуф, Фото Мехмед ага, саградише од стакла тепсију, над њу лице огледаше. И онда решевали питање. Где да држи Македонија, где да држи... Македонија подељена, тако држу мало Македонију, држу ју Грци, држу... а, па Босна, па Херцеговина, па све тој изделено. Али, ето. Моји родитеље нису ме дали у школу даље, ја би могла да научим нешто. А, ево после, ја сам сина дала у школу, дали смо га, јер сви одлазе у школу, иди бре, па за кво научиш. Па заврши средњу школу за аутомеханичара. И, онда конкурише у војну академију да иде у Београд. Три године у Београд, годину у Сарајево, и тако дошао до чин. И онда распоред у Струмицу. Тамо је седел десет године, ма и више је бил у Струмицу, па на Косово. Па су од Косово спустили нашу заставу доле, Македонија се одвојила, и онда је кренуо сас војску отуде, он командант граничног одсека био. Девет карауле имао. И онда је кренул отуд сас војску растурао куде је требало и тако је он доспео до и дали су му Бор, те је у Бор довршио. Зајечар, Бор, Неготин, Ниш, Алексинац, шта ја знам, путовао претежно сас колима тамо. Б.Р.: А тај деда Недељћо, тој на твоју свекрву и баба Стану отац?

М.: Да.

Б.Р.: Како њега звали, је л имао неки надимак беше?

М.: А?

Б.Р.: Је л имао неки надимак?

М.: Недељћо му име, а син му је бил Петер, надимак му је Грза. И на по то зову Миле Грза. На тај надимак. А на Миле је деда Тодор се звал. Јел тај деда Тодор, он дошљ из Бугарско, па бил на Ћитку², на границу, туј горе на границу, звали га Буљубаша, па ји зову Буљубашинци. Ел свати ме, тој ђим надимак, Буљубашинци, на Миле Грзу. А тај деда Тодор дојде отуд и очувао три сина: Петер, Недељћо, и Јован ли га беше, како ли, на Белци... И тако, заване он горе један чукар, имал преко три ектара. Једно ђим доделили, једно заванули сами, у то време није било омерена земља, није поседнута све. После, земља је омерена иљадо деветсто дваес шесте, тај граница померена, а на Босиљгат су, овде су узели наше поље, а на Босиљград узели њино поље там, и тако постаљали границу. Тако, те смо ту на ту границу, три километра од Ново Корито до границу. Три километра од границу до Салаш, тој њино село, бугарско. То је најближње туј. Тако, па то раније се удавала женске из Бугарско, дојде овдека за момка. Наши ишли тамо, јел они су држали Бугари једно, неке четри године једанпут. Ето тако, тај живот протиче. [...]

Б.Р.: А народ овде, како се сматрали, је л се сматрали за Срби ил за Бугари?

М.: А?

Б.Р.: Народ, је л се сматрали за Срби или за Бугари у село?

М.: За Срби. Тој све српско село.

Б.Р.: А у Салаш?

М.: Салаш је бугарско.

Б.Р.: Али, раније, на пример пре него што постављена граница, како се сматрали?

М.: Звало се, откако се населили, дванајес куће се населиле ту горе, у ову реку, из Бугарско. А онда дођу овде, јел ту пролазили Турци. И онда дођу туј, и кад су ту се населили, Бугари ни једном попале село, запале школу, овладали они, заробили ни, то јест покорили нас. Е, после су наши се борили, мој деда, не само мој деда, него и на Бошка деда, овај деда одавде, и пуно наши, били на фронт на Црну бару. Па тамо су и.

Б.Р.: Где је тој Црна бара?

М.: Тој тамо према Пирот, шта ја знам, нека Црна бара. Па су имали порас наши, па су после наши дали отпор, на неки Сливник се каже, неко место Сливник тамо. Мој деда бил с једно око, рањен, једно око истерано, још један деда имал с једно око одавде. По једно истерано, рањени. А овај деда на Бошка, он рањен у рамо. И он бил инвалит. Те су доста и изђинули. А у Први светски рат, сто педесет одовде изгинули. Ето видиш, у то доба, раније кад се населили, људи неписмени, па очували децу много, чували по пет, шест, седам, осам... А данас дошло по једно дете, само по једно. Ви имате једно, мушко. Драган ли се зовеш?

Б.Р.: Не, ја сам на Драгана син. Ја сам тој дете на Драгана.

² Локалитет у атару села (прим. аут.).

М.: Како се зовеш?

Б.Р.: Бојан.

М.: Бојан... Епа, несмо се видели, несмо се познали, упознали, и ето такој...

Б.Р.: А како био надимак на твоју фамилију, на Бошкови? ... На Бошкови, како бил надимак овде?

М.: Латинци, деда му из Латинци... Де се послужи.

Б.Р.: Хвала. А на твоји?

М.: Е на овога, на Бошка деда из Латинци. Они су онамо, с оне стране реку, од ону доле кафану, па преко реку.

И... ал, он дошъл овде на масу.

Б.Р.: Који, свекар твој?

М.: Дедна на Бошка, он дошъл овде на масу. Те он се, деда Јаћим дошъл туј на масу. Тај њин, на деду на, бил деда неки деда Јован. Имао три ћерке. На тај плац, ту правил кућу и Бугари љу запале, па изгорела. Изгорела до темеља. Па направил другу. Дедна Јаћим имал два сина, ал овија наши там они су се одселили у Зајечар, још и преживел.

Б.Р.: Како му се звали синови?

М.: Петко се звал, он је преживел у Зајечар. [...]

Б.Р.: А свекар твој, како се он звао?

М.: Мој свекар, Јова, Јован, он се тако звао. А отац његов Јаћим. Те, све тој препорађа.

Б.Р.: А ел се зна што се село зове Ново Корито?

М.: А?

Б.Р.: Што се село зове Ново Корито?

М.: Па насељавано, и тако му дали име, Ново Корито. Насељавано. Па туј имало неки Римљани се населили били, па продаду туј имовину, па отиду за Бугарско. Само не памтим кад је, то јес направено, насељено бш. Тој има гоца године. Али овој што ми, ја сам тријес прво годиште, имам осамдесет и пет године. Што су мене моји причали, деда ми, тамо на Кадибогаз, ни наша била имовина у Ливађе се каже, Кадибогаз. Ту била наша имовина, на моји. И, једном старац бил сас овце, из Бугарске војска припуца, узне овце и отера у Бугарско. Поробе овце и отерају. И на тај начин померавали они границу, Бугари. Она била тамо, направена шиљћа колиба, тој знајеш кво је шиљћа колиба, сас дрво. И тој било стража. Натам бугарска, на овамо српска. И онда они Бугари узну то поље, ел кажу мало ђим за искрану, па узну то поље, а тамо неку шуму, Чумина река се зове, њу оступили. Јел кад је прошла та комисија, раздељивале те државе, а они су рекли вододелно да буде линија, међа. Међутим, овија после помере. Јел то поље вода иде овамо код нас, бугарско, а пре тамо било. Па ето, кад тај, на тај конгрес тако било, договарали се и разместили. А тој било, не л кажем хиљаду деветсто двадесет и шесте године. То потврђујеш још један наш човек овде, каже био сам дечак, ја, каже, знам. Ел тачно знаје човек, као мој отац, да је тамо било. И деда ми је причао, тамо имали овце градили, чували сто брави овце. Оно несу спремали храну него ђи пасли. И једну годин лупне снег, овце једна од другу поједе вуну и на тај начин пропале, помреле, а сто брави имали, ту, они га зву, Грло га зову. Натам било бугарско, на овам српско. И онда помере те узну тој поље и помере међу овамо. Ето тако се дешавало. А оно је боље да буде стварно вододелно. Шта иде, каже, вода натамо, натамо је друга држава, што иде наовамо то је друга држава. Тако и доликује, али у то време тај човек, преседник одавде кој требало да буде присутан, он ем човек неписмен и није знао да се снађе да отиде, није смео да се појави. На тај начин смо изгубили то поље. А онда су они код Босиљград [мисли се на Босилеград] узели наше бугарско поље. То сам сазнала прао, преко другима.

Б.Р.: Добро, а у село одавно, како се живело овде, како се у кућу живело, шта се спремало од храну, на пример?

М.: Шта се спремало? Па основна храна је туј сточарство чувано. Овце, козе, говеда, свиње свак чувал. Производило се житарица, пшеница, кукуруз, овас, јечам, раж, пасуљ, кромпир, то је за исхрану. Основна храна је пасуљ, кромпир и млеко, сир, то је било за овде. А сад нема млеко да најдеш. Сад нема краве, нема стока, нема људи. Сад нема млеко да купиш. Мене Чеда купи млеко и донесе одоздол по десет чаше млеко. Кажем, немој бре, ја сам сита, ја сам јела, сирили, продавали сирење свакако било. А сад више то нема. Јел прво, ја не могу да радим. А он не може исто, и он се населио доле у Зајечар. Он да напусти своју пензију одоле па да дође овдека да варди ђиве свиње. Оч да верујеш, ми смо тријес пет године чокали канту на њиву. Горе ми имамо четри ектара заједно. Колиба, бунар до колибуту. [Пестрмник?] Имовина, браник педесет ара. Сечемо шуму, денемо за овце. Две оделењета, соба окречена, подрум, гаража, трљак тријес овце да лежу. И опет има за храну сад скоро гаража ни

горе скупљач за сено. И препрошлу годину ни опљачку, кардан од скупљач бил натекнут на виле. И откову даску и поувуче се унутра и узме кардан, ножици за лозје што се реже, плук што правимо редове за кукуруз и котур жица, јел ми смо оградиле један ектер сас ову четворну жицу огредено да не улазе диве свиње. Да производи пшеницу, да произведемо кукуруз, те свега три године. Бошко умре, ми више не може да производимо. Орамо га једну годин, окоси га тај Саша сас комбај, ожега, другу годин нема кој, он пођину, ми га не оремо. А оградено, кошта ђавол и по. Оч да верујеш да је он купувао ове вингле, набива за колци. Не може све да овољимо да насечемо багрено да дотерамо да га оградимо. Упаду свиње и праје штету. И Чеда дотера из Зајечар, наједанпут дотерал седам котура жицу. Па после још три-четри дотера. Оградимо један ектер горе. Али ништа више не вреди. Удари у жицуту, срна ли је, кво ли је и улази унутра. А имамо лозје горе, на петстотин прута виноград. Али, шта вреди. Тежак је опстанак. Тежак. Не може да се произведе ништа од дивљач. Па тој пре неки дан, ел кажем. Дошла срна, срднач овде. И ја отидем у помоћ код ту жену и она позвала мужа и још једнога, досабрамо се горе, ја одозгор с товагу машем, они одоздол, оно удари у жицуту, удари у кућуту, тесно место. Удари у ону жицу ограду, врти у кућуту и у рикверц, реко, иде. Држ га, реко, за ногу, он га увати за ногу па га извуче. И онда јаве у Минићево на ловачко друштво да смо га уватили. И они, каже, за петнаес минута долазимо. И дојдоше. А ја пријдо горе, очу и ја да чујем нешто, с обзиром ја да не чујем добро. Ја пријдо и реко: Е, тако, дошло месо у авлију, а ви га дајте другима. Је л није тако? И дадоше га! И онај слика, ми га затвараше у овуј шталу, затисоше га са сламу, један улезе па затисе са сламу, имало прозор, има рупа, ниско доле, где ђубре избацувано. Он га затисе, па га пуштише онде док дојдоше они, па му везаше нође, па му умоташе главу и узеше и ставише у онуј спортска кола. А оној шталуту слика. Ет тако, узел слику и слика га. А ја само сам проговорила, јел ја не чујем, а и ништа нема [вредно?], ајде да говорим. Реко: Дошло месо у авлију! А ти га, реко, дај другима нека га једу. Баш је тако, ел живо смо га уватили. Ту смо били они двојица, и ја три и још и тај жена. Четри члана смо били кад смо га уватили. И ето тако...

Б.Р.: А одавна, је л имало ловци у село?

М.: Па, имало је, али једнога убише. Момче пођину у двајес и шес године. У Књажевац, Љубиша Ђорђевић, његов син, Слободан се звал. У Књажевац је сахрањено. Па отишли, оно се каже не пуца док не видиш у чега, а оно се белнуло, он мислел свиња је, срна је, шта ја знам, опалил и потревил га у главу. И донесу га живого, пребаце га до Ниш, и умре. Двајес и шес године, момак, неје жењен. Ето, тако се деси. А имало ту ловције, и одонда се као расформира то друштво. [...]

Б.Р.: Добро, а је л имало неки знаци одавна да ће човек да умре, тека по животиње, по тако по нешто да се деси, да се мож предвиди смрт?

М.: Па, дешавало се, видиш. Ето, на овог нашег чичу тај зет Ђим, на Петка зет. Тај Љубиша, то је преседник Извршног већа. А улезъл у купатило да се опере, омије, окупе, а она да му припреми веш, да с облече, па да иде на работу. И, падне и умре. А имао срчану ману, требе да носи апарат на срце туј, шта ја знам. Исто још јеђн, тој било препрошлу годину. А погодили свадба да буде у недељу. Сина жени.

Б.Р.: Али, по животиње, је л се знало нешто, да се спрема неки да умре? Ел имало неко пиле да предвиђа који ће да умре?

М.: Како, од пијење?

Б.Р.: Пиле, пиле... Птица.

М.: А, птица ли. Нема птице да су мреле код нас.

Б.Р.: Не, не, да предвиђа птица кад.

М.: А да, на пример, да зна ознаку, малопре смо овамо говорили, змије даду ознаку.

Б.Р.: Како?

М.: Кад видиш змију, смокове, змије, крупне. Еве на путат овде. Туј смо видели на путат, преко путат змија. И тој смок, није змија, крупно, големо. И ја, беше наишъл Мирослав, брзо дрво дај, дадомо дрво, он га притисе, та га уби. Ал големо. Па је Мирослав бил код лекара, па је бил у болницу, па значи, предвиђа се ту штета. Не да није, то се предвиђа. Па преко мос, одма онамо, код ти други, погледа, опружило се преко путат. Дебело, такво, има га метар и по. Ја зовну једнога, брзо, реко, овам, смок. Он дође с лопату, притисе га, па га сас лопату пресече и уби га. Дешава се, змија даде ознаку. Има да болује, а и смртно се дешава. Бъш, Мика прича овамо да туј на жену, била на колибу тамо, једнуш на прозор се качило, једнуш на врата, и она ми причала. Деси се те га има, види га, склања га, с товашкуту сам га, каже, склонила да не улезде код свињу. И, умре ђу муж. Овде је седела дом, врата отворени,

оно си туј насре на врата. Она брже-боље с товагу, па га истера. Умре и она. Деси се тој, иде на показљк. А на телевизију сам чула земљотрес кад ће да буде змије, смокове, прачку се по зидове, они бегу из земљу. Тој сам видела на телевизију. Те тој даје неки ознаку. Има нека сила која то спроводи. Ал се не мож открије.

Б.Р.: А оној пиле, како се зове оној пиле што се чује?

М.: Човек, човек.

Б.Р.: Како га зовете?

М.: И за тој кажу где се појављује, чује се, оно се деси смртни случај.

Б.Р.: Како ви зовете тој пиле?

М.: Човек-човек, тако му кажу. Човек-човек каже пиле, и туј се деси смртни случај. Тој се дешава. Али, ето.

Б.Р.: Шта да се ради, оно и тој мора некад. [...] Само те несам питал да ми причаш неку песмицу ако си запамтела, како дете што сте певали.

М.: О, ми смо тој учили...

Б.Р.: Ал не у школу, него овде, по дом што сте певали?

М.: А?

Б.Р.: Кући што сте певали, нешто тако, по дом...

М.: Таман се облак зададе, тој бугарска песма, певаше ђу Бугарете, на таја Стара планина, на партизанска равнина. Тој Бугаре су певали код нас на забаву.

Б.С.: А како су певали?

М.: Па забаву су давали у школу. Тој су они давали. Све је то одавна било па сам заборавила.

Б.Р.: А како певали туј песму?

М.: Епа тој ти кажем... Каже, таман се облак зададе на таја Стара планина, на партизанска равнина. Тој Бугаре предавали код нас, ту у школу. Ја сам била девојчица онда у то време. А ми смо предавали, забаву смо давали, фолклорну групу. Некаки комад, Аналфабета га звали. Ја сам учествовала као мајка, једном, а једном као ћерка. Аналфабета, неписмен човек. То су рекли. И ето тако, то...

Б.Р.: А песме неке, које певала твоја мати, свекрва, баба... Је л памтиш тој нешто?

М.: Песмице смо певали, сад се не могу баш сетим како су, какве смо певали. Ето тако, шта да се каже.

Б.Р.: А успаванке, је л си певала неке на унуци, на Чеду?

М.: Не. Несам.

Б.С.: А је л сте бајали кад дете плаче, кад је од стра нешто?

М.:Молим?

Б.С.: Од стра дете кад се уплаши. Је л се нешто бајало, за дете кад се много уплаши, кад плаче много?

М.: Аооо, баба ми бајала. Узне нош, па овако. Бежи страо, из главуту, из мозакат, из очите, из ноктити, из срцето, из ручкуту, из слезинкуту, бежи страо. Там иди у гору и у воду! Тамо се, каже, не мију ни кашике, ни, ни тепсије, ни. И тако. То ми баба бајала. Бежи, страо! И тако сас нош маше, и такој пева. И друга жена дође код њу, е помери се сад, она се помери. То ми баба бајала тако. То је... Стари људи, то су људи неписмени. Данас је народ описмењен и више знаје. Више учили и мора више да знају. И тако... Живели су, ето тако све сас ту стоку нашу, говеда, овце, коњи, то свака кућа имала. Овце, козе, па се с млеко бучка у бучке, специјално је толко високо направено, сипају млеко, избучкају га, беру му масноћу, у воду исцеде, исперу и стрпају мало више, па га онда скувају, у бакрач га скувају, па се талог падне на дно, а оно горе жута маса. Сипају у лонац, у канту, какво има и то се пржи запршка. Није то свињска маст, то је од овце. Овце, козе млеко. Јел чувана стока. А код моји смо имали тријес овце. А данас ја немам ниједну. Нема овце, нема козе, нема краве, нема свиње. Имам свињу. Једну свињу имам и две кокошке. То имам од живину, с тиме се забављам. И градинку ако производим, те није. Хранили се људи. Али, није у пуној мери масноће. Него су све људи по мизерно живели. Јел мораш, каже, да чуваш стоку, немаш с чиме да се блажиш. Масноћа се чува. Да имаш млеко, сир и то се хранили људи. Само што ратове су све државу срушили. Ратове. А бре, ел ти причам. Бугари нас поробили, на Црну бару деда ми рањен, овај деда одавде на Бошка, други, нису мало, ја не би знала тачно колко су, а у један рат сто педесет погинули из ово село. Ене ђи на домат написани, на онај споменик. То је Први светски рат. То је много народ се намножио. Свако домаћинство имало по пет-шес децу. И деда и баба, мама и тата и по пе-шес. А данас дошло време где и нема дете. Ето тако. Једно нема, друго по једно,

по једно, јес да је тај наталитет претерано смањен. Држава се смањила. И сад они само овеј фолклорне групе колко уче, гимнастике, то.

Б.С.: А је л имало нешто да се обаје од уроци?

М.: Молим?

Б.С.: Да л се бајало од уроци?

М.: Бежете уроци низ потоци!

Б.С.: То.

М.: Који, каже, те урочи, испрсли му очи. Е, тој му басма, тој баје. Бежете уроци низ потоци. Кој те урочи, испрсли му очи, ако је муж лево мудро, ако је жена лева сиса. Бежете уроци низ потоци. Ето, то је било. И то ми баба бајала. И од стра бајала, ете, ја тој причам. Ето, тако се то проживело толће године.

Б.С.: А је л се причало нешто од самодиве?

М.: Причало се од самодиве. Причало се за ту једну воденицу. Али кажу, после можда теше и децу, не знам. Да је било, човек легал. А ложио ватру, било ладно. И заспи... Отворе се врата, улезне женска, и [саговорница плује] у ватру, плује. Ал кажу да је имало нека саманита, мало без свести, да је она била, и онда се народ... најтежа болест је стра. Кад с уплаши, ту се узнемире живци, јел човек се потриси. Потрес добије, живци га потресу. Ја се несъм потрисала, мене неје стра ништа. Пре једну ноћ, препрошлу годину, луп-луп-луп на врата. Телевизор ради, ја лежим, лупа ми човек на врата. Реко, дођи сутра, а не јавља се, не каже ја сам тај и тај. Да л је жена или муж, ништа се не јавља, врата закључени. Секирче до врата, у одбрану. Ал, ја само реко дођи сутра, ноћс ја врата не отвара. Отиде си... Ма че се ја реко дигнем, да видим ко је. Кад се дигнем, па отворим ова врата и онде прозор. А ја га видим онда на прозорат. Кад погледа, Летица, женска, жена. Јакна на главу, дигла капу. Али ја сам завезала капијуту, само завезана с ланци. Међутим, она га одвезала и дође, и блска чврсто на врата. Понезнајала, изгубила памет. И ништа, отпратим ју ја, она. Сутрадан дође ју муж. Дође ју муж туј, ракију узимао, реко, ама Летица, реко, дошла на моји врата ноћс, трипут бије у врата. Ма није. И онда, види да сам ју познала. Каже, Летица, да ти ја кажем, тетка Милено, понезнајала, не зна, помоча се, каже, наред собу. И узне, каже нош и напада, оће каже да ме убије. Реко, строго да водиш рачун, нисам му душманин. Да водиш рачун, то су људи нервозни, живчано нервозни. И отац, мајка није била, али отац био нервозан, па деда, па чича, то су људи фамилијарно, каже, каква ти фамилија, такав мора да будеш. Нервозна. И исто отиде на Миле Грзу на врата. Они од, комшије тој код трансформатор, прва кућа на Миле Грзу. Тој што ти ја причам, од тај плац моја свекрва дошла овде, а друга кућа је на ту Летицу. Она отиде, и блс на врата, блс, они се узнемире. Скочи Видинка напоље, овој, од кревет, ама да видим, каже, кој то лупа, а Миле рекъл не отварај, не знаш ти кој лупа, ми смо гранично село. И ујутру оној, зову милицију, и милиција дојде и испитају ју једно, друго и терају код лекара. И доле је умрел у Зајечар, у болницу. Везана, значи оболела... А једном се десило, Бошко бил у војску то је било, негде око педесет, педесет прве године. Ми смо спавали у овуј собу сви. И свекар, свекрва, и зълва и ја. Туј смо спавали. Тек преконоч, блс-блс-блс, трипут у наша врата, а не зове никога. Ја си реко: Тате, кој лупа? Реко. Каже, ноћу се не питује кој лупа, мој свекар. И ћут! Нема га, нема, луп-луп-луп. Три удара. А овај комшија, на Мику муж, бил у општину, па дошъл, па појел, и легал. И каже лупају каже на наши врата. Њим било то стара кућа. И ујутру, ја појим краве [на] воду у реку, он дојде код мене, на Мику муж. А, Милено, нашали се онако, коме си, каже, рекла да дође нъчс, на вашти врата лупа? Море, реко, стварно реко лупу на наши врата. Лупа реко трипут по три удара. Каже, чул сам ја. Чул он из собу. Лупне трипут, каже, па ко да иде до путат, па се врати, па поново удари три. А у то време прелазили, инфомбировци ји звали, из Бугарско. Из Бугарско. Па се десило једном, дошъл један туј и потеру га двојица наши. Потеру га туј близо горе, нее баш до границу, али... И онај Бугарин, тој Бугарин бил, овија били наоружани, а Бугаринат није. Он скочи на једнога, удари га и отне му отомат. Али соржер, тако сам чула, соржер се зове где му меци стоју, он му падне, од машинговер. Овија, али пушката у њега, али нема меци, нема одбрану. Онија брисне та побегне, овија се врну, па сутрадан иду на тој место, та најде сторжерат. Тој се дешевало, тој Бугарин бил прешъл, тој су инфомбировци, па су наши преодили тамо, тој такво место планинско. Ето, ја ти причам на Миле Грзу деда и још једн. Здруже се и у косење.

Б.Р.: Тој Недељћо?

М.: Не Недељћо, него деда Тодор, овија после, његов син, унук, на деду Недељћа унук Тодор, а на Миле деда. Ти Миле знајеш, сигурно га знајеш, он радел доле у Минићево у кланицу. [...] Они се дигну и отиду у Бугарско.

Носили плакете там да налепе, у Бугарско. Кад отиду тамо, оно ђи згази бугарска заседа, војска. У шумуту има, седам километра шума држи доле до, до њиве. У Бугарско, од линију седам километра држи. Заседне бугарска заседа и нема стој. Док окнули стој, овај једн брисне, а једн падне у шуму. Па се за, један побегне, а овог увате, овога, Илија се звал. Илију увате, а деда Тодор побегне. Где че, шта че, он не бега на таква места, он знаје где требе да бега. Тој се учи на тој место, где да бегаш. Не бега се по пут и на таква места уз рт или, него у страну. Па чак доле по Ошљане негде избил, излезъл, па си тѣг дошъл овде у село. А оног увате Бугари и отеру га, свежу и отеру га. Ту седел четри године там у Бугарско. Он је одавде пребегъл, носио те написи, неке летке, шта ја знам. Јел то је гранично село, није добро. И тако се то дешава, али ето, наши стари, туј се родили, деда Велко дошъл, па је очувао деду Живка, па деду Гмитра, па деду Воју, па сам ја, па ми Чеда шеста генерација. Ја имам осамдесет и пет године, ја сам тријес прво годиште. И то је шеста генерација откако су дошли из Бугарско. Разуми ме, тој шеста генерација, ево, Чеда ми у шесет године. Али, то су много године. И онда се населили туј, тија наш деда Велко, тој знам на по моји, тај деда Велко дошъл. Он имал два сина, па заузме велику поседу. Место није било поседнуто. Заузео на једно место, тој горе према Кадибогаз, па десно, каже се Ливађе. Где онај, оној правили сетелит, на голему ливаду кад кажу, нади каравулуту. Туј наша колиба. Туј имао три ектара поседу, па на друга места све велика, ал имал брата па поделе. И онда се смањило, ми смо три на мога тату, ми смо и ми на три места поделили, и оно свака парцела по двајес ара. Ми делимо и онако, за мене има на једно место један ектар, за другу ектер и по, онеја две поделили, и тако смо на парцеле после нисмо делили да га не цепкамо ситно. Те се тако тој одвијало. Ова црква саградена, ја се сећам, једна баба крстена први пут у њу. Па та баба, кад помислиш двајес године, па добила сина. Па још двајес године, добила унука. Па још двајес година, добила параунука. Па још двајес година, чукунуку. И оно, тој колко су отишле... Сто и колко године наброји. Откако црква запостала...

Б.Р.: А ком је посвећена црква? Шта се служи, који празник?

М.: А?

Б.Р.: Који празник се служи у црквуту?

М.: Спасовдан. Спасовдан држимо, месимо колач. Ево, сад су обнављали, спреме ручџ, иду у цркву, дојде поп, пресечу колач. Тој сад. А за време Титу нема црква, нема да се иде у цркву. Ал ја сам пре тога била ђак, у сваку недељу и на црквени празници ја идем у цркву. Не мора да будеш каже, ти одевен, премењен, учитељ ни тако саветује. Само да је опрано и закрпено. И деца мора д иду у шко-, у цркву. Скупимо се овамо у школу, па онда у цркву. Па општина ни била ту, код цркву. Одма одовуд, правише га на, овај Титов парк, багрењак тако обузелo трње. Али, ту смо правили Титов парк за украс. Исекоше јеле, исекоше борове, нема ниједно.

Б.Р.: А кој празник се служио горе, на Кадибогаз?

М.: А?

Б.Р.: На Кадибогаз, кој празник се служи?

М.: Ја нисъм, заборила како га зваше. Не, не мог се сетим. Било је, не знам, Душан Петровић, каравула служила.

Б.Р.: Тако се звала караула, али који празник служе, кад је сабор овај, Срби и Бугари кад дооде у јул месец?

М.: Па не на празник. Сас Бугари? То је вашар.

Б.Р.: Да, да. То је вашар, кад се он одржава?

М.: Па тој било двајес први. Двајес први, не, не август, нег онија, предњијат месец.

Б.Р.: Јул.

М.: Јул.

Б.Р.: Али, тој, због неки празник се, или...

М.: Преображење су раније, као дете кад сам била. Преображење. Онда су највише правили на Преображење. Па на Прокопије, мењају га. А сад двајес првога. Сећам се да је двајес први јуни, на нашу децу, на моји унучичи рођендан. Јелени је двајес први, а на Бошка двајес други. Још час да буду у један дан, после три године. Те им праве рођендан. Овде дођу на вашар, па се врате доле, те пре-, прослављују рођендан.

Б.Р.: А за Бугарску, за деду Недељћа, ја сам чуо неку причу за репови неки да је било свински?

М.: Па то се причало, и то сам чула, каже, да је нећи репове нашли у шпорет. Оно неје било шпорети, неје имало шпорети. То је Немачка дала ратну оштету, ти шпорети старовремски. Плотна, фуруна, али то су старовремши шпорети. Па каже нашли му, каже, више репове у шпорете. То су тако причали, као да је... То се крадло, Бугари дођу овде, па отеру овце, па и покољу тамо. То су они нас пљачкали, па говеда терали, па децу. Не л да кажем,

децу од седам године мушку узимали Турци. А Бугаре од једанес године, теру ђи на Расовати камен да чувају говеда. Па кво знаје дете од? Мој тата каже: Ја баци камен, и баш, каже, у колено удари, каже, вола, и он му, каже, нога строши. Ногу строши волат. Јавимо одма, иду доле у Бугарско и јаве да је вол строшио ногу. Да изађу да га закољу. Они несу изашли тај дан, други дџн дојде мечка, па му изеде муда. И умори га. Ето, то било. А они ђим дали и пушку на ту децу, учили ђи да се бране ночу ако... Коњ, каже, бије чифте, а волове сас рози, па онда ритају. А коњ само, каже, с нође рита. Тој ми тата причао.

Б.Р.: Само још нешто да те питам, па нећу више, коју сте славу славили?

М.: Ми слаavimo Светога Николу.

Б.Р.: Овде?

М.: Туј, и туј и код моји. Једну славу слаavimo.

Б.Р.: А Грзини? Мен се чини да они славе Свети Јован?

М.: Они славе Свети Јован.

Б.Р.: Тека се и мен чини.

М.: А еве комшије они славе Светога Ђорђу.

Б.Р.: А сад, знаш шта ме туј сад занима, тија роднина што је била у Бугарску, у Салаш, је л славили они славу одавна?

М.: Кажу да Бугари нему славу. Ево, Македонци нему славу, снаа ми Македонка, али нему славу. Они служе Илијиндџн, Светог Илију. То је државна слава за сви. Светог Илију Македонија служи. Тој ђим је државна слава. То је Гоце Делчев, споменик у Струмицу, видела сам га. Украшен с цвеће, фигура направена велика, тој су они направили.

Б.Р.: Чек, оно стрина Магда је Македонка, ал је л из Струмицу? Не знам баш одакле.

М.: Из Струмицу, из село, каже се Дражево, село тријес километра од Струмицу. А иму кућу у Струмицу, на спрат, видела сам ђу.

Б.Р.: То је Дражево, а у Бугарску, како се оној друго зове?

М.: Дражинци.

Б.Р.: Дражинци?

М.: Там Дражинци. Ђин је говор скраћен, и бугарски и маћедонски. И Македонија је дванајесте године, иљаду деветсто дванајесте године ослободена од Турци. Она је најпосле ослободена. Ове државице су све попре. И Србија, и Хрватска, и Босна и Словенија, оне су попре ослободене. Јел, не л ти кажем, ја сам све прочитала туј књигу. Чеда ђу купил, па ђу донел овдека, еве, мамо, па читај. И ја сам читала и ето тако сам се мало, ушла у тај штос, да знам. Подсетила сам се. А ово што ти кажем: Састаше се све седам дахије, тој смо учили у школу песмица, две странице напамет. Ангалија и Кучук Алија, Кучак Алија то није наш српски језик, име. То није српско име. Ево, Магда код нас нема Магда, него Мага. Код нас Цвета, Бугарка, бугарско име. Цвета, Јована, Тодора, тој су Тодор, Ђорђе, тој све из Бугарско имена. Јер ми смо отуд населили се. Само нисам сигурна које је тој године било. А прича се да су први дошли дванајес куће у селиште. Ту, у туј стран, овде по овај пут ту су пролазили Турци. И кад су с Бугаре водили борбу на Зајечар, од Вратарницу, погине бугарски војник, ал написао писмо својим родитељима: Тато, каже, да дођеш овде код Вратарницу, код тесното село, код Вратарницу код Зајечар, сас бивољете, с кола и бивоље. Да натоваримо у Зајечар испап. А ја кажем па кво је тој испап, шта је тој? Каже, па то роба, из продавнице. Да нотоваре, ал човек пођине. И у том најду писмо и прочиту. То су ти, то је тако и проширено. Каже, нашли му писмо: Тато, да дојдеш сас бивољете, кола и бивоље, код Зајечар, код Вратарницу, каже, тесното село. А оно доле стварно потесно, гламе, тамо овамо. Тако га он описал. И пођинул, они најду писмо па прочиту. Па су ето тако Бугаре излазили, па шта су могли они су опљачкали одовде. Моја свекрва, она доле, не л ти кажем од при Миле Грзу, из тој домаћинство, каже да су Бугаре стуцали стакло и бацили у пшеницу, да ђу не могу смељу да једу. Једно отерају, а што остало он бацил стакло та упропастио, па по цео дан, каже, требимо, чистимо стакло, да си смељемо, каже. Па се кукулашке јели.

Б.Р.: Шта је то?

Кукулашке млели, одплачки.

Б.Р.: А шта је тој кукулашке?

М.: Од кукуруз. Од кукуруз кад га строшиш онај голица. Тој кукулашке, такој ђи зову код нас. И патили. Па једна жена била, мало окозена жена да кажем, нотоваре жито одазде и потера у Бугарско. Натерана, мора, у кола. Па иде еј нагоре, па се скрене у едну долину, путџк, она се одбије еј нагоре, била сама и скрене са све кола и сас оној

жито у кола. Па испрегне кравете, па бежи с кравете понагоре. А колата остаји, па си дојде овдека. Па дојде, па каже на мужје: Ајдете д идемо да дотерамо онија кола да обрну, да дотерамо оној жито да смељемо за децата д остану живи. Ја сам тека и тека напрајила. Ја сам, каже, кола са жито у Живковија дол гурнула. Одбила тамо, те гурнула у туј доле... И тако, они отиду, па дотеру тија, тој жито, па где су могли, они га млели. Ето, то се дешевало. Тој се народ патил... Па један причаше, нећи Бугарин отуд се доселил овдека, па нема ништа, населил се, пустара. Он, а девојку потерали из Мораву у збег, потерале љу војске да иде сас њи. И, она где че, морала д иде сас њи, кад љу теру. И дотеру љу туј да иде, и преко границу да љу отеру. Али, она рекла због себе да се склони. Док гурнула у неку долину тамо, па колко могло она се сакрила. И онда тај, Јоја га зовали, он туј бил. А она се прикаже, каже тека и тека, ја сам се скрила, побегла да љу не отеру. Оч ли ти да се ми оженимо? Каже, очу, ал ја немам ништа, баш ништа немам. Ја сам отуд дошъл, каже, ма немам ништа. Моји, каже, у Мораву иму, каже, коњи, има да идемо, и шта имамо, каже, они че ни даду све. Па ђим даду. Отиду па дотеру овде све и закуће кућу. Праве кућу и тако, прво кошаре, каже, ми га кажемо овде, па село, кошара са сламу. И туј, чува дете туј живи за неко, док не напраје кућу у греде, ете тој је чакмара, тој ми правил свекар, оделил се од брата и направио ту кућу. И у педесет и четри године он преживел. А Бошко закорачио осамдесету годину месец дана. Он је петнајестога, ете то је мој муш. Петнајестога октомбра умрел [показује слику]. Тој он, а овој му је син. И Бошко на исте године, јел они сви: Чеда личи на Бошка, на оца. Није, него на мене личи. На мен личи. А ја сам ставила, а на исте године сликани. И ја сам ставила Бошкова слика, кад је за војника бил, војник бил и Чедина. Само, Чедина је у цивилу, кад је отишъл у академију, ал на исте године, јел овај ишъл више у школу. Бошко отишъл у војску на двајес прву годину, а овај је отишъл у академију те је провео четри године у академију. Три у Београд, годину у Сарајево, месец дьна у Књажевац на стажирање и тако је добио чин потпоручник. И онда распоред добил у Струмицу, па је после за мајора учио, тежак испит имао. Тежак испит мајорски, много тежак. Сваки који је бил војно лице каже мајорски испит тежак. Кад је дошъл, подрхтава. Па си се смири... А после, ете га, потпуковник, дошъл до потпуковника. Добио чин потпуковника и комадант граничне одсека. [...]

Б.Р.: А кажеш, тај Бугарин што погинуо рекал да дођу с биволи. Је л су се чували код нас биволи одавно?

М.: Не, овде код нас не. А ја сам видела у Бугарско бивоља, на вашар дођу људи с кола, сељаци, па дотерују грнци, па дотерују кудеље, они ђи зову урка, кудељу зову урка ел није њи сличан језик, али се ми разумимо. Па ево, Чеда бил у Маћедонију. Дошла газдарица и тражила му шибицу. Ал не да каже шибица, српски шибица, а она дошла и потражи му ђибрит, и сьг шта је ђибрит, ајде кажи шта је ђибрит? Он не зна, па кад дошъл овде, а он каже, мамо, па каква је то реч ђибрит? Вибрит? А ја реко, ђибрит, то је на бугарски шибица. Наша шибица, њина ђибрит. Шибица, тој кладемо огањ. Па онда, ми кажемо прозор, а Македонци и Бугаре кажу цам. Па цвеће, ми га кажемо цвеће, у целини, заједничка именица, а они га кажу ђитка. Витка. Па наши деца учили маћедонски.

Б.Р.: А и код нас има ђитка, ал значи нешто друго?

М.: Витка име, име. Просторија велика. Туј Витка, ете Миле Грза има колибу у Витку, где во онај, Крунислав, иму колибе у Витку, имовину, и ми имамо два ектер имовину у Витку.

Б.Р.: То је као место овде у Корита?

М.: Ту је од Кадибогаз, преко ону гламу, па отуд. То је до границу. Туј линија пролази, то је венац те Старе планине. И ту је граница, а они су на то место, јел не л ти кажем. Тај деда Тодор што ђим дошъл, на Миле Грзу трипут деда, стар, тија стар човек, он је бил ту буљубаша, бил то се кажемо ми, они га кажу буљубаша, Бугаре, а ми га кажемо старешина, војни старешина, водник такав... А он бил тај, ту личност носил. Па се каже Буљубаша. Па ђим онда дали, на тог деду Тодора, пошто је он отуд дошъл овде, они му дали надимак Буљубаша, Буљубашинци, а узел жену одавде, и на туј жену дали, одовде имовину гоца њом дали.

Б.Р.: А како се она звала?

М.: Његова ли, тај? Стана се зовала. Стана, она одавде.

Б.Р.: А тој на бабу Стану и Виду баба?

М.: Не.

Б.Р.: Него?

М.: То из другу породицу. Тој из Васинску породицу, тој овија су горе у, на Кадибогас што има колиба, има туј две колибе, до пута доле, где паркиру кола, туј доле. Туј су.

3. Језички аспекти

Село Ново Корито, према Павлу Ивићу, припада призренско-тимочкој дијалекатској области (Ивић 2009: 198), док А. Н. Собољев уводи термин *тимочко-заглавски* (рус. *тимокско-заглавский*) говор (Соболев 1997: 71). Белић наводи да је тимочко-лужнички говор, особито пак његов тимочки поддијалекат најтипичнији и најархаичнији (Белић 1999: 34). Даље, Белић о овом говору истиче: „Зато је тимочки говор врло лепо сачувао свој стари и фонетски и морфолошки склоп“ (Белић 1999: 34).

Село Ново Корито је тако било обухваћено дијалектолошким истраживањима Источне и Јужне Србије Александра Белића (Белић 1905), али не и истраживањем „северно-тимочких“ дијалеката Маринка Станојевића, који је сматрао да ово село „припада по језику и по ношњи и по обичајима – Загорју, те није ни ушло у проучавање“ (Станојевић 1911: 361).

За анализу савременог стања говора Новог Корита, уз старе дијалектолошке изворе, биће коришћени транскрибовани текстови и дијалектолошка анализа специфичног говора села Вратарница, балканолога А. Н. Собољева (Соболев 1992, 1994; Sobolev 1998). Село Вратарница у долини Тимока иначе се помиње у транскрипту разговора као насеље у коме је погинуо неки бугарски војник и из кога је родитељима послао писмо. Вратарница се, због свог стешњеног географског положаја у том писму помиње као *тесното село*. Ипак, становници Вратарнице, такође пореклом са територије данашње Бугарске, не помињу се у том писму као Бугари. На директно питање истраживача Б.Р. о етничком идентитету села Ново Корито, саговорница експлицитно каже: *За Срби. Тој све српско село*.

Током разговора истраживач Б.Р. користи тимочки говор (села Радичевца), док истраживач Б.С. свој стандардни српски делимично прилагођава локалном говору. Истраживач Б.Р., који је присутан током целог разговора, својим идиолектом не утиче на саговорничино језичко прилагођавање стандардном српском језику, али евентуално може да утиче на прилагођавање тимочким говорима. Може се претпоставити да транскрипт представља актуелно реално стање саговорничног свакодневног говора формираног накнадно под утицајем школе, медија и књига на које се саговорница радо и са поносом позива.

3.1. Фонетика

У фонетици запажамо следеће карактеристике типичне за тимочке говоре (за разлику од стандардног језика):

- полугласник бележимо у неколико примера, али се он не користи доследно: *показљк, ноцьс, зьлва, тьг, Илијиндън, дъна, дън* (али и *дан*), *дошъл* (али и *дошал*), *сьг, путък*.
- глас *s* је регистрован само у једном примеру: *naspe*.
- финално *-л* користи се врло недоследно: има га у именицама *ђавол* и *вол*, предлогу *одоздол*, у облицима трећег лица једнине мушког рода радног глаголског придева: *дотерал, узел, женил, очувал, дошъл* (али и *дошал*), *звал, наложил, рекал, чул, истресал, радел, седел, пребегал, бацил, купиц, донел, описал, пођинул, патил, населил, носил, преживел, бил, отишъл, ишъл, провел, доселил...* Међутим, бележимо и примере: *намножио, написао, цео, закорачио, добио, учио, имао*. Употреба финалног *-л* у великој мери зависи од контекста.

- Вокално *л* јавља се у глаголу *блска*, као и у узвику из кога је изведен овај глагол: *блс*. Овај глагол иначе не постоји у књижевном језику, а значи 'јако лупати, ударати'.³ Такође, вокално *л* потврђено је у примеру: (у) *клкове* (у речнику тимочког говора овај анатомски термин потврђен је у истом облику: *клк* 'кук', Динић 2008: 334).

- Фонема *х* се не користи у говору: *леб* (и *леба*), *одим*, *њина*, *уватили*, *оч* (у значењу 'хоћеш'), *стра*, *ладно*, *оће*, *увате*, *ектар*, *снаа*, *иљаду*, *реко* (облик аориста); али је употребљена у већ очигледно лексикализованом: *храна*, *исхрану*, *хранили*, затим: *сахрањено*. *Х* се даље јавља у новим речима које је усвојила захваљујући сину (обиман лексички фонд везан за војну терминологију саговорница је усвојила захваљујући сину, професионалоном официру) *подрхтава*, затим у страним речима, усвојеним преко школе (*дахије*), медија или појавом нових реалија: *аутомеханичара*; *х* је лексикализовано и у ономастичким терминима: *Хрватска*, *Херцеговина*, *Мехмед-ага*.

- Јотовање изостаје у облицима глагола (и глаголских придева): *направено*, *поробени*, *дојдоше*, *пројдо*, *пријдо*, *најде*, *дојде*, *најду*, *дојду*, *саградена*, *ослободена*... Међутим, изостанак јотовања није сасвим доследан јер бележимо и облик *дођу*.

- Користе се палатализовани дијалекатски облици *нећи*, *нође*, *пођине*, *толће*.

- Предњонепчани сонант *ј* доследно се појављује у бројевима *шеснајес*, *једанајес*, *тријес*, *двајес*, *дванајес*, *двајес*, *петнајестого*, *дванајесте*. У истим примерима у облицима номинатива основних бројева изостаје финални консонант *-т*, кога бележимо у промени редних бројева: *петнајестого*, *дванајесте*.

- Фонема *в* замењена је фонемом *ј* у облику *праје*.

- Уместо очекиваног *Петар*, лично име гласи *Петер*. У средњем Тимоку Станојевић бележи *Петър*, али и неке примере асимилација, на пример: *шерен* (Станојевић 1911: 369)

- Финално *-ј* јавља се повремено у облицима заменица: *таквој*, *кој*, *туј*, *тој*, *такој*, *оној*.

- Синкопа се јавља у примерима: *толко*, *колко*, *четри*.

- Користи се облик *зовали*, уместо *звали*.

- Фонема *ћ* замењена је фонемом *ч* под истим условима као и у другим тимочким говорима (као рефлекс псл. **tj*, **kt*): *веч*, *нече*, *где че*, *ноч*, *ночу*, *ночџс*, *че се дигнем*. Паралелно су потврђени и облици: *оћу*, *ће*, *ноћас*. Као и у Вратарници (Соболев 1994: 45) потврђене су само форме: *кућа*, *ћерке*, *сећам се*.

- Приметна је десоноризација финалних консонаната: *плук*, *слок*, *нош*, *муш*, *леп*, *Београд*, *Кадибогас*.

На основу наведених примера, можемо закључити да су фонетске одлике тимочког говора углавном доследно присутне у анализираном идиолекту.

³ У речнику тимочког говора: *блс* 'узвик за опонашање звука који се чује при судару или при тупом удару'; *блска* 'бије, удара' (Динић 2008: 34).

3.2. Морфологија

У погледу морфолошких карактеристика, одступања од стандардног језика су следећа:

- Општи падеж, *causus generalis*, замењује остале падеже у следећим облицима:

1. Генитив: (*од*) *дивљину*, (*зади*) *кућуту*, (*због*) *онеј јабуке*, (*нема*) *народ*, (*без*) *товађе*, (*код*) *њу*, (*код*) *мајку*, (*од*) *једну мајку*, (*на*) *његовог деда* (у значењу 'од његовог деде и оца'), (*на*) *моју свекрву* (у значењу 'од моје свекрве'), (*на*) *деду Тодора*, (*од*) *Турци*...
2. Датив: (*на*) *децу*, (*на*) *Миле Грзу*.
3. Акузатив: *отишли у Дражинци* (стандардни облик: **отишли у Дражинце*), *Бугари ни поробили* (стандардни облик гласио би: **Бугари (су) нас поробили*)
4. Инструментал: (*са*) *здравље*, (*с*) *трактор*; али бележимо и дијалекатски облик предлога: (*сас*) *трактор*, (*сас*) *ногу*, (*сас*) *штађе*, (*сас*) *мајку*.
5. Локатив: најчешће се користи са предлогом *у*: (*у*) *клкове*, (*у*) *виноград*, (*у*) *тој двориште*, (*у*) *село*, (*он је сад у*) *пензију*, (*у*) *собу*, (*у*) *Зајечар*, (*у*) *Беч*, (*у*) *казаницу*... Честа је и употреба општег падежа уместо локатива са предлогом *на*: (*на* *колибу*), (*лежим на*) *кревет*, (*на*) *школе*, (*на*) *границу*... Јавља се и предлог *под*: (*под*) *Бугари*.

У Новом Кориту је употребљен облик локатива множине *у клкове*, уместо очекиваног тимочког облика: *у клкови*. Исто важи и за облик номинатива множине *ратове* уместо очекиваног: *ратови*. Андреј Соболев у свом опису говора Вратарнице запажа да већина једносложних именица мушког рода у множини проширују основу наставком *-ове*, међу примерима из вратарничке грађе потврђена су и ова два – *клкове*, *ратове* (Соболев 1994: 172–173). Белић је у својим истраживањима у Новом Кориту забележио облике *сватове* и *синове*, као и облик са наставком *-је црвије* или *црвеје* (Белић 1999: 234, 236).

Код вишесложних именица мушког рода потврђен је наставак *-е* у номинативу множине етника *Бугаре* (у једном примеру и са чланом: *Бугарете*), на пример:

Бугаре предавали код нас
Тој *Бугаре* су певали код нас
А *Бугаре* од једанес године, теру ђи на Расовати камен
И кад су с *Бугаре* водили борбу
каже да су *Бугаре* стуцали стакло
они га кажу буљубаша, *Бугаре*, а ми га кажемо
тој бугарска песма, певаше ђу *Бугарете*

(али се сразмерно два пута чешће користи облик *Бугари*; облик *Бугари* користи и истраживач Б.Р.). Исту особину запажа и Соболев у Вратарници, где паралелно постоје: *Бугаре* и *Бугари* (Соболев 1994: 173). Маринко Станојевић у средњем Тимоку региструје *Бугарје* и *Бугаре*, уз *Србје* (Станојевић 1911: 394). О овим облицима Белић каже: „Наставак *-е* употребљава се, уопште узев, ретко у овим дијалектима. Углавном се опет употребљава у лужничко-тимочком дијалекту, и то само у једној групи примера: у именицама које значе раднике и мушка лица, а имају завршетак обично *-ар*, а ређе *-ач*.“ (Белић 1999: 237). Белић је забележио три слична примера у Новом Кориту: *жетваре*, *овчаре*, *свинаре*. У вези са овим наставком Белић још примећује: „да се сви ови примери налазе у брдовитом крају према бугарској граници“ (исто: 237), одбацујући утицај бугарског језика. Ову архаичну црту старословенског језика Белић повезује са наставком *-ар* у именицама које означавају *nomina agentis* (исто: 237).

У транскрипту из Новог Корита потврђена је множина: *родитеље*.

Најупадљивија дистинктивна црта говора Новог Корита су падежни облици личних заменица (заменичких енклитика). Наиме: у дативу и акузативу заменице једине женског рода потврђено је *ју* (у наставку се наводе све потврде из транскрипта):

Сутрадан дође *ју* муж. Дође *ју* муж туј
умре *ју* муж
туј правил кућу и Бугари *ју* запале
тој бугарска песма, певаше *ју* Бугари
милиција дојде и испитају *ју* једно, друго и отерају код лекара
ја сам све прочитала туј књигу. Чеда *ју* купил, па *ју* донел
бацили, у пшеницу, да *ју* не могу смељу да једу
девојку потерали из Мораву у збег, потерале *ју* војсче да иде сас њи. И, она где че, морала да иде сас њи,
кад *ју* терају. И дотерају *ју* туј да иде, и преко границу да *ју* отерају
побегла да *ју* не отеру

Уз први наведени пример у дативу (дође *ју* муж), истовремено постоје још три потврде ове заменице у форми *ју* у акузативу:

Ал се пропио човек, па *ју* изубивао, па истерао на улицу, и она се
Македонија подељена, тако држу мало Македонију, држу *ју* Грци
И отпратим *ју* ја, оде она.

Датив и акузатив множине заменица сва три рода такође има форму са *ју*- (наводе се све потврде из транскрипта у акузативу – *ју*):

кад су ту се населили, Бугари *ју* једном попале село, запале школу, овладали они, заробили *ју*, то јест
покорили нас
чували сто брави овце. Оно несу спремали храну него *ју* пасли
сто педесет погинули из ово село. Ене *ју* на домат написани
у тој време прелазили, инфомбировци *ју* звали
Кад отиду тамо, оно *ју* згази бугарска заседа
отерају овце, па *ју* покољу тамо
терају *ју* на Расовати камен да чувају говеда
научили *ју* да се бране ночу
Тој кукулашће, такој *ју* зову код нас

Потврде заменице *ју* у дативу множине:

Тај Миле, он је *ју* унук
Свати ме, тој *ју* надимак, Буљубашинци
Једно *ју* доделили, једно заванули сами
они Бугари узну то поље, кажу мало *ју* за исхрану
А они *ју* дали пушку на ту децу
Тај деда Тодор што *ју* дошал
Па *ју* онда дали, на тог деду Тодора
Светог Илију Македонија служи. Тој *ју* је државна слава
они ће ни даду све. Па *ју* даду

Истовремено су забележени и следећи примери са *ји* у акузативу (у истој реченици из које је последњи пример – *заробили ји* – потврђен је и облик *ћи*, в. горе):

да буду јаничари, тако *ји* називали
звали га Буљубаша, па *ји* зову Буљубашинци
Ми делимо *ји* онако, за мене има на једно место
па дотерују кудеље, они *ји* зову урка
овладали они, заробили *ји*, то јест покорили нас

Александар Белић је приликом својих истраживања у Новом Кориту забележио облик *да гу пита* (Белић 1999: 283), док је примере датива и акузатива на *ћ*- забележио у Пироту (*да ћим казује, да ћу убијем* и слично) (Белић 1999: 283–285). Посебно светло на ове примере заменица из Новог Корита баца систем личних заменица у Вратарници, где је у акузативу множине свих личних заменица такође – *ћи*, али су датив и акузатив заменице женског рода у једнини – *ју* и *и* (Соболев 1994: 176).

Облици са *ћ*- не јављају се у суседним тимочким селима, што потврђују обављена истраживања у склопу пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“.

Остале заменице мењају се као у тимочким говорима: *тамо где ни имовина, па ни Бугари поробили, због онеј јабуке, код њу, ситуација њина...*

Постпозитивни члан *т*-форме казивач користи у великом броју примера, али нема потврде за друге две форме члана (*в*-форма и *н*-форма): *кућуту, наишјат, девојчето, колибуту, жишуту, италуту, товашкуту, домат, прозорат, капијуту, ваиштити, путат, пушката, шумуту, шаржерат, караулете, децата, Живковијат, Бугаринат...*

Уместо облика присвојног придева користи се конструкција са предлогом *на*: *на Мику муж*.

- Конгруенција именице и глагола разликује се у односу на стандардни језик у примеру *дошла срндаче*.
- Употребљава се дијалекатски облик множине *љуђе*, али и стандардно *људи*.
- Користи се дијалекатски облик прилога за место *овдека*.
- Користи се прилог *једнуш*, у значењу 'једанпут, једном приликом'. Овај облик не користи се ни у једном селу у близини Новог Корита, али чест је у Буцаку (део општине Књажевац) и пиротским селима.
- Користе се облици показних заменица *овија* и *онија*. Ни ови облици нису познати у суседним селима Тимока, али користе се у области Буцака и пиротском говору.
- Веома је необичан облик *смељемо за децата*, који се не користи ни у једном делу тимочког говора.
- Суседну државу саговорник доследно назива: *Бугарско* (из *Бугарско* су се они населили). Друге државе имају своје стандардне називе (*Македонија*, али једном и: *Маћедонију*; *Србија*, и *Хрватска*, и *Босна* и *Словенија*).
- Одрични облици помоћног глагола нису доследни, забележено је: *несам, неје, несмо, несу*, али је у транскрипту паралелно потврђено и: *нисам, нисмо, нису* и (доминатно) *није*.
- у тимочко-лужничким и заплањским говорима у трећем лицу множине презента глагола VIII Белићеве врсте чешћи је наставак *-у*, у односу на наставак *-е* (Белић 1905: 512), тако се у

идиолекту саговорнице из Новог Корита чује: *бегу, држу*;⁴ као и код глагола VI Белићеве врсте: *лупу* (и: *лупају*), *иму, теру, дотеру, отеру, потеру, паркиру*.⁵ Паралелно су потврђене и пуне форме: *терају, отерају, дотерају*. Овај феномен анализирали су и савремени дијалектолози, о доминацији аналошког –у у овој позицији детаљније види у: Бошњаковић 2012: 197–198.

- Футур први употребљен је у једном примеру: *земљотрес кад ће да буде*. Облик са субјунктивним да очекиван је, сагледавајући најновија истраживања (Мирић 2017: 138), а потврђен је и облик без честице да: *они ће ни даду све*.

4. Закључна разматрања

Без обзира на чињеницу да је идиолект саговорнице под снажним утицајем стандардног српског језика, кратка анализа транскрипта разговора забележеног у Новом Кориту указује да се говор овог села разликује од говора суседних тимочких насеља. Разлике се углавном огледају у морфолошким особинама, и то пре свега у деклинацији личних заменица.

Литература

- Белић 1905 – Александар Белић: Дијалекти источне и јужне Србије, *Српски дијалектолошки зборник I*, Београд: Српска краљевска академија.
- Белић 1999 – Александар Белић: *Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бојанић 1975 – Душанка Бојанић: *Видин и видинският санджак през 15–16 век*, София: Наука и изкуство.
- Бошњаковић 2012 – Жарко Бошњаковић: Морфолошке особине говора источне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник* 59, 1–381.
- Динић 2008 – Јакша Динић: *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Крстић, Петковић, Јовановић 2003 – Петар Крстић, Илија Петковић, Божин Јовановић: *Књига о Новом Кориту, селу на Кадибогазу*, Београд: Мегатренд универзитет примењених наука.
- Крстић 2011 – *Летопис основне школе у Новом Кориту* (приредио Дејан Крстић), Минићево: Завичајно друштво Тимочана – Торлака, Зајечар: Историјски архив Тимочка крајина, Књажевац: Народна библиотека Његош, Завичајни музеј.
- Ивић 2009 – Павле Ивић: *Српски дијалекти и њихова класификација*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Мирић 2017 – Мирјана Мирић: Степен граматикализације футура првог у тимочким говорима, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LX(1), 133–164.
- Станојевић 1911 – Маринко Станојевић: Северно-тимочки дијалекат, *Српски дијалектолошки зборник* 2, 360–463.
- Станојевић 1940 – Маринко Станојевић: Тимок, *Српски етнографски зборник* LV, Насеља и порекло становништва 29, Београд, 391–544.
- Соболев 1992 – Андрей Н. Соболев: Дијалекатски текстови из села Вратарница, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 35(1), 237–251.
- Соболев 1994 – Андрей Н. Соболев: *Говор села Вратарница в восточной Сербии в историческом и ареальном освещении*, München: Verlag Otto Sagner.

⁴ Белић 1905: 513 у Новом Кориту бележи: *вришту, држу, премену, седу*.

⁵ Станојевић 1911: 426 у средњем Тимоку бележи још: *уму и умеју*. У транскрипту разговора из Заграђа на основу кога је настао прилог Биљане Сикимић у овом зборнику нема ниједног примера овог облика.

Соболев 1997 – Андрей Н. Соболев: *Малый диалектологический атлас балканских языков. Синтаксическая программа*, Санкт-Петербург: ИЛИ РАН.

Sobolev 1998 – Andrej N. Sobolev: *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens I-III*, Marburg/Lahn: Biblion Verlag.

Bojan Ristić

Novo Korito: a village on the border

The paper examines a transcript of interviews recorded in 2016 in the village of Novo Korito, Knjaževac municipality, as part of the project “Keepers of the Intangible Heritage of the Timok Speech”. Following some general remarks on the history of the village, we provide a transcript of the interviews, going on to study some of the phonetic and morphological features of the idiolect as recorded. This reveals phonetic and morphological traits that distinguish the female interviewee’s idiolect from the Timok speeches. Influenced by standard language on the one hand and neighbouring Timok speeches on the other, this interviewee’s idiolect cannot be considered to be a dialectologically relevant sample of the speech of the village of Novo Korito. From the socio-linguistic aspect, however, it represents an important document.

Key words: Novo Korito, Timok speech, oral history, border.

АНТРОПОЛОШКО-ЛИНГВИСТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА ЗАГРАЂА 2012

Рад доноси исцрпне изводе из транскрипта једног разговора вођеног током јула 2012. са саговорницом (1946) у селу Заграђе. Транскрипти су у раду обликовани у форми конверзационих наратива на макротеме и погодни су за анализу као упоредиви текстови паралелно са грађом добијеном по истој методологији током тимских теренских истраживања угрожених тимочких говора (2015–2017). Издвојене су следеће теме: култна места Заграђа, Ђурђевдан, Лазар, додоле и литије, посмртни обичаји, повојница, змија, ласица, конопља и свакодневни живот у Заграђу, које су у аналитичком делу рада коментарисане. Поред овог антрополошко-лингвистичког коментара транскрипата, аналитички део рада садржи и анализу идиолекта саговорника и улоге истраживача у обликовању конверзационог наратива. Саговорников и истраживачев идиолект анализирани су из угла перцептивне лингвистике и социолингвистичког концепта 'упадљивости' (енг. *salience*).

Кључне речи: Заграђе, традицијска култура, свакодневни живот, идиолект, транскрипт, перцептивна лингвистика, документациона лингвистика

0. Увод

Теренска истраживања тимочког села Заграђе у зајечарској општини обављена су јула 2012. године на иницијативу и у сарадњи са Андрејем Н. Собољевим¹ из Института за лингвистичка истраживања РАН из Санкт Петербурга. Слависта и балканолог А. Н. Собољев је на почетку своје научне каријере, а на подстицај Павла Ивића и за потребе пројекта Српскохрватског дијалектолошког атласа, године 1989. обавио дијалектолошка истраживања села Вратарница, на основу којих је настала једна монографија, а теренска грађа је била укључена и у низ других студија (Соболев 1992, 1994, 1995; Sobolev 1998). Антропогеографска истраживања показују, а то потврђује и усмена историја села Вратарнице, да су њени становници досељени из села Заграђе. Основни циљ теренског рада из јула 2012. био је да се лингвистички подаци из Вратарнице сагледају из нове перспективе, а аутор овог прилога је искористио свој боравак у Заграђу да уради један антрополошко-лингвистички усмерен интервју.

1. Заграђе: подаци о насељу

Слично другим селима удаљеним од градова и главних путева источне Србије, и у Заграђу је почевши од седамдесетих година 20. века приметан драматичан пад броја становника: од 877 из 1948. године, преко 472 из 1981, све до 166 колико их је било на последњем Попису из 2011. (према упоредној табели броја становника у Црној Реци, Челиковић 2012: 1055). Старија антропогеографска грађа бележи да су становници Заграђа – *Загорци*, а да су се после 1833. из Заграђа населили и у Вратарницу (Станојевић 1937: 50–55). У време Станојевићевих теренских истраживања, у међуратном периоду 20.

¹ За помоћ у организацији терена аутор је захвалан Сузани Антић, етнологу из Народног музеја у Зајечару.

века, у Заграђу су живели само староседеоци, новијих досељеника у то време још није било (Станојевић 1975: 73).²

Црква у Заграђу, која је у разговору била поменута више пута, храм је Вознесења Господњег, саграђена 1895, иконостас је радио Милисав Марковић из Књажевца. Пре подизања цркве обреди су се обављали у дворишту школе, а постојала је капела брвнара која је срушена око 1870. Црква у Заграђу је дуги низ година служила и околним селима – Горња Бела Река, Мариновац, Врбица, Боровац и Вратарница (Споменица 1934: 220–221). У Заграђу су почетком 20. века постојала три гробља: најстарије на Бачишту, једно на западној страни села, на Горњој пољани и гробље у Анинској реци. У атару села су у исто време постојала три записа: један посвећен Светој Тројици, други Светом Илији и трећи – Малом Спасовдану. На месту Масина падина налазили су се остаци још једног напуштеног записа (Споменица 1934: 221–222).

У новије време појавила се обимна збирка различитих текстова о Заграђу (Димитријевић 2010) која, без обзира на своју прилично непрегледну структуру, може да пружи обиље података за истраживања усмене историје Заграђа јер на једном месту окупља сећања различитих људи пореклом из овог насеља. У питању су махом личне и породичне биографије, али се чини да окосницу књиге ипак чине сећања на драматичну ситуацију у Заграђу и Вратарници током Другог светског рата. Пажљивим ишчитавањем ове збирке врло хетерогених текстова као стална места јављају се сећања на шаљивцију из Заграђа Калчу Боциног, свакодневни живот деце и омладине и локалну основну школу. На основу текстова биографског типа може се пратити процес одласка на школовање у граду (у том смислу најчешће се описује ђачки живот у Зајечару), затим следи дефинитивно пресељење у град и живот у граду, неколико биографија помињу одлазак у иностранство, а у ретким примерима и евентуални повратак у Заграђе после пензионисања. Осим приватних сећања, ова збирка садржи и нешто мало фолклорне грађе (пословице, клетве, бајања). За усмену историју важни су и подаци о животу у Заграђу после рата, истина несистематизовани, у којима се у форми блиској усменом сведочењу помињу култна места, воденице, лов и слично (Димитријевић 2010: 342–344; 325–326; 338–340).

Комплексно етнолошко истраживање Зајечара и околине које су обавили сарадници Етнографског музеја у Београду (у периоду 1971–1974) обухватило је и Заграђе. Том приликом настао је и прилог двојице етнолога (Драшкић, Антонић 1978: 89–90) са кратком антропогеографском белешком посвећену овом селу, а коју приређивач монографије о Заграђу (Димитријевић 2010) сматра непоузданом.³

2. Заграђе и Тимочки корпус

Са појавом нових технологија снимања и архивирања теренског материјала, приметно је усмеравање интересовања ка документационој лингвистици. Рони Александер (Alexander 2015) указује на значај дигиталних пројеката за савремену славистичку дијалектологију у функцији демистификације дијалектологије, будући да се говор показује у свом природном контексту.⁴

² Овај прилог пописује и микротопонимију Заграђа; у новије време микротопонимијом Заграђа бавио се и Јакша Динић (Динић 2001).

³ Као непоуздана у литератури је оцењена и монографија Вељковић 2004.

⁴ Преглед приређивачких поступака теренских текстова у српској дијалектологији в. у Вошњакović, Sikimić 2013: 31–38. Анализа интегралног транскрипта постао је уобичајен поступак у савременој фолклористици, о чему сведоче и радови у овом зборнику.

Систематска тимска теренска истраживања тимочких говора обављана у периоду 2015–2017. из организационих разлога нису обухватила село Заграђе. Интервју вођен јула 2012. у овом насељу у целини се уклапа у методолошке захтеве постављене пред нешто касније реализовани тимочки пројекат: разговори су вођени по истој методи, а теме обухваћене разговором такође су компатибилне. У прилогу рада објављују се одломци из транскрипата уобличени у форми етнодијалектолошког речника: макротеме не следе хронолошки ток разговора већ су накнадно уобличаване у тематске целине. Имајући у виду релативно кратак временски размак (само три године) у односу на тимочки антрополошко-лингвистички корпус (ТАЛК), овде припремљена грађа одговара потребама рада на упоредивим корпусима и текстовима.⁵

Лингвистичка грађа снимљена у Заграђу 2012. по свом садржају и примењеној методологији укључује се и у документациону базу за рад на међународном пројекту „Преплитање и расплитање традиција централног Балкана: извођење и перцепција“ (оригинални наслов је на енглеском језику: „(Dis-)entangling traditions on the Central Balkans: Performance and perception“, акроним *TraCeBa*). Основна идеја овог пројекта полази од већ прикупљене тимочке грађе за коју се, применом уједначене методологије теренског рада показало да је сасвим погодна да истовремено осветли радикалну трансформацију руралних насеља у пограничју Србије и Бугарске у периоду социјализма и транзиције (чија је једна од последица нестајање угрожених говора у свом 'историјском' облику, онаквом какав је описан у дијалектолошкој литератури). Снимљене биографске приче сведоче о масовном одласку у градове и руднике, а од краја шездесетих година и у иностранство, депопулација је додатно појачана традиционалним системом 'једног детета'.⁶ Приметан је утицај медија, пре свега телевизије, на трансформацију ('уједначавање') традицијске културе: исправно је оно што се показује на телевизији, а не оно што практикује сам саговорник. Перцепција последњих становника истраживаних насеља о узроцима трансформације традицијске културе у целини такође се може добити само кроз разговоре, као и размишљања о бескорисности женског рада и свих сеоских заната и знања.

Примењена методологија осветљава и родну димензију очуваности истраживаних говора: носиоци тимчког говора данас су скоро искључиво жене, а мушкарци веома ретко. На промену њиховог говора утицали су бројни фактори, почевши од школе, преко обавеза служења у војсци у којој је службени језик био тадашњи стандардни српскохрватски, мушкарци су запослени у струкама које су подразумевале велику мобилност или сарадњу са људима из разних крајева земље, као што су то послови у грађевинарству или рударству. Разговори из домена језичке идеологије потврђују стигму говорника нестандартних говора, а као једно од уобичајених објашњења за језичку смену саговорници наводе потребу да се на најмлађу генерацију не утиче неодоговарајућим личним (језичким) примером.

У пројекту *TraCeBa* један од циљева је поновно промишљање постојећих тензија између становништва са обе стране српско-бугарске границе насталих као последица запамћених, усменом

⁵ Уп. на пример, Ћирковић 2014; Сикимић 2016; Вошњакović, Sikimić 2013. Иначе, интегрални транскрипт овог разговора укључен је у корпус тимочких говора (ТАЛК).

⁶ За савремено стање у општини Књажевац социолози користе термин *девастирано подручје* (Милошевић Радуловић, Стјепановић Захаријевски 2016). Иста монографија садржи и коментарисане разговоре са саговорницима из насеља Бели Поток и Штитарац на тему свакодневног живота, приређене и редиговане према моделу новинарских интервјуа у монолошкој форми. Ауторке констатују да усамљеност и сиромаштво, уз страхове од промене окружења и злостављања, представљају озбиљан проблем. Види више и у: Ристић 2016.

предајом пренетих или кроз школовање научених сећања на ратне сукобе током 20 века.⁷ Савремена ситуација указује на могуће правце превазилажења трауматичног искуства и ратних сукоба током 20. века; свакодневни живот на граници: новоуспостављени сусрети на прелазу Свети Никола (код Равног Бучја) и Кадибогаз (код Новог Корита); затим обнављање веза између Србије и Бугарске током периода економског ембарга деведесетих година: малогранична трговина, долазак Бугара на веће локалне пијаце са робом; а у данашње време савремени туризам на Старој планини (и другим туристичким местима у околини).

Разговор са саговорницом из Заграђа, уз бројне друге кључне теме, садржи и личне ставове о миграцијама из планинских у низијска тимочка села уз одређену латентну дозу стигме коју новодосељени сиромашни 'планинци' сада осећају у богатом низијском селу.

3. Разговор вођен у Заграђу

Савремена антрополошко-лингвистичка истраживања руралних заједница у Србији, осим што подразумевају израду интегралног транскрипта суочавају се са чињеницом да ни један теренски разговор не одговара 'идеалном', у дијалектолошким студијама описаном стању. Пољски дијалектолог Јержи Сјерочук, на основу сличног теренског искуства у Пољској, за овај феномен предлаже неколико термина: *интердијалекат*, *семидијалекат*, „језик села“, „језик становника села“ (Серочук 2015). За социалингвистички приступ, као један од могућих приступа, приликом теренских истраживања савремених јужнословенских дијалеката залаже се и А. А. Плотникова, на основу свог теренског искуства током 1997. у тимочком селу Доња Каменица (Плотникова 2004). Плотникова посебно указује на значај упоредног истраживања говора града и села у оквиру истог дијалекта. Као могући методолошки правац могуће је теренску грађу анализирати као идиолект, као што је показано на узорку урбаног говора материјала једног телефонског разговора са акцентованим транскриптом (Бошњакковић 2016).

Предмет анализе овог рада је аудио-снимак разговора који траје 2 сата и 50 минута (транскрипт је сасвим репрезентативан и има 22.823 речи). Разговор је вођен у кући саговорнице: на самом почетку, уз аутора овог прилога (Б.С.), присутно је још двоје колега из Русије, од којих на снимку говори само Андреј Собољев, затим саговорница и њен супруг. Саговорница и истраживач Б.С. остају саме почевши од деветог минута снимка.

Саговорница је имала само две године када је 1948. са породицом досељена у Заграђе из старопланинског села Ћуштица. Њен супруг је у Заграђе дошао 1964, када се њоме оженио: саговорница каже да су обоје 'Пироћанци' што се из локалне перспективе односи и на становнике свих насеља од Калне према Пироту и нема дијалектолошку вредност. Њено познавање традицијске културе Ћуштице (а ово насеље је иначе истраживано на терену 2015. и 2016 као тимочко)⁸ са једне стране и влашке културе са друге – будући да јој је ћерка удата у влашко село Николичево⁹ северно од Зајечара, чини је веома драгоценим саговорником који радо пореди три различите културе које познаје из угла својих

⁷ У анализираном транскрипту нема ратних тема, али транскрипти разговора из Вратарнице које објављује А. Н. Собољев (1992, 1994), показују да постоји одређена стигма када су у питању односи са Бугарском и Бугарима због ратова вођених током 20. века. Бројна сећања на рат у Заграђу објављена су у монографији Димитријевић 2010.

⁸ Линк на снимке или на сајт пројекта где је Ћуштица: <http://balksrv2012.sanu.ac.rs/webdict/timok/listapunktova>

⁹ Теренска истраживања Влаха у селу Николичево обавио је 2011. аутор прилога у сарадњи са Маријаном Петровић из Париза, снимљена грађа архивирана је у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ. У новије време село Николичево је добило и своју монографију (Кржановић 2014).

различитих животних улога. У разговору су добијени и узгредни подаци о традицији суседних села Вратарнице и Мариновца. Ови подаци су свакавао важни за обликовање њене језичке биографије, осим животног искуства у различитим селима саговорница је седам година живела у Зајечару док су њена деца ишла у школу, а и данас има редовне контакте са овим градом: тамо јој живе две сестре и брат, као и једна унука.

Супруг је као грађевински радник у целини изменио свој говор (односно, са истраживачима је говорио само стандардни језик), може се претпоставити да је за њега, као и за многе мушкарце са којима су обављени разговори током истраживања Тимока, карактеристична диглосија, односно да ван насеља и породичног круга користи локални урбани стандард, па тако и са истраживачима, иако је упознат са циљем истраживања и замољен да не прилагођава свој говор.

3.1. Један од циљева истраживања Заграђа било је и откривање могућих 'заградских' елемената у језику (али и традицијској култури), дистинктивно на тимочке говоре и традицију. Осим лексичких елемената, о којима ће бити речи нешто касније у раду, у саговорничном идиолекту примећене су само две црте које нису 'тимочке'. Прва је акузатив множине енклитике личних заменица *ги* (али само у једном једином примеру). Собољев (Соболев 1995: 176) у Вратарници за ову заменицу потврђује форму: *ђи*.

Кад га чујем, чујем: „Еј, закукало ме бес паре“, и никад си и немам паре, како што си *ги* и немам, е

Друга црта је облик *назе* у дативу личне заменице првог лица множине, потврђен у транскрипту такође само у једном једином случају. Исту форму Собољев потврђује у Вратарници (Соболев 1994: 176).

На Тројицу, то је *назе* слава, и тамо идемо та си запалимо свечу јер ни је тамо имање.

Нема упадљивих вратарничких локализама, дистинктивних на тимочке говоре, какви би, на пример, били облици прошлог времена глагола *хтети* (нпр. *ште*, *штеомо*, *штел*, уп. Соболев 1994: 44), нема потврде за групе *шт*, *жд* као рефлекса прасловенских **tj*, **dj* (нпр. *сношка*, *чуждо*, уп. Соболев 1994: 48), *черка*, *чужд*. Собољев уочава нивелацију микродиференцијације говора Вратарнице под утицајем блискосродних тимочких говора, и једни и други су, наиме, *ч/и* говори (Соболев 1995: 184).

3.2. Из транскрипта се, међутим, уочава и недоследност употребе неколико важних маркера тимочких говора који се могу тумачити само спонтаним или намерним прилагођавањима идиолекта према очекиваном 'стандардном' говору. Управо ове промене осветљавају оне језичке елементе који се (перцепитивно) виде као 'дијалекатске' и које треба избегавати.

3.2.1. У идиолекту саговорнице из Заграђа употреба вокалног *л* је недоследна,¹⁰ једнако као и важног тимочког маркера: *ч/и*:

¹⁰ Потврде за *плн* нема у транскрипту, само: *пун* (имало је народ *пуно*, а сад смо мало остали). Лексему *жлт/жут* саговорник није спонтано употребио. Маринко Станојевић је још почетком 20. века уочио да се у селима Кожељ и Мариновац чује и: *вуна*, *кучина* (Станојевић 1911: 365).

ем нече никој ни да и *млзе*; како *че* и моја сна *млзе* кад оволћи нокти; нече д иду ни *свечу* да запале; Крс је *мецу* дрвата исто; кад иде у поље он си обује *влнене* чарапе због змије

Ови млади *неће* д иду, то не практикују; Кој га воли он иде, запали *свећу* и послужи се; да туриш *измећу*, ал то више никој не производи; Јер то нема више *вунене* ствари па да би се мољисале

3.2.2. Под утицајем стандардног српског језика саговорница уводи консонант *х* кога иначе нема у тимочким говорима, а нема га ни у говору Вратарнице. Посебну пажњу завређују потврде трећег лица множине присвојне заменице јер се појава стандардних облика може објаснити у Заграђу очекиваним облицима *њоњ*, *њињи* (Соболев 1994: 178), који представљају упадљиве дијалектизме и у односу на тимочке говоре:

А сад нема, само приоди, каже, узимају, стурају *њихови* радници / Сад и *њихове* баште нека изумру, а ми за нас *че* за пијење и за овој да си донесемо / Е сад, то је *њихово*, то си је опет, ако зову ми *ће* д идемо / А *њихови* су унуци, синови, остали

3.2.3. Фонема *х* је доследно лексикализована у два случаја: *сахрана* и *храна* (са дериватима):¹¹

четрдесет иљаде дала за синовљеву *сахрану* / сахранимо човека и дођемо код кућу да се руча / ископају и како *сахране* оног човека

исто се спрема и *храна* кој како воли тако спрема / узме после мало од ону *храну* што смо однели / А нема, каже, чиме да и *храни*.

У новоусвојеним речима из савремене културе:

направи на коцкице, као да *хеклаш* / А *претходно* је радела у Симпо Врање као ученица / Ћерка ни завршила графички *техничар* / сад има средства и да и *бохориш* и да опереш / он те чека, оно *махом* праве у *хотел* и / учимо *маховина* се налази на север / Е они сад кажу да су то стварно сателити који лебде у *ваздух*.

Фонема *х* јавља се у топонимима и (новим) личним именима:

Онда га је затекло у *Хрватску* кад је било она побуна / да ли *Михајло*, што закопаше код човека

3.2.4. Употреба полугласа веома је неуједначена, чак и у оквиру исте речи у истој секвенци (што је сасвим у складу са истраживањима Недељка Богдановића који бележи индивидуално неуједначену употребу полугласа у једносложним речима у Белом Потоку (Богдановић 1979: 172):

А они *сага* не иду по Аустрију, *сѣг* па иде он. // а *саг* ја и деда, седиш туј и кад можеш можеш
И *дан* *дѣнас* онај цемпер смрди ми на дуван. // *Данас* оће снаје да буду модерне
па позову га на *ручѣк*, па спреме *ручѣк* исто // кад се врну код кућу оне си спремиле *ручак*
После *једѣн* туј код нас бил жи-, он бил службеник // а док у Вратарницу *један* део иде на, на те задушнице
Е зњиш,“ каже, „шта сам видел // Имало си оно раније, *знаш* да не имало влачара
Ја *несѣм* имала, паре // И тако да никад *несѣм* отишла // *несам* ни чула а ти ми тѣг причаш / Ја *несам* ни
видела да оно никло и кој га наврљал

¹¹ Истраживање употребе гласа *х* код студената Учитељског факултета у Београду в. у: Милосављевић 2016.

те смо купили *тџ* лек // овде није било *тај* обичај
Па *бџ* кад да уплатимо за пензију // А *баи* на ту жену они, ми смо код њи становали

Полуглас се посебно добро чува у радном глаголском придеву (нема потврда за *ишао*, *отишао*, *пошао*, *дошао*, *нашао*, *рекао*):

ишџ из продавницу и дође па ми прича / *Отишџ* од оца и од матер и он мал да ти кажем / сад не би ти нико ни *пошџ* да бере дуван / што би *дошџ* у, да, да опева / И уз једно дрво ју *нашџ*, тако / ене га *зашџ* че буде кишовито / Јер и *рекџ* ми је овај доктор Жика

И неке мање фреквентне лексеме потврђене су само са полугласом: *кџлина*, *мџнечко*, *коџџ*, *издџне*, *тамџн*. У наративу фреквентније лексеме, јер је тако диктирао етнолингвистички усмерен разговор, јављају се са полугласом и без њега, на пример – *сандџк* : *сандук* у односу 1 : 7.

3.2.5. Очуваност сугласничке **jd* групе у тимочким говорима, као и у говору Вратарнице, А. Н. Собољев види као изразито дистинктивну особину у односу на стандардни језик (Соболев 1994: 104–105). У његовом материјалу из Вратарнице забележено је неколико примера типа *дојђе*, који представљају контаминацију дијалекта и књижевног језика. Потврде очуване *jd* групе у транскрипту налазе се само у случају следећа четири глагола (*дојде*, *најде*, *појде* и *пројде*),¹² али су знатно ређе у односу на *ђ* варијанте истих глагола које одговарају стандардном језику:

„И *дојдо*“, каже, „и ете одмори, пак да и пуштим.“ / иду људи ујутру, пале свечу, *најдо* се гробари који че ископају / Или *појде* на гробље, празник, данас она нема да купи кутију колачи / слогне се мезе да помену, па онда *пројде*, кој, зависи кој спрема чорбу
Дође народ, кој год дође да запали свећу / И они стварно *нађоше* једну лутку / и сад исто кад *пођу* они понесу свећу и за ту лутку / И кој како *прође* он остављал паре код ону слику

3.2.6. У неким локалним онимима сачувана је стара форма, као на пример, ојкониму *Кожџџ*, етнику: *Заграџанин*, *Грлештанаџ* (у множини: *Грлишитање*), ктетику: *вратарско*.

3.2.7. Употреба система чланова такође је недоследна и зависи од неколико фактора, а пре свега личног труда саме саговорнице да пред истраживачима не користи дијалекат (мада јој истраживач у неколико наврата указује да нема потребе да мења свој говор. Објашњење антрополошко-лингвистичког циља истраживања (*Како Ви, ваша реч, мени треба сељачка реч*), није увек довољно мада је саговорница већ имала искуство са истраживачима етнолозима (*Оно, мада сџг све продадоше тџј ствари, и вретена, и преслице имало, и кудеље, и онај ваздан тој све дадоше за овија музеји, за овеј*; „Где си бре, чувал тој џемпер, дај ни га,“ каже, „да носим у музеј.“). Члан се редовније јавља у дужим наративима, али тек после двадесет минута од почетка разговора, делимично и као последица истраживачевог труда да свој говор прилагоди што је могуће више локалном тимочком говору:

Б.С.: А крст, куде је?
Крс је меџу *дрвата* исто и тој столче је исто, меџу ту, меџу *дрвата*

¹² Собољев у Вратарници бележи и глагол: *прејде* (Соболев 1994: 204), у транскрипту из Заграђа постоји само једна потврда овог глагола (он у стаклару радел, ја *пређем* и ја).

Саговорничин члански систем – бар према транскрипту овог разговора – сведен је на два: *т*- и *в*-форму (чињеница да није посведочена *н*-форма члана не значи да је у саговорничиним идиолектима заиста и нема).¹³ Уобичајена је анафоричка употреба (у примерима је означен и антецедент):

„Ене где улезе“, реко, „змијата поди камен. Иди, подигни (...) И он подиже каменат, она се поди каменат савила“

Реко: „Па дај *кољџ*.“ Док он да стигне сас *кољџат* она побеже
Запродава тај *човек*, а имала сам, ја сам си чувала и овце. (...) реко „види оче ти даде *човека*т кућу“

Цер, али су велика *дрва* како овај сто порасла. Има четри, пет. Па су две падла, а ова јоште стоју. (Б.С.: А крст, куде је?) Крс је међу *дрвата* исто и тој столче је исто

и сг носи *грне* па се закачи у, у дрво једење. А она видела *ласицу* па ју јурила. Кад она дојде па одсече онуа врцу *ласицата* па од *грнето* се отвори, она се напљувала у *грнето*

направили сто и *столичицу*. И кад си, да си, били овамо на поману, мен пријатељица даде *столичицу*ту.

Антецедент не мора бити наведен у идентичној лексичкој форми, у следећем примеру се уз помињање 'мравињака' и навођење његовог локалног синонима *брбинчало*, подразумевају 'мрави':

оној кравајче и јајце однесе у *мравињак*. *Брбинчило* смо га ми тека звали. И рашчушкамо, рашчушкамо, па затурамо и тако закопамо одозгор и они кад посе идемо некад, деца смо били, замлаћујемо се да тражимо. Оно га стварно нема, па појели *мравити*.

У три следећа примера постојање 'деце' је јасно из целокупног контекста разговора, у питању су саговорничина деца или унуци који не морају да буду поменути непосредно у микроконтексту, односно антецедент није експлицитно именован:

И ја сам си ју донела, ено ју тамо коди *децата* у собу
Ел ти кажем, син се разболе и снаа док очувамо *децата* они седеше при нас, она се после одели
И он отиде у војску, ја сам си там седела сас *децата*.
он отиде у Стаклару и туј те се некако позалебимо, што реко онај, ајде че школујемо *децата*. И њи одведомо
А едну годину отишла *децава* на вашар
Ја мисим д има, јер видим туј *децава* увек кад дојду они причају сас.

Када нису у питању саговорничина деца, потребно је додатно прецизирање, у следећем примеру оно је катафоричко, а врста деиксе је иста (*децава* : *овог*)

А ја сад гледам горе код *децава*, *децава* од, од овог младог човека *син* и *ћерка*.

У саговорничиним идиолектима само се родбински термин *деца* у наративу користи са чланом (а наведени су сви примери из транскрипта). Ниједан други родбински термин није потврђен са чланом,

¹³ У Вратарници постоји само један члан (Соболев 1995: 193), тако да је саговорничин двочлани систем или пореклом из Ћуштице (у којој и данас постоје сва три члана), или је унет у контакту са суседним тимочким говорима.

али је веома фреквентна постпозитивна употреба енклитичких облика датива личних заменица у функцији присвојних заменица:

прошле године ишъл *син* ми, *деда* не може / онда су, *муж* ми бирал и изабрал је Тројицу / на *ћерку* ми не дадоше да работи / е на *снау* ми да соплете гранће оно нема да га, да ју узме / где је сљг отишла *унука* ми при тога човека за сина / Али нас несу давали да идемо, ето, *отац* ни бил строг / али *сестра* ми отиде у школу, продужну завршила / *Брат* ми оде за конобара / „Дај,“ каже, „на *бабу* ти да си понесе онај со што мама донела јер не ваља со да стоји.“

И у следећем примерима употребе члана уз лескему *стариц* (ова лексема у тимочком говору не означава родбински однос, уп. *стариц* 'стар човек, старац', Динић 2008), антецедент може бити и лично име, заменица или неки други антропоморфни апелатив (људи):

знам *људи* и радела сам, и тија *људи* су све испомрели што сам ја код њи била у надницу. А њихови су унуци, синови, остали, остали су сад на ништа и продају и оно што оставили *старицити*.
А сад смо, прошле године имали, он га тера, муж ми, у Грљан код *Тику*. (...) Има, ено у Грљан, изнад горе у њивете има. Он умрел, каже, *старцат*, а остал само син му, ради.

Слично је у следећем примеру са лексемом *младити* где само из ширег контекста зна да су у питању син и снаја (односно саговорничина ћерка и зет јер се у тексту реферише на ћеркино сродство са свекром и свекром):

а на *ћерку* ми не дадоше да работи, за њи је тој мала плата била. И да плаћа аутобус. И неје радела ништа, па ишла после неколко године по Аустрију, јер они су тамо радели и свекар јој и свекрва. Па кад свекар јој умре, они мануше д иду, свекар и свекрва не иду свекар и свекрва не иду ајде че иду овија *младити*

Потврђена је и употреба члана код придевских заменица:

Ја сам викала на *мојите* унучета, они почну се пообрћају малко не може са снају, мада оно, и ми, *нашата*, и *нашити* не седу сас нас. Е па и *нашиви* се задржаше.

3.2.8. Заменица *кво/какво* имају значење 'шта':

Па зависи кој *какво* има ел ти кажем / Нече, сине, немамо паре, нема за *какво* да доодимо / шта му они турају тамо и *какво* му праве, они си знају

Па *кво* работе, сине? / че си садиш *кво* си најдеш. И оно си тека и би, *кво* си најдо, ја си сади / Кад она, чу она *кво* Слободан прича, нема ју. / Е јес, а ја *кво* да облечем? / мора да ћутиш и да ти се нече, па *кво* ти речу тека че да буде

Заменице *такво*, *некакво*, *никакво* у саговорничиним идиолекту такође могу имати значење 'тако' и 'некако', 'ништа':

там до њиву на ту, на запис, да видимо,“ каже, имало је *такво* крушће, имало је, „да видимо има ли кајсије

Али не да је, сине, опекло *некакво* погачу ју замеси, па ју тека растрза / Града пре купио оно *некакво* округло, ко бомбоне.

А овог после увате овамо, јер он није имао *никакво* написмено

3.2.9. Заменички облици са партикулом *j* су чести (мада је фреквенција *то : тој* око четири пута већа):

Она си после *тој* дигне тамо па си за остале помане / А раније, остане си *тој* код кућу па си онај кој остал / *Тој* ми је на тетку и на течу кућа / ја *тој* што си памтим обичаји од моји

Обрнута је ситуација са заменицом *ко : кој*, будући да је форма са партикулом изразито доминантна. Облик без партикуле углавном користи истраживач у својим питањима (саговорница и иначе ретко када истраживачу поставља питања, њена питања се јављају евентуално приликом цитирања неког разговора).

И онда сви слеземо у село и *кој* носи барјак, *кој* носи крчаг с воду, *кој* носи цвеће, *кој* мараму, *кој*. / *ко* је могућан он дава, а *кој* неје могућан он даде на пола годину / Давају сутрадан *кој*, *кој* оче, а *кој* нече он

Све три показне заменице *овај* / *тај* / *онај* потврђене су са партикулом *j*, али, такође са различитом фреквенцијом, тако, на пример, у транскрипту постоји само једна потврда за *онија*:

пошла си сад сас *овија* два човека / тој све дадоше за *овија* музеји / јер нема како саг *овија* џакови бели па фабрични

и *тија* људи су све испомрели што сам ја код њи била у надницу / А *тија* кравајчићи кад буду они ујутру кад, они поједу кравајчићити / такој и на годину спреми ручак, *тија* који били остави оној

Они ти сврљаше *онија* камење

Употреба прилога са партикулом *j* је недоследна: прилог *тако* је два пута више потврђен без партикуле, док потврда за *онакој* и *овакој* уопште и нема у транскрипту:

исто и код нас си *такој* причају, тако да немамо / да идеш да видиш је л она, ел познајеш ону жену, нашли смо *такој* и *такој* / у паницу натура од све и понесеш си, ето *такој* / до сад није било *такој* код нас у село

А оно *овако* кујна као сад насџт там соба / и да остави *овако* рупу, туј за црвену јабуку / А она, бре, *овако* се навргала / али ју не уби чврсто, него ју само *онако* омаламочи / црви јој само очи изели и *онако* како се снужила уз оно дрво / Не, само, *онако* набацкана сас виљушку и такој / то нисмо, мисим, имали такав значајан обичај да би нешто радели, *онако* нешто.

Слично прилогу *тако*, двоструко чешће је потврђен и прилог *ту* у односу на (очигледно дијалекатски веома маркирано синонимно) *туј*, на пример:

Док су била унучади *туј* ми смо се радовали / Има јоште комшије, *туј* доле што су на сред село / *Туј* горе една жена је имала

3.2.10. Аорист је у саговорничном идиолекту сасвим уобичајен, али се повремено користи и имперфекат:

Моја мати, она, па си *плетеоше*, па рогоже кад исплетемо / овде овија комшије што смо имали, они помреше. Они су исто били, овај човек од, онај, они *идеоше* тако поред кућу.

3.2.11. Дистинктивна на стандардни језик је свакако и честа употреба дативске енклитике заменице *себе* /*си*.¹⁴

наберемо *си* сува дрва у колица / Ајде кад буде да ми дадеш и ја да *си* посадим / ја *си* напредем, па *си* исплетем чарапе

Енклитика *си* уобичајена је и у незаменичкој функцији:

он *си* седа па *си* једе, нема да прави питање / Ајде ће *си* идемо да ручамо / он *си* дојде, погледа ми жито / то још кад смо *си* у Ћуштицу били. Ми смо *си* на рогоже спали

3.2.12. Факултативно изостављање субјунктивног маркера *да* у футуру првом,¹⁵ посебно обрађено у прилогу Мирјане Мирић у овом зборнику, среће се и у идиолекту саговорнице:

најду се гробари који *че ископају* гробове / како *че* и моја сна *млзе* кад оволћи нокти, она *че* и *убьцка*, она *че рипне* овцата, *че ју удари* има јој нос строши

Само у следећем примеру саговорница је употребила конгруенцију која се иначе јавља у призренско-тимочким говорима:¹⁶

Мисим, *ми смо јутрос сас деду полили*, насъдила сам тако малко папричицу

3.2.13. За саговорничин идиолект карактеристична је честа појава рапортивне евиденцијалности (према термилошком одређењу Људмиле Поповић 2012), овде ће бити наведени само примери ван цитата разговора – који су иначе њена честа стратегија за постизање уверљивости у наразији:

И тако да смо, *што реко онај*, грца мало без паре и ово, док се мало сад окрепимо / Кад ти кажем, ето ја више сам, *што реко онај*, ако сам ту одавно, али знам људи и радела сам / Ето, код њи, код њи је већи трошак, *што реко онај*, него код нас. / он отиде у Стаклару и туј те се некако позалебимо, *што реко онај*, ајде че школујемо децата

али ме болес много унакази. *Ел ти кажем*, син се разболе / школу и требало се плати триес иљаде, а он у тој време *ел ти кажем*, син ми се разболе / требао би да дарива, мада. Ја, *ел ти кажем*, од како се оно родило ја, његов, његов кум неје доодил уопште. / Па ако, немам ја никакав посо, ја немам, *ел ти кажем*, ми.

¹⁴ Анализу употребе дативске енклитике *си* у говорима околине Ниша в. у Arsenijević 2012.

¹⁵ Употребу футура у тимочким говорима на грађи ТАЛК-а в. у Мирић 2017.

¹⁶ У другим примерима из транскрипта конгруенција одговара стандардном језику: *Ја и деда си седнемо* овде па си с у парк заносимо / ви сте си дошли по вашу дужност. *А ја и деда немамо* работу.

Сви примери са дискурсним маркером *каже* могу се сматрати и ознаком цитата, мада у транскрипту нису тако означени:

он има у Ивана Милутиновића ту пекару и доле му је кућа. Он има, *каже*, пет радње / Без кокошку јер ми, она је тетка, *каже*, не треба да носи. / Не може, *каже*, без со да буде јер ће да, сол треба да си врнеш, да га не болу очи

Исти логички проблем постоји и у следећој јединичној потврди дискурсног маркера *вели*, која заправо уводи цитат:

А то, то до сад није било, мислим, зато ти кажем и мени баш било чудно, ал они, стари људи који су, они кажу не треба, јер ваља се, *вели*, кокошка да се закоље па да се тури у, у гробат.

3.2.14. Саговорница се истраживачу (која је десетак година млађа) обраћа на традиционалан начин, односно са: *синко, сине*:

Па кво работе, *сине*?

Истраживач, са своје стране, доследно персира саговорници, а да то није уобичајена разговорна пракса у Заграђу сведоче њени повремени одговори у множини:

Б.С.: А Ви кад *сте* били, исто тако било? – Ми кад *смо* били, ми *несмо* ишли по Лазар.

Б.С.: Како *Ви*, ваша реч, мени треба сељачка реч. – Сас острушку, *ми смо* га тако *викали*, острушка

Већина истраживачевих питања односи се на колективно знање или колективну праксу што такође може да доведе до неспоразума у случају да се саговорнику постави питање о његовом личном знању или ставу о нечему.

3.2.15. Лексика

Транскрипт садржи и неколико лексема од којих се већина може сматрати за етнографизме будући да су потврђене у контексту традицијске културе, а које нису посведочене у постојећим тимочким дијалекатским речницима (Динић 2008; Кожељац 2014), или су посведочене у другачијем значењу и/или форми:

Лексема недовољно јасног значења које нема у тимочким речницима – *сирово* 'некувано?', термин је употребљен у обредном контексту хране која се носи у покојникову кућу на дан смрти (Кој понесе кад је посно зејтин, пиринач, *сирово* туриш, кромпир, лук и такој).

Етнографизам *јутрањина* ж. 'обредна радња првог јутра после сахране; прво јутро' (ујутру му узму неку, одело од њега, па носе, то оперу на чесму или било где има, или си код кућу на чесму и опечу три кравајчета, тој му, *каже*, *јутрањина*) (*јутрина* 'подушје, јутарња посета гроба након сахране' Кожељац 2014; *појутрина* 'одлазак на гроб првог јутра по сахрани покојника', Динић 2008).

Етнографизам *бљудо* с. 'врста обредног хлеба за поману' (она има оно њено *бљудо* што омесила и одоздол испод едно кравајче / не узимају од оно жито и од оно *бљудо* кад она буде мешајћа почела да кади. Па онда кад преломи оно *бљудо* она узме жито). Овај етнографизам је у нешто другачијој форми потврђен у једном речнику (*блудњача* ж. 'посмртни обредни хлеб у облику полумесеца; меси се за парастос и има три отиска крста начињена паскурником, Кожељац 2014).

Прилог и придев *чврсто* / *чврс* 'потпуно, сасвим', 'способан' (али ју не уби *чврсто*, него ју само онако омаламочи / Која је баш *чврста* готвалђа, она прва), Динићев речник бележи само придев *чврс*, *-та*, *-то* са значењем 'који је чврст, јак, снажан'.

Лексему *маши* 'машице' (онда су нас терали, тата и мама, и узмемо ђубравник и *маши*, острушку, и идемо по кућу/ Јел сас острушку, с *маши*, како, сад ако ме разумиш шта ти оћу кажем) тимочки речници бележе у другој форми и роду: *маша* ж. (Динић 2008), *маше* с. (Кожељац 2014).

Слична је ситуација и са саговорничном лексемом *чудовиште* с. 'чудна ствар' (И ето такој ти је, синко, много големо, *чудовишта*). Други тимочки речници потврђују следеће лексеме: *чудиште* с. 'ауг. и пеј. од чудо'; *чудо чучулато* с. 'велико чудо, чудо невиђено' (Динић 2008); *чудило* с. 'велико чудо, нешто невиђено', 'особа за чуђење, чудна особа' (Кожељац 2014).

Глагол *прикаже* (И после *приказал* туј при једног старца / а ја посе то *приказа*, а сна ми каже да није то / после ја *прикажем* при снау) потврђен је у значењу 'рећи, казати; обавестити', 'испричати све појединости' у пиротском речнику (Златковић 2014), али нема потврде у два тимочка речника (Динић 2008; Кожељац 2014). Исти глагол се, међутим, може наћи у транскриптима из Вратарнице (Де нешто да *приказвамо* за тоа стра, Соболев 1992: 246).

Нова лексика је везана за нове реалије: *фреза* (поквари ни се *фреза*, ми си узмемо ручна колица), *телевизор* (Немамо *телевизор*. Изгоре једно вечер од грмљавину), *компјутер* (А сад ето па нече омладина да ради јер не може без *компјутер*), *серија* (те *серије* турске ли су, какве ли су, српске ли су, не мож да се не гледају), *телевон* (ма ти си седи код мене, ти мен не сметаш, па мож ли и викаш на *телевон*?), *фиксни* (двапут ме звала женска, а једаред ме звал мушкарац на *фиксни*), *мобилни* („Ел имате,“ каже, „у кућу *мобилни*?“ Реко: „Ја немам *мобилни*,“ и стварно немамо *мобилни*).

Нова лексика је нестабилна у процесу усвајања или је нејасног значења, као што је то глагол *инцидира* 'разумети?' уз који је саговорница додала и појашњење (*по мојем сватању*):

„Ја се,“ каже, „зовем из, из, из *истра*-, *изастривачке*,“ како га ти рече то, ваше

Није то тачно, ја, ал ја сам па *инцидирала* другачије јер сам чула на телевизор док радел да треба да се плаћа за мобилни. / Бар колко ја *инцидирам*, тако. По мојем сватању.

3.3. Говор истраживача

Језичке стратегије теренских истраживача представљају посебну лингвистичку тему за коју тимочки корпус пружа довољно грађе. За разлику од неких дијалектолога који су и изворни говорници дијалекта који истражују, остаје дилема да ли се и интервјуи у целини могу користити за дијалектолошке анализе,¹⁷ будући да нико од истраживача који су радили на Тимочком корпусу није изворни говорник (са изузетком Бојана Ристића, професора српског језика у Техничкој школи у Књажевцу, чији се прилог са обимним транскриптом разговора из Новог Корита објављује у овом зборнику).

¹⁷ У српској дијалектолошкој традицији такви истраживачи, носиоци призренско-тимочких говора, данас су Јордана Марковић, Недељко Богдановић, Радивоје Младеновић, Станислав Станковић, да поменемо само оне који имају свест о потреби за аутореференцијалношћу, односно оне који укључују и своје истраживачке реплике у транскрипте, што иначе генерално није сличај. Дијалектолог Радивоје Младеновић (2010: 357) експлицитно наводи да његове реплике не треба сматрати делом аутохтоног дијалекатског материјала.

Транскрипт разговора из Заграђа садржи најмање три језичка кода будући да су на примарно дијалектолошки конципираном терену заједно радила два истраживача, Андреј Собољев (А.С.) и Биљана Сикимић (Б.С.). На почетку снимка, у делу разговора организационе природе – који се обично искључује из језичке анализе, њих двоје међусобно разговарају на стандардном српском језику, а у тренутку када треба донети једну деликатну одлуку, истраживач из Русије А.С. се обраћа истраживачу Б.С. на руском језику, очигледно у жељи да присутне саговорнике из Заграђа не повреди својом потребом да се ипак нађе други, дијалектолошки поузданији саговорник. Други истраживач (Б.С.), потврдно реплицира на српском:

А.С.: Но я не знаю, как[ой] порядок, мы можем сразу спросить, чтоб[ы] нас отвели? Да? [Но, ја не знам какав је ред, можемо ли одмах да замолимо да нас одведу? Да?] Б.С.: Да, наравно. Хоћеш одмах да идеш код ње?

Трећи језички код представља институционални разговор са саговорницом којој се оба истраживача обраћају на 'перципираном' локалном говору. Антрополошко-лингвистичка пракса израде интегралног транскрипта теренског разговора скренула је пажњу на интерференције два различита идиома и неизбежни утицај истраживача на говор свог саговорника (Сикимић 2004). Да би се до краја разјасниле различите теренске истраживачке стратегије неопходан је увид у 'истраживачке језичке биографије'.

3.3.1. Руски лингвиста, балканолог Андреј Собољев, иначе аутор дијалектолошке монографије говора Вратарнице, што подразумева експертско познавање очекиваног говора Заграђа, дуги низ година је на терену истраживао различите балканскословенске говоре. За максимално приближавање непознатом локалном говору истраживачу (лингвисти) обично је потребно неко време да пажљиво слуша своје саговорнике и да онда постепено коригује свој идиолект. На почетку снимка је остало неколико реплика у форми питања А. Собољева на прилагођеном 'тимочком' говору (прилагођавање у акценту требало би да буде предмет посебног истраживања), промене у односу на стандардни језик уочљиве су на нивоу лексике, синтаксе и морфологије:¹⁸

Ви више говорите ко шо зборе, вреве, орате, Заграђани или? / Заградски и пироћански исто ли је? / Не осети се разлика у говор? / У задругу или на своје имање? Или? / И колико година сте седели у Зајечару? / Та куде седи?

У новије време постаје уобичајена аутореференцијалност лингвиста из Русије приликом објављивања резултата својих теренских истраживања на Балкану (Макарцев 2017; Морозова 2017). Ово прилагођавање је посебно сложено када се истражује неки локални говор удаљен од стандардног језика или се истражује билингвизам као што је то случај у наведеним радовима руских балканолога.

3.3.2. Други истраживач на терену Заграђа, аутор овог прилога (Б.С.), често је приватно имао прилике да буде у контакту са тимочким говорима, али је и професионално, током својих теренских истраживања, почевши од 1998. године, радио са говорницима разних призренско-тимочких говора, затим и кумановског говора у Македонији, а говори и бугарски језик. Прилагођавање лингвистички

¹⁸ У питању је језички феномен који би се могао назвати 'паравернакулар', а треба га разликовати од језичких пародија, имитација неког локалног говора који се користи за постизање стилских ефеката. 'Паравернакулар' је намерна аh hoc истраживачка стратегија за језичко приближавање саговорнику.

очекиваном локалном говору посебно је уочљиво у институционалном делу интервјуа, када истраживач покушава да формулише кратка и јасна питања, а у уводном, припремном делу разговора истраживач користи стандардни језик.

Најједноставнија истраживачка стратегија јесте да се понови саговорничина форма, као у следећим примерима:

А овај па сутра кад иде код њега, кад буде он па носи исто да *врћа*. БС: *Врћа* паре само? Ж: Да, *врћа* паре. Не носи друго.

Ж: Па мораш ако те они *викају*, ако те не *викају* не мож д идеш. БС: А они *викају*? Ж: Па да. Они *викају*

А у Мариновац па обичај, кад *ју стуре* они *ју* закаче нади њега у трн. БС: Кад *ју стуре* на, на трн закаче?

Упадљива тимочка црта је свакако употреба полугласа (следећем примеру истраживач је употребио и 'перципирано' образовање радног глаголског придева: *убивал*):

А није било раније да се, да се убивал *петъл* на, на Светог Илију?

Још једна веома упадљива одлика тимочких говора је употреба *ч/џ* уместо *ћ/џ* (наравно, под дијалектолошки тачно одређеним условима, које није једноставно 'интуитивно' осетити): истраживач је чак на једном месту исправио саговорника што се показало као хиперкорекција (речник Динић 2008 употребу лексеме *вручина* означава као 'ретку'¹⁹):

али што д идеш на ову *врућину*, шта чу да идем да? БС: *Вручина*, то увече може.

Истраживач користи заменицу *какво* у значењу 'шта':

Б.С.: А *какво* ра-, работе там на, на гроб кад оду с прво јутро?

Истраживач упрошћава систем падежа:

Б.С.: А каште ми шта је било онда *са ту жену*? *Са ту жену*? / А код вас је то *са слику*? / ја знам где је оно старо гробље, тамо доле, да, *код болницу*. / ја знам како је у *Дебелицу* / (носи) *На породицу*? / И то се даде *на домаћину*? / *Због рибу*?

Истраживач повремено користи заменице са партикулом *ј* (остаје могућност да је истраживач током разговора прихватио и ову као једну од најупадљивијих одлика саговорничиног говора):

А сас *тија* кравајчићи?

У оквиру морфологије глагола, истраживач усваја употребу мушког рода једнине радног глаголског придева на *-л* (али ипак не користи очувано *-л* на крају слога, као саговорница код које се чује: *бел*, *сол*):

кад се чује глас да је *умрел* човек / ништа не се, не се носи као, као на кад *умрел* човек?

¹⁹ Соболев 1994: 39, у упоредној табели лексема из тимочких говора у којима је током времена дошло до замене *ч > ћ*, наводи управо лексему *вручина*.

Честа употреба аориста и имперфекта једна је од важних дистинктивних особина тимочког говора коју истраживач усваја (показало се да овај, као и други истраживачи носиоци стандардног српског језика, углавном греше приликом неадекватне употребе ова два глаголска времена, на терену је тим поводом повремено долазило и до неспоразума са саговорницима):

Покопасте ли? / Када не беше музеји? / БС: Са, и викаше тако?

Прилагођавање локалном говору одвија се и на нивоу синтаксе, у следећем примеру промењен је ред речи:²⁰

А не се копала ту? Туј?

Уводи се дативска енклитика заменице *себе* /*си*:

Па онако узме, па *си* грснице, знате, па *си* луна по Тимок. / А и суђе *си* узме?

Истраживач није у стању да аутоматски у разговору раздвоји различита дијалектолошка знања, па користи неодговарајући облик, на пример: *А код Вас неје така?* У неким случајевима следи саговорничина исправка истраживачевог неадекватно 'прилагођеног' термина:

Б.С.: Без *ишта*. Ж: Без *ич*. Без *ич*, такој.

На лексичком нивоу истраживачка стратегија се састоји у усвајању локалне лексике и посебних значења речи из стандардног језика (*мртвак*, *врча се*, *работи*; *нестане* 'премине'):

А то се готви још кад је, кад је *мртвак* у кућу? / И то *не се врча*, да? / Кад се нешто започело, она да, да *работи* / ја сам видела, видела у Дебелицу када *нестане*, на пример баба

Овако у назнакама скицираним прилагођавањима идиолекта истраживача отвара се неки од могућих праваца будућих истраживања на корпусу ТАЛК: најмање два одвојена смера перцептивне трансформације: истраживача који се прилагођава претпостављеном локалном говору (који су елементи промењени, а који су остали у односу на стандардни језик) и саговорника који се прилагођава истраживачу (које црте су промењене према претпостављеном стандарду, а које су остале неизмењене у односу на локални говор). Могуће је истражити и тачке пресека ова два смера прилагођавања, посебно имајући у виду релативно велики број истраживача који су водили разговоре за ТАЛК и њихове различите 'истраживачке језичке биографије'.

4. Текстови

Анализирани теренски разговор по ко зна који пут покреће питање репрезентативности знања и перцепције једног саговорника из руралног окружења источне Србије као колективног знања и колективне перцепције, за разлику од усмених биографија урбаних становника чија је животна прича у највећој могућој мери дефинисана занимањем и тиме у целини персонализованих. Старији саговорници

²⁰ Структуру упитне реченице у тимочким говорима в. у Богдановић 1979: 136.

из руралних насеља источне Србије, који се истовремено сматрају релевантним за дијалектолошка истраживања, баве се практично искључиво традиционалном пољопривредом уз могуће изузетке које представљају мушкарци који су у неком периоду живота били везани за сезонске послове, најчешће у грађевинарству, као што је то случај са саговорничиним супругом.

Транскрибовани разговор је обликован у форми конверзационих наратива²¹ у облику антрополошко-лингвистичких текстова са интегралним транскриптимима који укључују и реплике истраживача. Из разговора су издвојене следеће теме: култна места Заграђа, Ђурђевдан, обичаји везани за дан Светог Лазара, додоле и литија, посмртни обичаји, ношење повојнице новорођеном детету, веровања о змији и ласици, гајење конопље. Свакодневном животу у Заграђу посвећен је последњи конверзациони наратив састављен из неколико целина одабраних тако да би из саговорничине перспективе илустровали данашња осећања самоће, сиромаштва и међусобне отуђености, осећања која иначе спонтано доминирају у већини теренских разговора вођених приликом истраживања тимочких говора 2015–2017. Тема старости међутим, није могла бити дотакнута из аутобиографске перспективе, односно – личног искуства, будући да саговорница у тренутку вођења разговора има 67 година.

4.1. Цркварке

Неке друге макротеме из разговора нису посебно издвојене, али се могу користити као упоредиви текстови (обредне ватре, традиционална астрономија и метеорологија), као и биографске приче. Низ узгредних помена, на које се касније током разговора истраживач из разних разлога није враћао, додатно осветљавају неке од елемената савремене (и традицијске) културе тимочког краја. Такав је, на пример, помен култног места Манастиришта на коме се на Видовдан скупљају *црквари*:

Имаће било и било, имало, имало као нека црквица, нешто к оно али се срушило п остало само зидине. И онда се са-, сабирали само овија који су црквари, на пример. Имаш ти људи који се одали у цркве, и оној, баш смо едну имали из Грлиште, Канче. Па дође овај наш поп, па отиду тамо, па читају, причају и оно и посе кој држи колач он исто спремао ручак, ручају, али она обично је там посна слава.

Ревитализацијом религије у Књажевцу и околини у периоду 2002–2011. бавила се антрополог Лидија Радуловић. Према њеним теренским истраживањима феномен ископавања старих црквица посебно је карактеристичан за Источну и Јужну Србију (Radulović 2012: 162–163). Осим термина *црквари* који је саговорница употребила да би означила људе који се окупљају око срушене црквице у Манастиришту (*имаш ти људи који се одали у цркве*), Лидија Радуловић је забележила и синониме: *богомолци/ке* и *нововерци*.²² Ипак, саговорничин став о *цркварима* ('посвећени верници') вредносно је неутралан, није негативно обојен као што би се то према савременој антрополошкој литератури

²¹ Иста методологија представљања антрополошко-лингвистичке теренске грађе била је примењена у монографији посвећеној Буњевцима (Bošnjaković, Sikimić 2013).

²² Јакша Динић у Тимоку бележи и друге синониме за 'човека који се је посветио религији и који обилази цркве и манастире, а нарочито црквишта' (што је иначе дефиниција блиска саговорничином опису 'људи који су се посветили црквама'): *манастирац, црквенац, црквењак, црквењарац* (Динић 2008, s.v. *црквар*).

очекивало (Radulović 2012: 112). Црквари као локални социјални феномен нису нова појава, Маринко Станојевић пре више од сто година у неколико наврата помиње *цркварке* у средњем Тимоку.²³

4.2. Влашка култура

Саговорница познаје неке елементе влашке културе захваљујући удаји ћерке за човека из влашког села Николичево. Реферисање на влашке посмртне обичаје везано је за уочене разлике у постављању стола за поману, затим за даривање гостију истом приликом, и као одговор на директно истраживачево питање о обичају изливања воде за мртве.²⁴ Саговорница је као мајка жене удате у влашком селу укључена у шири породични круг људи који се позивају на важне породичне догађаје као што је то помана за мртве. У току разговора саговорница и неколико наврата истиче разлике између Заграђа и Николичево. Чињеница да и истраживач познаје село Николичево јер је тамо својевремено обављао истраживања веома олакшава комуникацију, због познавања контекста неког од низа елемената везаних за Николичево.²⁵

4.3. Веровања о змијама

Сразмерно много времена у разговору саговорница је посветила змијама, а на ову тему се спонтано враћала више пута. Цео конверзациони наратив указује на њен изразито негативан став према змији, мада се истраживач током разговора углавном држи класичног етнолингвистичког теренског упитника, па прво поставља питања о календарским празницима везаним за змије (*Младенци*, *Лазар*, *Јеремија*).²⁶ Касније саговорница прави дигресију о вуненим чарапама неопходним као заштита од змија (иницијално истраживачево питање било је везано за прераду вуне). На класично етнолингвистичко питање о кућној змији саговорница, супротно очекиваном одговору, наводи неколико конкретних примера несреће када је змија била виђена *на показ*.

Упоредна анализа свих наратива о змијама добијених током истраживања тимочких говора (2015–2017) могла би да одговори на питање да ли је саговорничин страх од змије репрезентативан за целу тимочку традицијску културу и у којој мери одражава савремено стање (а не „етнографски презент“ који се обликује уобичајеним питањима типа „како се некад живело“). О томе колико је ова тема важна у традицијској култури источне Србије сведочи и посебан „Змијски речник“, који је израдио њен велики познавалац Недељко Богдановић (Богдановић 2007). Посебна теренска истраживања култа змије у пиротском крају и додатно у тимочком селу Ћуштица обавио је Драгољуб Златковић (Златковић 1997).

Конверзациони наратив припремљен као илустративни материјал уз овај прилог има 1.259 речи и сам по себи је довољан за рудиментаран заградски „змијски речник“. У наставку ће бити издвојене само две лексеме које је саговорница спонтанно употребила: *навргља* и *показ*. Будући да постоји само

²³ Помени *цркварки* налазе се у илустративним примерима за лингвистичке појаве, али јасно указују на њихов посебан социјални статус – писмене жене, надарене посебним моћима: *Цркварка-та чете, чете кько поп. Цркварка рекла на нашега Марка да че умре* (Станојевић 1911: 372, 389).

²⁴ Детаље о начину обављања помане и пуштању воде за мртве у Николичеву в. у Кржановић 2014: 138–140.

²⁵ У разговору се тако помиње и постојање млина у Николичеву као алтернатива места на којима се може самлети жито уз млинове у Дебелици и (у новије време) у Грљану, уп. Кржановић 2014: 46.

²⁶ Приликом теренског истраживања Заграђа 2012. истраживач је као основни оријентир у разговору примењивао упитник Плотнокова 1996.

аудио-снимак разговора, не може се тачно знати у каквом је положају била змија коју описује саговорница, тај положај је вероватно био показан истраживачу ('овако'):

А она, бре, овако *се навргаља*. Кад је се, синко, испраила

Може се претпоставити да је саговорница у брзини изговорила: *навргаља* (се), уместо: **навргљала се*. Глагол *навргља се* није посведочен у дијалекатским речницима источне Србије, али јесте *навргуља* и *навргуља се*, свр. 'украси вијугама (о везу и сл.); напише; сврши велику нужду тако да измет сложи као смотано уже' (Динић 2008). Значења овог глагола без префикса у истом речнику (*вргуља*, *вргуља се*, несвр.), као и неколико додатних потврда из Тимока у речнику Кожељац 2014 указују на вијугав облик. Посебан положај тела змије експлицитно помиње само Змијски речник: *навргуља се*, свр. дефинисано као: 'наплете се' са примером из ауторове грађе: *Кад погледа, оно се навргуљале онеј але* (Богдановић 2007: 533).

Лексема *показ* употребљена је четири пута:

тој змија кад улезне у кућу то је на *показ* / после девет дана мој ујка умре. Тој све на *показ*. / П онда уватимо па президамо кућу, па направимо поново и ово, и то је све на *показ* / Ето, то је све на *показ*, те животиње, које. Зато, ја, ја сам нешто огорчана

Динићев тимочки речник лексему *показ* м. дефинише као 'предзнак, показанье'. Пиротски речник (Златковић 2014) значење лексеме *показ* м. одређује као 'лош предзнак' (са примерима: *Видо змију пред слнце, на показ је. Куче на показ вије.*), синоними су, према истом речнику у пиротском крају: *покажња, пресказ, приказ*. Богдановићев Змијски речник (Богдановић 2007: 531) издваја посебну одредницу: *знак*, м. 'појава змије, на необичан начин, или у сну', у којој као семантичку илустрацију преузима следеће синониме из пиротског говора: *на знак, облич, обличишта, обличја, обличје, облично; на показ, на баксуз, на сроку, пропас, тегобу, тежину, на болес, помор у стоку, штету, на несрећу, на смрт, лош је знак, слуту на зло, баксуз дошло, невоља че је, тегоба че има, тој неје на големо добро, неје голема срећа, дава знак на смрт* (Златковић 1997: 210).²⁷ Уз овај низ термина треба додати још два која бележи Бојан Ристић у свом раду за овај зборник: *то се предвиђа; иде на показљк*.

5. Завршна разматрања

Анализа просторних координата које помиње саговорница – смештених у распону од Ћуштице на југоистоку до Заграђа на северозападу – са географске стране осветљава њен идиолект (све кључне координате смештене су у границама савременог 'тимочког' говора, али га прекорачују у правцу севера

²⁷ Драгољуб Златковић потврђује да је појава змије у неуобичајено време, на неуобичајеном месту и њено нетипично понашање лош знак. Змију која се појави „на знак“ треба убити „да зло иде на њену главу, или да се подели са њом“ (Златковић 1997: 210). Етнолог Слободан Зечевић у околини Зајечара такође бележи веровање да змију „не ваља видети у кући, на дрвету пред кућом или уопште тамо где јој није место, пошто предсказује смрт. Кад се змија појави око куће, каже се да *иде на посоку*, што значи да ће неко умрети или ће опустети кућа“ (Зечевић 1978: 463).

будући да је град Зајечар ван тимочке говорне зоне).²⁸ Други градови који се помињу важни су као регионални и државни центри: Ниш је град у коме је студирала унука и сада се тамо запослила, као и град у коме је лечен саговорничин син. Београд у наративу има посебан статус не само због тога што је то град у коме живи истраживач; и саговорничин муж је радио на терену у Београду, па је самим тим постао *светски човек*; и неколико комшија из Заграђа помињу се као угледни људи у Београду (углавном као лекари). Последњи географски круг значајних места у саговорничином свету чини иностранство: она тамо никада није била, али се неки од њених блиских рођака и комшија помињу као људи који су радили или још увек живе и раде у Аустрији и Немачкој.²⁹

Осим култних места у самом Заграђу: *крс, запис, гробље* (нема потврде за очекивани термин *гробница*),³⁰ *црква* и *црквица*, узгред се помиње и цео низ култних места из других насеља са којима је саговорница долазила у контакт у неком периоду свог живота: црква у саговорничином родном селу Ћуштици, црква и гробље у Вратарници, гробље и звонара у Мариновцу, ново гробље у Зајечару.³¹ Сва остала насеља у околини поменута су у привредном контексту (Грлиште, Грљан, Мали Извор, Мањинац, Дебелица).

Саговорница је добро упозната са традицијском културом два суседна села: Вратарнице и Мариновца, али и удаљеног влашког села Николичева, стицајем породичних околности, овај закључак добијен је искључиво на основу разговора лимитираног конкретним темама о локалним култним местима и посмртним обичајима и самим тим није потпун.

Чак и овако лимитиран, разговор сведочи о хибридној култури и хибридној традицији као значајној карактеристици данашњег Заграђа. Саговорница слободно комбинује и пореди различите локалне обичаје старопланинске Ћуштице, града Зајечара, влашког села Николичева, суседних села Мариновца и Вратарнице. Истраживач са своје стране себе представља као познаваоца традицијске културе тимочког села Дебелица (познатог и саговорници по млину до кога је превозила жито), што је једна од уобичајених истраживачких стратегија на терену. Наратив о једном актуелном конкретном ношењу повојнице (*кравај*) новорођеном детету у Заграђу илуструје сукоб различитих ауторитета за 'правилно' обављање овог обичаја, актери су пореклом из различитих локалних традиција (дететова баба пореклом *Пироћанка*, дететова прабаба из Заграђа и свекрва дететове тетке из Зајечара) а један (истраживач) се позива на 'научно' знање, али свакако само из разлога да би подржао наратив о локалној традицији.³²

²⁸ Град Зајечар се у наративу најчешће помиње: ту је саговорничина породица живела седам година док је школовала децу; тамо јој је живео отац, а и даље живе две сестре, брат и унука; тамо је упознала мужа; тамо живе и бројне комшије, а тамо је и најближа пијаца.

²⁹ Истраживач није постављао никаква додатна питања о одласцима на рад у иностранство, важно је указати да се ове две земље помињу спонтано, само као макротопоними, а никад се не наводи име града.

³⁰ Теренска истраживања А. Н. Собољева у Вратарници 1989. године показују да се у то време доследно говорило *гробница* (Соболев 1994: 110). У збирци сећања на некадашње Заграђе такође се користи лексема *гробница* (нпр. Димитријевић 2010: 254).

³¹ Руски фолклористи (Мороз, Петров 2016) на основу савремене теренске грађе специфичан 'митолошки простор' руског Севера деле на: град, село; кућа и простор око куће; купатило; простор уз село; гробље; црква; воденица; поље; планина; воде (извор, поток, језеро, река, море), пут и раскрсница, шума и мочвара. Читано у овом кључу, у наративу саговорнице као могући 'митолошки' простор у Заграђу издваја се још само 'кућа', као место на коме не сме да се појави змија. Питања на тему демонологије и магије нису била постављана: реку Тимок помиње само истраживач, а сви други поменути микротопоними и географски апелативи у функцији су редовних локалних привредних активности или свакодневних животних околности.

³² На овом месту умесно је цитирати савременог румунског социолога Винтилу Михаилескуа и његова запажања о савременој румунској свадби која се у целини могу применити на савремену ситуацију ношења повојнице у Заграђу: „Svadba danas više ne okuplja „zajednicu“, мање-више затворену групу свадбара, већ најчешће heteroklitni skup u коме свако „zadržava samo jedan fragment (određene) globalne kulture“. Оно што ове neo-tradicionalne свадбаре раздваја јесу различити antecedenti које свако priziva.

Удаљени топоними познати су из друге руке, али су индиректно укључени у саговорничин живот: Хрватска – земља у којој је супруг служио војску и Београд у коме је као грађевински радник радио супруг. Позната места слободног времена: вашари у Књажевцу, Зајечару и Минићеву.³³

Као релативно нови догађај који би саговорница желела да посети помиње се Кадибогаз – вашар на коме није била, али би желела да оде.³⁴ Гранични прелаз Кадибогаз одређује се као 'горе', будући да се он заиста налази на већој надморској висини у односу на Заграђе, али је истовремено и узводно ако је репер за оријентацију река Тимок:

Ишла сам овамо у, у Кожљ, па овамо кџм, у Дебелицу на тај крај, а на горе несџм. Имала сам вољу д идем на овај Кадибогаз, што отворили сад. Вашар. А оно се па потрефи увек вашар у Зајечар а и вашар горе. И тако да никад несџм отишла, а имам вољу д идем.

Истраживач није постављао осетљиво питање етничког или регионалног идентитета по којима се становници Заграђа и Вратарнице помињу као *Маџаци*.³⁵ Село одакле је пореклом саговорница, Ћуштица, помиње се према старим, традиционалним регионалним поделама као *пиротско*. Није усвојена савремена административна подела по којој би Ћуштица била – књажевачка. Досељеници остају *Пироћанци* као што су били у време досељавања: *вревимо си ми као нашики, Пироћанци*. Сличан снижени, досељенички статус у наративу има и комшиница такође досељена у Заграђе, али данас боље ситуирана: *Мада и она Пироћанка, одозгор исти смо, сва говна, али ето, несмо, друго смо наковање, па*. Овај високо персонализован став о негативно вреднованом локалном идентитету узрокован је свакако и покушајем нивелисања социјалних разлика на нивоу непосредног суседства и суживота.

Литература

- Богдановић 1979 – Недељко Богдановић: Говори Бучума и Белог Потока, *Српски дијалектолошки зборник* 25, 1–178.
- Богдановић 2007 – Недељко Богдановић: Змијски речник југоисточне Србије, *Српски дијалектолошки зборник* 54, 521–547.
- Бошњакловић 2016 – Жарко Бошњакловић: Прилог српској урбаној дијалектологији. Језичке напомене уз један дорђолски урбани идиолект, *Јужнословенски филолог* 72(3–4), 111–136.
- Вељковић 2004 – Стеван Вељковић: *Вратарница на ветрометини векова*, Зајечар: Културно-просветна заједница.
- Димитријевић 2010 – Миодраг Димитријевић (прир.): *Познати „Маџаци“*. *Хроника четири насеља*, Зајечар: Историјски архив.
- Динић 2001 – Јакша Динић: Микротопонимија Вратарнице и Заграђа, *Развитак* 41(205–206), Зајечар, 127–138.
- Динић 2008 – Јакша Динић: *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ono što ih спаја jeste sama потреба за antecedentima, taj „tradicionalni sentiment“ koji traži da radiš samo onako „kako se radi“: imperativ „običaja“ (nije isto što i „konvencija“). Za aktere „tradicije“ nije važna toliko starost koliko antecedent, ne toliko šta se radi, već kako se radi, tačnije kako su radili i drugi pre nas, kakav je običaj.“ (Mihailescu 2002: 159–160).

³³ Социолошку анализу традиционалних вашара у Књажевцу и Зајечару в. у: Милошевић Радловић, Стјепановић Захаријевић 2014 и Крстић, Ђорђевић 2014.

³⁴ Сабор на Кадибогазу обновљен је 2001. Историјат и антрополошки увид у данашње стање овог пограничног окупљања в. у: Крстић 2017: 117–149.

³⁵ Уп. на пример, Соболев 1995: 183. Монографија села Вратарнице овај термин чак ставља у наслов: Познати „Маџаци“ (Димитријевић 2010).

- Драшкић, Антонић 1978 – Мирослав Драшкић, Драгомир Антонић: Записи о становништву, *Гласник Етнографског музеја* 42, 72–92.
- Зечевић 1978 – Слободан Зечевић: Народна веровања у околини Зајечара, *Гласник Етнографског музеја* 42, 443–467.
- Златковић 1997 – Драгољуб Златковић: Змија у обичајима и веровањима у пиротском крају, *Етно-културолошки зборник* 3, 205–210.
- Златковић 2014 – Драгољуб Златковић: *Речник пиротског говора* 1–2, Београд: Службени гласник.
- Кожељац 2014 – Љубиша Рајковић Кожељац: *Речник тимочког говора*, Неготин: Књижевно-издавачко друштво Лексика.
- Кржановић 2014 – Даница Кржановић: *Николичево. Хроника села*, Зајечар: ЦЕКИТ, Центар за културу и туризам.
- Крстић, Ђорђевић 2014 – Дејан Крстић, Драгољуб Б. Ђорђевић: Вашар у Зајечару: Дијахроно-синхрони пресек, *Вашар у пограничју* (ур. Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић, Дејан Крстић), Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет, 117–139.
- Крстић 2017 – Дејан Крстић: *Тимочко село. Стање, проблеми, потенцијали*, Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет, Зајечар: Народни музеј.
- Макарцев 2017 – М. М. Макарцев: Исследователь и информанты: конфликт ожиданий в полевой работе в Албании, у: *Балканский тезаурус: взгляд на Балканы извне и изнутри* (ред. М.М. Макарцев), Москва: Институт славяноведения РАН, 131–136.
- Милосављевић 2016 – Бојана Милосављевић: Однос стандардних и дијалекатских облика неких речи са гласом х у говору студената Учитељског факултета у Београду, у: *Дијалекти српског језика: истраживања, настава, књижевност*, 393–401.
- Милошевић Радуловић, Стјепановић Захаријевски 2014 – Лела Милошевић Радуловић, Драгана Стјепановић Захаријевски: Вашар у Књажевцу: Свети Илија, у: *Вашар у пограничју* (ур. Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић, Дејан Крстић), Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет, 141–158.
- Милошевић Радуловић, Стјепановић Захаријевски 2016 – Лела Милошевић Радуловић, Драгана Стјепановић Захаријевски: *Свакодневица пограничја. Општина Књажевац као девастирано подручје*, Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет, ЈУНИР.
- Мирић 2017 – Мирјана Мирић: Степен граматикализације футура првог у тимочким говорима, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LX(1), 133–164.
- Младеновић 2010 – Радивоје Младеновић: *Заменице у говорима југозападног дела Косова и Метохије*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Мороз, Петров 2016 – А. Б. Мороз, Н. В. Петров (сост.): *Между мифом и историей. Мифология пространства в фольклоре Русского Севера*, Москва: ФОРУМ, НЕОЛИТ.
- Морозова 2017 – М. С. Морозова: Парадокс исследователя на Балканах: переключение кодов у билингвальных информантов при интервьюировании, у: *Балканский тезаурус: взгляд на Балканы извне и изнутри* (ред. М.М. Макарцев), Москва: Институт славяноведения РАН, 137–143.
- Плотникова 1996 – А. А. Плотникова: *Материалы для этнолингвистического изучения балканославянского ареала*, Москва: Институт славяноведения РАН.
- Плотникова 2004 – А. А. Плотникова: Етнолингвистические и социолнгвистические методы изучения южнославянских диалектов, *Исследования по славянской диалектологии* 9, Москва: Институт славяноведения РАН, 113–123.
- Поповић 2012 – Људмила Поповић: *Контрастивна граматика српског и украјинског језика: таксис и евиденцијалност*, Београд: САНУ.
- Ристић 2016 – Бојан Ристић: *Заглавак, у споменама*, Књажевац: Народна библиотека „Његош“.
- Серочук 2015 – Е. Серочук: Языковая ситуация польской деревни начала XXI века, у: *Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности II* (ред. Г. П. Нешименко), Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 19–36.
- Сикимић 2004 – Биљана Сикимић: Актуелна теренска истраживања дијаспоре: Срби у Мађарској, *Теме* 2, 847–858.

- Сикимић 2016 – Биљана Сикимић: Обредна јела у Војводини и Поморишју приликом клања свиња. Савремена теренска истраживања, *Slavische Geisteskultur: Ethnolinguistische und philologische Forschungen*. Teil 1, (Alekseev, Anatolij A. etc. Hrsg.), *Philologica slavica vindobonensia* 2: Frankfurt am Main [u.a.], 157–180.
- Соболев 1992 – Андрей Н. Соболев: Дијалекатски текстови из села Вратарница, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 35(1), 237–251.
- Соболев 1994 – Андрей Н. Соболев: *Говор села Вратарница в восточной Сербии в историческом и ареальном освещении*, München: Verlag Otto Sagner.
- Соболев 1995 – Андрей Н. Соболев: О неким јужнословенским говорним оазама у Источној Србији, Западној Бугарској и Румунији (Вратаница, Ново Село, Свиница), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 38(2), 183–207.
- Споменица 1934 – *Споменица Тимочке епархије 1834–1934*, Сремски Карловци: Издање књижевног фонда Тимочке епархије.
- Станојевић 1911 – Маринко Станојевић: Северно-тимочки дијалекат, *Српски дијалектолошки зборник* 2, 360–463.
- Станојевић 1937 – Маринко Станојевић: Антропогеографски преглед Тимочке Крајине, *Зборник прилога за позвање Тимочке Крајине* IV, 43–64.
- Станојевић 1975 – Маринко Станојевић: *Црна Река. Антропогеографска грађа из заоставштине Маринка Станојевића* (прир. Љубиша Рајковић Кожељац), Зајечар: Тимок.
- Ћирковић 2014 – Светлана Ћирковић: Дискурс инструкција – између когнитивне и антрополошке лингвистике, *Јужнословенски филолог* LXX, 207–223.
- Челиковић 2012 – Борисав Челиковић: Истраживања Црне Реке, у: *Црна Река. Насеља, порекло становништва, обичаји* (прир. Борисав Челиковић), Београд: САНУ, Службени гласник, 1043–1085.
- Alexander 2015 – Ronelle Alexander: Where dialectology begins: village speech in context, *Балканский тезаурус: начало*, *Балканские чтения* 13, Москва: Институт славяноведения РАН, 77–81.
- Arsenijević 2012 – Boban Arsenijević: Evaluative Reflexions: Evaluative Dative Reflexive in Southeast Serbo-Croatian, in: *Variation in Datives: A Mirocomparative Perspective* (eds. Beatriz Fernandez, Ricardo Etxepare), Oxford University Press, 1–21
- Bošnjaković, Sikimić 2013 – Žarko Bošnjaković, Biljana Sikimić: *Bunjevci. Etnodijalektološka istraživanja 2009*, Novi Sad: Matica srpska – Subotica: Nacionalni savet bunjevačke nacionalne manjine
- Mihailescu 2002 – Vintila Mihailescu: *Svakodnevica nije više ono što je bila*, Beograd: XX vek.
- Radulović 2012 – Lidija B. Radulović: *Religija ovde i sada. Revitalizacija religije u Srbiji*, Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta.
- Sobolev 1998 – Andrej N. Sobolev: *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens* I-III, Marburg/Lahn: Biblion Verlag.

ПРИЛОГ

Култна места Заграђа

(БС: У Заграђе има црква?) Аха. Имамо тамо цркву. Бџш ове године смо ми држали колач. И није тео нико да је, да узме и опет је остао колач код нас. Догодине опет ми држимо колач. (БС: А на који дан?) На Спасовдан. (БС: И како, ви то, ви то спремите?) Спремимо, аха, и дође поп тамо у цркву однесемо колач, он пререже, и тамо, што понесемо такој и носимо и за мезе и слатко и месо и овој. Дође народ, кој год дође да запали свећу он си не отиде него остане те узме после мало од ону храну што смо однели. Деца из школу доведе учитељица исто у цркву те поседе малко и узму бомбоне, било шта, колачи ко је шта за шта је и ето тако. [...] Имамо си горе према Мариновац појату и њиву, горе ни је кукуруз и имамо тамо на другу страну, према Вратарницу, где су она велика дрва, где је Тројица. И тамо имамо појату и њиву. (БС: А то где је Тројица, то се излази на Тројице тамо?) На Тројицу, то је назе слава, и тамо идемо та си запалимо свечу јер ни је тамо имање. И посе се врнемо и славимо си славу. Има јоште комшије, туј доле што су на сред село, и они иду исто, пале си свечу и сви се зберемо, ако не отидемо ми, друге године си ишъл деда, кад отиде сџа, прошле године ишъл син ми, деда не може, имал је работу и такој. (БС: Значи сви који имају тамо имање, они си иду?) Дабоме. (БС: На Тројицу?) Иду на Тројицу. (БС: А то Вам је, јел исто правите као и ово кад, кад идете у цркву на ово, на?) Па, оно раније тека било, али сџа, знаш како, повикају си гости па спреме ручџк, па си код кућу ручамо, не, не идемо јер далеко. Треба да идемо тамо, а оно, а оно сад већином дође господа па нече да пешачи или га треба возиш с трактор тамо до, до тај, оно има велика дрва, мира. И там се слогне, наравно на, или на зџм или на сто, зависи кој како потерамо и отерамо. А сад више, еве неколко године, ел ти кажем, нече д иду ни свечу да запале. Ми ту има две три куће, идемо си. Иначе. Мада су оно, људи изумреше, нема ни тамо више. Ја баш који имају имање, они изумрели, нема зашта да, да иде. Ови млади неће д иду, то не практикују. (БС: А јел то значи да имате ту на Тројице, да имате црквену славу и имате своју на кућу славу?) Дабоме, имамо. (БС: Имате и на кућу славу?) Имамо си, Тројица ни је, јер ми кад смо се узели сас човека, ми несмо имали славу, мој тата славил Свети Николу, али мене неје дал славу јер дал си на сина, такав је обичај. А ја сам си омесила три кравајчета, па сам нарекла три празника и онда су, муж ми бирал и изабрал је Тројицу и славимо си, довели смо и попа и осветил ни кућу и славу и све и сад си славимо Тројицу. А овој тамо узмемо колач кој како оче, сад ел ти кажем, не тече га никој узме и тамо имају, на Видовдан иду у Манастириште и сад та жена што па држала колач она, и она умре. Не знам ко је тамо узел колач, и они тамо имају ту исто завећину, на Видовдан. (БС: А то је, где је, кџде је то манастириште?) О, то ј тамо далеко, према Грлиште. (БС: А тамо било старо село? Шта је, какво има тамо?) Не, имање. Имање било и било, имало, имало као нека црквица, нешто к оно али се срушило п остало само зидине. И онда се са-, сабирали само овија који су црквари, на пример. Имаш ти људи који се одали у цркве, и оној, баш смо едну имали из Грлиште, Канче. Па дође овај наш поп, па отиду тамо, па читају, причају и оно и посе кој држи колач он исто спремал ручак, ручају, али она обично је там посна слава. [...] Ми кољемо. Како не, јагње оно прасе ако не, обавезно. (БС: Мушко? Или једно и друго?) Може. За славу обавезно кољемо нешто. (БС: А где га кољете? Тамо на, по старо како је било?) Не, туј си код кућу кољемо, пошто тамо, ел ти кажем не носимо, не ручамо туј. (БС: А како је било раније? Ви сте рекли да може и на зем да се постави?) Може, па и раније које смо, па се зберемо, па, али си код кућу опечемо јер је далеко да носимо тамо, све мора да понесеш, а вода нема близа. И тако смо си код кућу, наденемо на ражањ па однесемо тамо па си опечемо и тако. (БС: Значи, само се пече тамо, а овде га закољете?) Аха, а сад и овде код кућу и кољемо и печемо и једемо, идемо само та запалимо свечу. Па нема народ, нема кој. И ето такој.

Ђуђевдан

(БС: А ел се коље јагње на, на Ђурђевдан, на Ђурђовден, како ви овде кажете?) Коље се. (БС: Ви кољете?) Кољемо сви, коље се, коље се јагње, кој си пече вика си гости, али кад си домаћин закоље ујутру си пуште овце код нас, ми смо тека радили, пуштимо овце, па онда терамо у пашу и наберемо цвеће, па наизвијемо венци, па кад врнемо овце у обор а ми туримо на овцу која се прва ојагњила вењц и на јагње. Па домаћица која остала дома, моја мати је тако, она опече ете тека толко кравајче и свари јајце и цвеће и кад ја докарам овцете она дојде и у ја отерам, она тури тој на овце и премлази. А оној кравајче и јајце тури поди лонац. Или поди котле, раније се стављало бакрач, и премлази, намлзе млеко, намлзе и после узме и остави и кад, после кој пушта овце, он узме оној кравајче и оној

јајце и они вен-, венчићи од овцете, бади у воду, а оној кравајче и јајце однесе у мравињак. Брбинчило смо га ми тека звали. И рашчушкамо, рашчушкамо, па затурамо и тако закопамо одозгор и они кад посе идемо некад, деца смо били, замлаћујемо се да тражимо. Оно га стварно нема, па појели мравити. И ето тако је. Они опечу јагње, кој дојде, слава, наравно, викају се људи. А и сџг и тој нема. И тој не тера, ем, ем се овце не чувају, ем нече никој ни да и млзе, нече никој да се каља. Ел ти кажем, како че и моја сна млзе кад оволћи нокти, она че и убьцка, она че рипне овцата, че ју удари има јој нос строши. Нема, синко. Смеј се ти, мош се смејеш, ја ти казујем како је. Али кад би га повикал да дојде, ако нече да чувају, има ти људи који мож да чува, он си седа па си једе, нема да прави питање што си се ти мучил и онодил, него бџс си једе па пробира оно што је најдобро. Е. А кад дојде да га купи оче да купи од тебе јагње, од мене, да закоље за тај дан. Е па ценкари се да га платиш, плати по јефтино. Е па не може. Ако очеш за теј паре, ако нечеш иди си. Тако је било и раније, такој и сџг мој муж. Ми имамо овце, чувамо, али син ми тој расправља, али он не дава. На тај дан не дава по јефтину цену. Зна се, толка је цена у свет, у ценовник, ово, зна се, триста дваес, триста динара јагњетина ћило и нема, не попушташ му ниже. Е после, за следећи празници оно, наравно, кој оче да купи јагњетину, они појефтине, отерају по вашар и по пијац и ето тако.

Лазар

Јер кад је Лазарова субота, они на задушнице иду па месе ти кравајчићи, а на Лазарову суботу иду па деца нели скупљају јајца за Ускрс. Е, и они давају им жене по кравајче, онда месе оне посне тортице, колачићи као, како и бомбоне и онда на ту децу Лазар што иду они им даду јајца и давају им по кравајче, оди колачи, бомбоне, даде му цвеће, набере и ето. Оно с-. (БС: То кравајче што се правило, за, за, за петак?) За заду-. Да, за петак, дабоме. (БС: За задушнице?) Давају сутрадан кој, кој оче, а кој нече он, мада видим сад, нешто слабо и, да л неће од, ови да узимају оно, обично воде бабе ову децу малу сада. Нее као раније па Лазарка иде си сама и оно дечица, него води га баба или мама и они нече да узимају ни кравајчићити ни ови колачи. Па, е пару кад му дадеш оно узме и јајца узме и послем му фала: „Ба, збрала сам педесе, збрала сам.“ Деца се радују. (БС: А како је то, је л моште се сетите како иде, како је ишло раније Лазарка кад су девојчики, јесу девојчики ишли, да?) Ишли, ја, моји унучади су си ишли и сами кад су пора-, а ишла сам си и ја сас њи. Па иде си, узме корпицу и идеш од кућу на кућу, без обзира да ли сам свој или несџм свој. Улезнеш, е саг ако те он неће прими, он те истера, нече да ти даде јајце, нече да ти, ти си излезнеш са дете напоље. Чак ти нече ни отвори ни капију, али махом си у село, где год смо ишли уђеш си о оно и онда су си давали. Моја деца су си узимала и колачи и бомбоне и цвеће и пару му даде и јајца и донесе дом и стури на астал и ето, после се пребројавају која колко скупила, јер ја имам две унучке. И тако, а сад нема ни деца да ти кажем, па и нече ни воде, каже – срамота и. (БС: А Цигани нема у село, да?) Нема овде. Раније имало, имали смо раније једну Циганку, она немаше па девојче, па има мушко, она га узме па га облече у, у аљину. И, знаш, трша му косицу и оно, и он се звао Раде. „Ајде, Раде, сад да играш и да певаш.“ А он почне, а ми знамо да је мушко. Почне, да, пева си ал на цигансћи пева, нече на српсћи. И кад заврши он, дадеш му исто од они колачи, од оно, ал они си скупљају, нема да одричу. А сад нема Цигани, не иду. Нема ни деца, нема ни Цигани, они саг побогати од нас, видиш по Аустрију отишли, направили виле. (БС: А, а Лазарке су певале на српски?) А, па да. Наше. Која знаје, која не зна, оно зависи кад га учила мати или баба. Аха. А али које па сра-, срами се, нече да пева оно: „Не умем, не умем“, као – не умем и. „Па, ајде мало поиграј!“ Ја сам викала ма мојите унучета, они почну се пообрћају малко, тупе, тупе, ту-, деца. Раније је било друга-. Саг, ја се смеја сад сас моју Гордану: „Ајде,“ реко, „да облечемо Мишу.“ Он се Миша зове мушко, „Ајде га носимо у Лазарку.“ А она ка-, „Бабо, ако си ти мене водила по,“ оно па на тај дан падне киша ко за инат, а се разлије. „Ако си ти мен водила,“ рече, „по блато и чизме влачим на ноге, не мора ја да носим Мишу. Мани га нека си он седи.“ И тако су деца данас. (БС: А јел моште да се сетите речи, како, како се појало, како се по-, раније појало за Лазарке?) Па, кад уђе она виче: „Ова кућа богата, пуна златни дуката, жив, да је жив домаћин,“ и ређа там све шта да се роди, шта да се дава, да се живела животиње, пилићи, кокошке, стока и он кад све заврши, они тупају му, тупају сас руке. Он престане, они му давају после поклони. И ето такој. (БС: А не моште да се сетите тачно? Мени баш требају речи. Ова кућа богата.) Пуна златни дуката. (БС: Да, пуна златни, ви кажете тако?) Златник, аха, дуката. Да је жив домаћин и домаћица и да им се увек у кућу рађа, па нареди све, ел ти кажем, и деца и ово, и тако. [...] Тако кратко попева и, и док пева оно, које воли, оно игра, окреће се у круг, у круг. И он му даде ово. А у друга сам села чула да, да певају и, и дуже и домаћин и

дарује и иду деца групно. Е. А код нас не. Само је сад довела баба едно па је час га видиш води баба друго и тако. Улезла данас две три деца у кућу ел не улезла и нема. (БС: А Ви кад сте били, исто тако било?) Ми кад смо били, ми несмо ишли по Лазар. Нас мама неје давала јер ми смо се доселили, а каже: „Што да идете да ви викају – просите јајца.“ А ми смо си чували животиње и ово, имали смо и тако, несмо ишли по село. (БС: А Заграђани су ишли?) Па ишло си, деца која. (БС: Ови из Заграђе?) Да. Која си деца волела она си ишла, долазе си код нас, али, ми си им давамо јај-, јајца, моја мати им даде јајца и пару и. Али нас несудавали да идемо, ето, отац ни бил строг. И он није волео то да.

Додоле и литије

(БС: А је л био неки обичај када је суша голема, да, да онда нешто се ради, да се работи нешто?) Па овде код на-, овде није било тај обичај, а ми горе кад смо у Ћуштицу си били, а код нас је било, па ни збере учитељ или појде па онда, зна се, у село се тад и тад носе литије. И онда сви слезнемо у село и кој носи барјак, кој носи крчаг с воду, кој носи цвеће, кој мараму, кој. И идемо и певамо од улице до улице, оно негде ни приберу људи па исто ни давају дар. Негде неће, пројду само, гледају ни како певамо, излазимо, одлазимо. И ето тако. А то баш сад кад смо у цркву, он ни тера поп да носимо наоколо, поред цркву. А ја, ја се смејем: „Ајде,“ реко, „терај ни да певамо.“ А он каже: „Па, ајде да певамо ако знате.“ А ја знам, раније, ел ти кажем, нас је учи-, а „Ми идемо преко поља, а облаци преко неба, ој додо, ој додоле. Сви облаци да прођоше, нашу кућу да наквасе,“ ишли „ој додо, ој додоле.“ И сви у глас, знаш, певамо и тако идемо. Али овде, ел ти кажем, не певамо него идемо наоколо, поред црквуту та се саплитамо, саплитамо. Па дојдемо поново, та после узмемо та поједемо и попинемо и отидемо си та се растуримо. А, свугде. Било је некад вели-, већи обичаја, а сад се и народ, сад ни нема, ово је млад свет, он тој и не.

Посмртни обичаји

(БС: Ја знам како је у Дебелицу. Тада има, по стари обичаји, онда има тако стражари ти који су, када умре човек. Е се зна која кућа треба да?) Ма нема код нас. (БС: Сад нема то?) Нема. Код нас кад умре оно иду људи ујутру, пале свечу, најду се гробари који че ископају гробове, петорица, тројица, куде како, зависи, најду. И отерају га после, закопају, врате се, ручају и ко је где види, после, па кад си остављају помане оно си исто се спрема и храна кој како воли тако спрема. Кад је посно, посно је, кад не, кој воли он си зове попа, јер сад скупо поп узима, шес иљаде, каже, што би дошъл у, да, да опева. Па ево ту горе, над нас на једну жену умре и муж и син. За годину дана оба двојица умру. На једног оставља четерс, на једног пола годину. Али попа доведе и, и пла-, из Зајечар си попа доведе јер они па у Зајечар живе али се ту копају тако за-, имали вољу. И шес иљаде узел поп што дошал и плус, оно јој син млад, носили слику па ју оставили тако. И кој како прође он остављал паре код ону слику. Он посе, поп узме ону слику и оно и оне паре све узме, а слику врати и да си узме мајка слику и ово и однесе. Значи, свугде су различити обичаји. (БС: А код вас је то са слику? Ја то нисам чула са слику.) Кад млад, кад је млад. Он млад човек, педесет године. Педесет и, и осам ваљда да имао, тако, педесет пет. А кад је стар човек нема. Чак и не зову попа. Јер он нас, код нас из Грљан дође поп, ми немамо овде попа. [...] Па и Мариновац нема цркву. Они имају само звонару. (БС: А онда ту користе вашу ову цркву у, у Заграђе? Мариновац?) Не, не, они и не носе га у цркву. Он си седи код кућу, седи док седи и од кућу одма га возе у гробље, и нема га, не носе га више нигде. Само код њи је гробље дође тако у едну врлу страну, а толко е каменито и, и плочак, како ли, реко, ископају и како сахране оног човека, ја ми баш чудо. (БС: У камен?) У камен, бре. Ја на сестру, сестру имам од тетку горе удату, па јој умре, бил син у Аустрију па умре, дојде туј, па сигурно да га убили, све викал боли га рука, боли га рамо и све нема моћ, нема и падал низа степенице и леже и умре, па смо ишли на сахрану. Бре, дете да те не изљжем, па нема да је ископано пола метар. Кад турише онај сандук он си остаде одозгор. „А, бре,“ реко, „па овој че, сџ како че?“ Они ти сврљаше онија камење, поре-, поре-, торе-, наредише, па на крај оно ситачко, земљицу и оној, па кад се, каже, слегне, па буду дошли на другу, на остављање, „Ми че“, каже, „поново да закривамо,“ и ето такој. Још погоре. А тако сам сад чула да је ново гробље у Зајечар, тамо што отворили на Чуку. (БС: А не знам, ја знам где је оно старо гробље, тамо доле, да, код болницу.) Аха. А ту и ја знам, али, али каже сад тамо, ја тамо несам ишла. Тамо, каже, много, исто тако булджер копа, нису, каже, способни ови гробари да ископају. (БС: А каште ми, ја знам како је у Дебелицу. Значи тамо кад, кад се чује глас да је умрел човек, да, онда се носи нешто. Е се носи?) [...] Кој понесе кад је посно зејтин, пиринач, сирово туриш, кромпир, лук и такој. А кад је блажно онда му понесеш

кокошку ил пиле, било какво имаш. Месце, опет си понесеш, нешто купиш, колачи, такој. Купују си, кој како имао, сок, кој има вино он си понесе и вино и рекију, зависи какви смо људи. Ако смо по својти, близа. Оно купиш си, ако немам рекију ја чу купим, али срамотно да идем без. (БС: Без ишта.) Без ич. Без ич, такој. И однесемо си, ето такој. (БС: И то се даде на домаћицу?) На домаћицу се даде. Она си после тој дигне тамо па си за остале помане. А раније су тако, доносе жене колачи па бомбоне, па све су трпали код, у сандџк, код мртвака, а саг и измислеше, па саберу, саберу у едну корпу или кутију и кад буде на помане они си узимају па поставе, да си узима од оној да не купује. Или појде на гробље, празник, данас она нема да купи кутију колачи или кесу бомбоне него си узме од оној што људи доносили па носи. И ето тако. (БС: Да, ја сам видела да се носи флаша с ракију и пиринач. Или, или пасуљ, то што сте Ви рекли, у кесу.) Па зависи кој какво има ел ти кажем. А у Мариновац па другачије. Горе никој ништа не носи, само кој како дојде паре дава колко има. Он на домаћица, на домаћина паре даде и то је све. А овај па сутра кад иде код њега, кад буде он па носи исто да врћа. (БС: Врћа паре само?) Да, врћа паре. Не носи друго. И ето, свугде различито. (БС: А имале жене које готве?) Има. Код нас се одабере си за фамилију, или снаја или ћерка. Ако је отац, онда готви снаја или ћерка. Или, и за мајку исто. А кад је туђинац, онда узму они, у Мариновац ко год сам гледала, узму туђе жене. Не, нису своје. И тако. (БС: А то се готви још кад је, кад је мртвак у кућу?) Да. Одма си почне чим га одреде, дигну га на онај сто. (БС: На астал?) На астал га дигну, или на кревет, зависи куде које како има. И они си почну спремају. Која је баш чврста готваљћа, она прва. Они јој даду пешћир, она забодје позади, а овеј друђе после кад буде се дојде од гробље да се руча, она дава дар на гробари и даде дар на ове што помагале на ову да готви. Било шта, или чарапа, или марамица, или крпа за суђе, или. Кецеља, тако нешто. Све дано нешто од робу. [...] (БС: То све има поготвено?) Па има. Па сваки, ако нема, већ знаш да ти је болестан човек или баба, старац, а или си иде одма па си, кад он нестане она иде па си купи. И зна шта да купи. Исто се на крстачу тури чарапе, кошуља, ако је помлад човек било какав и три ствара треба, и марамче. А на, кој га вози они му даду пешћир, а који га носе, изнесу га са сандук, они марамице и ови што носе венци, они марамице имају све давају, даду им марамице. (БС: По једну?) Па, по едну, један отуд, један одовуд кад носе венац по двојица. (БС: А шта, како вежу те марамице на?) Па вежу на, за оној, за венац. А посе, кад оставе на гробље, они си марамице узму за њи, а венац, оно остане. Ови си сви исто, од крстачу, ови што возе, то си све узме дар. Послужавници које младе носе, слатко, колачи, бомбоне, одоздо на послужавник има пешкир или крпа за суђе, то си исто све оно узме, она деца, која носи. (БС: А и суђе си узме?) И суђе. (БС: То нисам знала.) Па, зависи кој како. Код нас, ја кад ми моји и отац и мајка умрели, ја сам си месила. И чичеви ми умрели и стрине, ал мене си даду сестре и, и онај, ја сам месила оној и кад буде, оне си ми даду дар и плус ми посе даду храну, у паницу натура од све и понесеш си, ето такој. Зависи кој какав је. [...] (БС: А ништа не се, не се баца у Томок?) Не. Код нас је. Код нас се све збере па се стави код њега у сандук. Или у џак, па се стави у, у гроб. Ето тако. Е ујутру му узму неку, одело од њега, па носе, то оперу на чесму или било где има, или си код кућу на чесму и опечу три кравајчета, тој му, каже, јутрањина и оперу и теј после дреје узму, па кад се осуше они и запале. (БС: Запале на гроб?) Не, у авлију, у авлију. (БС: Аха. То је кад је прво јутро?) Даб-. Кад га, кад га умре, па, дабоме, па кад га сахране па сутрадан. (БС: Сутрадан. И ко, и ко излази онда на гроб? Ко из кућу излази на гроб прво јутро?) Па иде си овај мешајћа и же-, на пример, ако је муж оно иде жена, иду фамилија кој си оче. Исто и кад се врну код кућу оне си спремиле ручак, остало од оној, оне оној оперу и седну та прекаде, ручају и ето тако. (А какво ра-, работе там на, на гроб кад оду с прво јутро?) Па кво работе, сине? Они, код нас је такав обичај, кад отидеш поставиш чаршав и поставе храну што однесе. Пос-, запале свеће, прекаде, покукају, па поузму све од храну, свако узмеш, узмеш од оно све, једеш, оно што остане натрпа у корпу, врати се кући, па кући опет ручају ако има још људи, ако нема, ако си они сами, они си оној оставе и ето тако. (БС: А сас тија кравајчићи?) А тија кравајчићи кад буду они ујутру кад, они поједу кравајчићити, а оделото оставе да се суши, па га запале. (БС: А кравајчићи се изе-, поједу?) Поједу. А на четерес дана кад буде они се месе четерес кравајчета. И онда који год отишъл на поману он ти даде кравајче и свечу. И то кад појеш ти си понесеш, такав је обичај. (БС: А ти кад долазиш на поману ништа не се, не се носи као, као на кад умрел човек?) Не. Кад идемо на поману само понесеш цвеће и свече. (БС: И, а то ставиш у кућу?) Па не, ако идеш на гробље, носиш, кад се иде на гробље понесеш тамо и запалиш тамо и оставиш тамо. [...] (БС: То је на четрдесет дана, а на, на пола године?) И на пола године они исто си спреме, они укућани ручак, и опет, на пример, кога зову ти отидеш. Ал код нас обавезно мора гробари да се зову. А други кој се звал, а кој не. И

отидеш, опет си носиш свечу и цвеће, идеш на гробље, вратиш се, ручаш и одлазиш си кући. (БС: И толко?) И толко. Е сад она, који имају људи могућни они давају дар. На гробари давају на сваку поману, на свако остављање, а на ови, и на те мешајће, готвајће. А на људи, ко је могућан он дава, а кој неје могућан он даде на пола годину или на крај годину по пешћир, по чарапе, по такој и ето. (БС: А на годину?) Па на годину, сад зависи, они па гледају код нас, ако је година да се падне у посно, а у блажно они гледају да оставе у блажно да би и мање коштало јер у посно кошта повише. (БС: Због рибу?) Аха, али ако па не може да избегне он мора да га оставља у посно. Исто си и такој и на годину спреми ручак, тија који били остави оној и пос- се разиду и крај. (БС: А јел то, бар, ја знам да је у Дебелици тако, ти не можеш ако ниси бил на, на, на четрдесет дана онда не можеш да дођеш на шес месеци или на годину? Мораш да, да идеш на све, све помане.) Па мораш ако те они викају, ако те не викају не мож д идеш. Они викају, иде си укућанин или та мешајћа која је увече каже: „Сутра остављамо поману.“ Ето баш овеј горе онај: „Остављамо брату поману, дођете, тати,“ и тако. [...] (БС: Али, али само када на глас да је човек нестао тада може да дође ко хоће?) Тада, кад умре он, тад мож да дође кој оче. Кој га воли он иде, запали свећу и послужи се. Има бомбоне, има сок, има колачи, узме овој, кој воли ракију пине, кој воли пиво, од мушкарци, од ово и после си отиде, они кога звали они остану, сахране га и ето тако. (БС: А како се ставља црно? Када почнете да стављате црну мараму, на пример, за не дај Боже, кад Вам неко умре?) Кад је он још туј. Онда се та остави, купи се црнина, то купи домаћица. И остави на сандук. И ова мешајћа кад буде, или ако већ има поп, он, кад га поп опева он тој прекади. Е сад, она пита: „Кој оче да узме црно да жали,“ на пример, „мојег мужа?“ Јер он, има фамилија и ово, кој оче он узме, ставља на главу мараму или ове шалове и ово и носи до годину, до пола годину, кој како оће. Ко је по свој он си носи до годину дана, ко је по далечен, он до четерес дана, па махом баце. (БС: А баце где?) Па код нас је обичај кад се врћамо од гробље да опере на чесму, имамо тамо чесму. Опере марамуту и онда ју баци низ долину. А у Мариновац па обичај, кад ју стуре они ју закаче нади њега у трн. [...] Код нас има чесма па тече на доле барица и онда опере си ону мараму кад се врћамо од гробље, на пример, нече више да носиш, опереш ону мараму па бациш на доле низ воду. (БС: И каже нешто?) Па каже, кој шта ка-, али ја већином сам сад у последње време видела не бацају, донесу си код кућу. [...] Треба да баци, дабоме. Или да остави на крстачу тамо. Мада је тој, овај, слабо кој практикује. (БС: А кад, кад је сахрана, онда шта се све стави на крстачу? Има разлике кад је мушко, кад је женски гроб крстача?) Махом код нас ел ти кажем, исто ставе, и кад је мушко и кад је женско. Пешћир и чарапе, ако је женско, сад на пример, они купе мараму, кецељу или раније имало комбинизони, а сад нема него мајице. А за мушкарци су кошуља и чарапе и пешкир. И ето такој. (БС: И то се остави на гроб, на крстачу?) Не, не, они до-, тој си све прекади кад дојдемо, сахранимо човека и дођемо код кућу да се руча. Они се наседају прво гробари и ова мешајћа што је, она има оно њено бљудо што омесила и одоздол испод едно кравајче и она узме, на њега свећа и све запали и кади редом и помиње мртвака. И све прекади оно, и сад узме оно и све они дарови да на гробари, што је спремила да на ове жене и онда почиње, почињу да једу и она им вика: „Ајде,“ каже, „поменете“ онда тату да му се најде или бату, било како, и ето такој. Ручају, на, на сваку трећу, значи слогне се мезе да помену, па онда пројде, кој, зависи кој спрема чорбу, супу, па онда паприке, опет га помене, па на трипути. Тако. (БС: А кој га помене? Мешајћа?) Она, мешајћа викне она, а ми сви у глас викамо: „Бог да прости“. Али она је дужна да каже: „Ајде, поменете тату да му се најде ова софра.“ И ми сви у глас: „Бог да прости“. (БС: А како је сас ракију? Има си ракија која иде тако од човека или овако на?) Не, поставе се, на пример, ако је много велика софра онда се поставе на, ако је мање на пет, на три, на три, на пет, и на, да је различито, да није на пар. Постави и он кој воли ракију, поставе чаше, он си сипе сам, не служи га никој. Исто тако и пиво и сокове, све се то стави тако и вино на софру, и на сто и после кад почне кој, они си сами сипују, сами си једу, не, не нудиш га. Мисим, не служиш га ти. (БС: А софра се постави и, и раније, када ви памтите, софра се постави, има си свако, има си свој тањир?) Свако, свако, нее као код Власи, код Власи се. Код Власи се постави сва храна и поставе се исто одавде, и поставе се леб, па на њега колачи, штапићи, и обавезно бомбоне, кој шта то и свећа. И сад она после то све кад буде она подели, она дома-, домаћица. А ово што се ставила храна, то она прекади и кој шта воли он си узима, једе и нема више, не турају ни храну. То што је се ту нашло, то је то. А код нас не, код нас посебно стављају мезе, па кад поједу мезе они већ дигну па турају онда чорбу, па кад дигну и чорбу, они турају пасуљ обавезно се вари, гус, па паприка пуњена или сарме, ко је шта спремал онда печење и колачи и завршава се. (БС: А је се гледало колко софре има? Има у Србију углавном има да треба три софре. Не сви одједном.) Па да. Да. И код нас исто. Три, некад ако не може да стану на три партије онда на пет. Поделимо се па седну тако да се направе пет, да нису

на пар. (БС: И и, кад се заврши? Он одлази, је л? Ко први одлази?) Па гробари мора прво да се дигну. Они устану први, и изађу, а после седа друга група. И трећа група, наравно, домаћини и ова мешајћа и који су остали, нису могли да седну у другу групу и ето. (БС: А деца?) Па деца, слабо код нас иду мала деца. А овако што иду ови као момчурљаци, девојчице и ово, они седну, једу и ово, али не, не узимају од оно жито и од оно бљудо кад она буде мешајћа почела да кади. Па онда кад преломи оно бљудо она узме жито и оно па иде редом и сви узимамо лебац и жито. Ал код нас није обичај д узимају млади који су нежењени, деца. (БС: А зашто?) Па, каже да не ваља. (БС: А како је када умре неко млад нежењен? Раније како је то било? Сахрана кад умре млад нежењен? Е се прави нешто посебно за њега?) Па ставе дрво једно, па на њега вела наките као барјак оно, па му ставе и тако. Један напред носи, ови позади. Дрво носи напред, крсат, прво сас дрво, па крстача, па овај што га вози и ови што носе оне послужавници, па после смо ми позади сас венци који иду и ови људи. Али, мог ти кажем да није нешто овај, сад кад је овај дечко умро млад и ово, они толко је било једно олуја се зададе и да ово, да нису могли ништа да, да понесу и да ово. Чак су и заборавили које шта требало и ово. И раније, знам, кад умре млад човек, он, иду људи, а сад избегава народ да иде. Ваљда да л где је од жал ли, од шта ли и ово, баш оно што мора, стари људи иду и ово, иначе овако млади слабо иду. (БС: А ко направи то дрво?) Па направи га од ови, од који остане код кућу, има си одреде некога. Еве сад мој човек, па до сад није било такој код нас у село да два гроба за годину дана, а ова жена сад што јој умрео муж, па јој умре син млад, она два гроба за годину дана. И они, каже, да не умре и трећи ставише једну лутку код њега у, у сандук. И дали јој име и сад исто кад пођу они понесу свећу и за ту лутку, тако се зове, они га крстили и све, да не би, каже, умро и трећи, јер не ваља се, каже, у једну, у годину дана два гроба да копа. (БС: А какво име јој дадоше? Како се зове лутка, какво је име?) Ау, да ли Михајло, што закопаше код човека, код овог јер он мушћи био. А то, то до сад није било, мислим, зато ти кажем и мени баш било чудно, ал они, стари људи који су, они кажу не треба, јер ваља се, вели, кокошка да се закоље па да се тури у, у гробат. (БС: То знам и ја, јер ови, зато ми је чудно.) Аха, али они, он зњш, немају кокошку, а некој, никој нече да ти продаде кокошку да ју ти кољеш па да тураш у, у гроб. А они несу имали своју и онда стављали лутку, тако и научили. Па, све излази нешто. [...] (БС: И Вама било чудно то, да?) Чудно, ја па први пут сам то, то ви-, и толке године никад нее ни умрел тако за, у кућу, по двојица за годину дана. И стварно ми чудно било, они траже кокошку. „Где, бре, да ставите?“ А баш на ту жену они, ми смо код њи становали у Зајечар у кућу, Града ни је правил, они у Немачку су радели. Па сам јој ја дала кокошку у ово, чувала сам пилићи па јој дадо да направи чорбу ово. „Па шта, бре“, реко, „ја сам ти дала да направиш храну за, чорбу за поману. А зашта ти сад треба кокошка?“ „Па кажу да закољем па да ставим у гроб код њега.“ И пита ту једну жену: „Оћеш да ми продаш?“ Каже: „Не. За такве ствари,“ каже, „не.“ (БС: А то је као мације, да?) Па, сигурно се плаше. А онда отуда једна жена викну, она је исто оту из село: „Ако не можеш да најдеш, нађи једну лутку па јој дајте име и ставете ју,“ каже, „код њега.“ И они стварно нађоше једну лутку, тако толку, и ставише код њега и ето тако. Ја сам то први пут, мисим, толке године колко знам, то сам видла тако. Све је то страшно, али ето, кад се нешто мора, шта да радим. У свако село си је различити обичај. У Вратарницу па другачије, у Вратарницу ако те не вика не мож д идеш ни да ово, ако му неси комшија, не дооди он из онај крај, ми из Долњи крај, на пример, код нас дојде човек, а овде не. [...] (БС: А како је то, на други крај не може? Не се вика у Вратарницу?) Не, и не иде, мислим, ако је фамилија они, и они иду, ако неје они не иду. (БС: Значи два дела су Вратарница?) Да. Па горње у Шашку и овамо према железничку станицу. И они сад ако је онај у Шашку горе, оно овај одаве не иде горе да му пали свећу ако му неје род. (БС: Аха, а овде иде цело село?) А овде иде, иде. Ако те, на пример, не мрзи, ни ово, оно си дођу кој оће, он си дође, запали свећу и послужи се шта узме и иде си. Тако. (БС: А каште ми, на који дан се излази, када су задушнице? Када се излази на гробље?) Код нас су задушнице у, о, кад буде пред Лазарову суботу, у петак. (БС: У петак. И како зовете тај дан? Како кажете? Петак пред Лазарову суботу? Или нешто друго?) Да. Задушнице, оно си пише, а ово, али, а док у Вратарницу један део иде на, на те задушнице у петак, а други па иду у суботу. Ваљда због посно и због блажно јер онда знаш да се пости за, овај, тако да. [...] (БС: И само тада идете? А други дан не се, се не излази на гробље?) Па кад је празник који си воли он, кој си може он си иде на гробље. Кад је празник. Ево сад ће Свети Илија па оно, идеш си на гробље, нема везе што је он одавно умро или ово. Кој може. (БС: И шта се носи?) Па, обично, ја да ти кажем, код нас и носе храну. Спреми си у корпу и лебац и с лебац и мезе и ређија и вино и пиво и сок и тамо се слогне на гроб и сви кад запалимо свече, оно поготово који смо отишли фамилија или празник оно ко је отишъл, кој, он, ми

узмемо поједемо од оној све што смо однели, оставимо њима на тањир до крстачу и окрећемо, скупимо се, окрећемо и дођемо си код кућу и после ручамо си. [...] (БС: А је л има и обичај да, да им даје одећу и намештај?) Па то у Власи, а код нас нема. (БС: Ништа не се давало?) Одећу има. Дала ова сад жена од сина одело. (БС: Одело се каже?) Да, дала на, на зета. Али, каже, заборавили да га ставе у, у сандук. Зато га дали њему. (БС: А кад га дали, на четрдес?) На четерес. (БС: А како га дали? Јесте били, јесте видели како га дали?) Па, па ставила у кесу и кад она мешајћа кади, она прекади и овој и на крај посе кад даде на гробари дар, даде на мешајћу, она даде и оно, и њему ону кесу: „Ево,“ каже, „дајем ти ово Перицино одело да га,“ каже, „носиш пошто смо га заборавили,“ каже, „ставимо код њега.“ А он, сањали га да тражи ту кошуљу. Ето, такој, бар они причају и ово, мада. (БС: А и то ново? Или, или то и раније било овде?) Није, што си носили. [...] Па у кућу ко је, кој оче да узме, неко неће да узме. Ја сам мислела да ни овај неће зет да узме, међутим, он узме. (БС: А јел га обуче одма?) Па није. Одneo си, каже, па ће га носи, али сад колко га носи. (БС: Јер ја сам била код Власи, тамо кад се да одећа, јел, он га обуче одма. Ту га обуче. То сте видели?) [...] Па знам јер мене пријатељ кад умрел, они направили поред ону крстачу екстра крстачу, и направили сто и столичицу. И кад си, да си, били овамо на поману, мен пријатељица даде столичицу. И ја сам си ју донела, ено ју тамо коди децата у собу. А кад буде после на другу поману, они, код њи обично има тојага једна, па на ту тојагу цвеће и ако је мушко оно чарапе има, а ако је женско, оно марама. Зависи коме ће да даде, она такав дар стави. И мени опет једаред дала ту тојагу, и сад морам и ту тојагу да носим, да је донесем и до код кућу. Кад у аутобус, мој Града каже: „А шта ће радиш сас ту тојагу?“ „Ма,“ реко, „ја би ју бацила, ал не знам,“ реко, „дал се ваља, ел не се ваља. Ја чу си гу,“ реко, „носим, па код кућу.“ И донела сам, па шта да радиш, ето. Да се не расрди, и ћерка и пријатељица и ово. [...] (БС: А јел има овде обичај да се носи вода?) Нема. Тој само код Власи. Нађу јед-, девојчицу и она стално носи од како он умро и стално му носи воду у бокалче и стално јој дају дар и то бокалче кад буде на крај они си јој даду. Они купе бокалче пластично и тако. И они. И паре обавезно на сваку поману му давају паре, давају му дар, купе му за сукњу, аљинку, било ако је женско, ако. Ето, код њи, код њи је већи трошак, што реко онај, него код нас. Код нас ако оће ће ти даде на, на поману дар. Ако не, она само даде на гробари па и њим не мора да даде стално, него само кад буде на, кад умре и на пола годину, на годину ако, ел ти кажем, ако је могућна, ако нее могућна, она не даа.

Повојница

(БС: А овој сте носили повојницу?) Јесмо. И ја, унука ми носила, ова што је из Зајечар, а и носила и ћерка. Ова снаа ми. [...] Али, пошто унука ми дошла, па она носила прва, ја сам ишла уз унуку, каже: „Бабо, идеш сас нас.“ Тако да сам се извукла, ја нисам морала да носим кравај. (БС: А иначе би морало?) Па ако не би носила снаа ми ја морам, кад очу да идем да видим дете јер до четерес дана се носи. [...] (БС: А шта се стави на тај кравај?) Па стави се печено пиле, сира, црни лука, стави се бело нешто, да ово, веже се у бел чаршав, понесе се црно вино, црвена јабука, ставе се паре и све тој понесеш и кад однесеш доле они, наравно, најавиш се, они спремили ручак беоше. И отидосмо, она растури чаршав и све рашчупи Гордана онуј погачу, прво она да једе од погачу, прва да пине од вино, прва да узме од јабуку, све Гордана прво да узме. И после на сви нас подели од оној, све смо оној појели које смо могли, које не, она дигла. Не, не враћаш си ни чаршав ни ништа, тако остане све доле. И ето такој. А унука ми, она пошто је тетка, она другачије носила, њу другачије научили, само да омеси погачу. И она дође овде код мене и омеси ју, погачу и да остави овако рупу, туј за црвену јабуку. И црвено вино да купи, црно. И исто у бео чаршав да умота и да однесе. И она каже: „Е, бабо, ће идеш ти сас нас?“ „А што,“ реко, „па све да будемо заједно?“ „Па ја нисам ништа бело купила, у шта ћу ставим погачу?“ „Ајде,“ реко, „баба ће ти да,“ па је ставимо у оној па све однесемо. Али не да је, сине, опекло некакво погачу ју замеси, па ју тека растрза, растрза, па све у круг, у круг, па направи као ружу. Па ју опече, па одозгор намаза па са-, посоли, па не да је онај погача слатка не да је била лепа. Па купила била ствари, одело, наравно, паре смо понели, дадеш му. Ја несъм имала, паре, паре сам понела и оно, она накуповала дрешће на одело. И све то отидомо и да видимо дете и она кад изнесе оној, исто спремили ручак, она Мима све рашчупи оној погачу, све даде на свакога п оној. И лепо је било. (БС: А то је било без кокошћу? Без кокошћу?) Без кокошку јер ми, она је тетка, каже, не треба да носи. (БС: А од кога је то чула да не треба кокошка?) Па, рекла јој баба та што има доле бабу. У, у Зајечар, где се удала она. (БС: А то у Зајечар је тако?) Да. Каже да тетка не носи, а снаа ми требала да носи кокошку, ал она неје тела да носи кокошку. „Мен,“ каже, „не мож нико да заповеда кво чу да носим.“ (БС: Ал треба кокошка, ја, печена кокошка треба.) Па треба,

него испржила месо, па на тањир месо носила. Па неће да слуша. Ја сам јој викала: „Опечи кокошку, па тури на овој, па.“ [...] (БС: А босиљак не се тура? Се не тура босиљак на то?) Па они нису турали, чак она нее, сна ми, понела и со. Ова не даде, пријатељица да узме со. (БС: Треба со.) Каже, не може. Не може, каже, без со да буде јер ће да, сол треба да си врнеш, да га не болу очи. И тако да несмо оставили со.

Змија

(БС: Ел палите ватру?) Код нас не, код нас на, на Младенци пале и на Лазар. Каже тој се пали тако од змије. (БС: Да. На то питам. То у двориште?) У двориште, скупимо ђубре, па запалиш мало тако да погори и ето такој. (БС: А оба, у оба случаја је за змије?) Да. И има онај празник исто кад. Е сад, то раније смо практиковали, сад оно и нема људи. Онај Јеремија празник, он је исто од змије. Е онда су нас терали, тата и мама, и узмемо ђубравник и маши, острушку, и идемо по кућу и викамо: „Јеремија у поље, змија у море. Јеремија у поље, змија у море.“ Трипут. И тако обиколимо и донесемо и онда мати тури жар на онај ђубравник и поћути тако и оној и после збере. А сад то нема. Нема, сад то ни не. Нисам то, нисам, овде оваја комшије што смо имали, они помреше. Они су исто били овај човек од, онај, они идеоше тако поред кућу. (БС: Са, и викаше тако?) И викаше. (БС: А јел чука у нешто?) Чука, чука у ђубравник. Или у ђубравник или у ашо-, у ашов, лопату, како да ти кажем. Е. Јел сас острушку, с маши, како, сад ако ме разумиш шта ти оћу кажем. [...] Ја си, док сам могла, ја си напредем, па си исплетем чарапе, а видим и сџ снаа ми преде, син ми си носи влнене чарапе, он иде, кад иде у поље он си обује влнене чарапе због змије, због овој и тако си му по, а, али се слабо носи. (БС: Па нисам видела змије, само смок сам видела, кад сам била последњи пут, богме овако, уз Тимок, али овакав. Смоци има.) Има, море има и змије, оо, ја и мој деда колко смо видели па само прошли поред њу, кад смо ју заминули, а он каже: „А видиш ли ти где смо ми прошли?“ Реко: „Па по пут, по путању.“ „А погле,“ рече, „онуј што.“ А она, бре, овако се навргаља. Кад је се, синко, испраила, она је дугачка колко туј до зида. Од мен до зида. Шарена, дојде ова граор боја па одозго има беле, овако. Он каже: „Са ћу да ју убијем.“ „А, бре, немаш са шта, ма ова сећира ти, мње-, мњечко држаље, че се окрене и че ти умота секируту, има те тачно у, у чело изеде.“ Он потрча, туп до њу, она се сџвије едан пут, друђи пут и побеже у трн. Реко: „Е па сад си ју убил.“ „Па нечу,“ рече, „ни да у дирам.“ Али мање ове године имало, прошле године имало много змије код нас. И опасне, а сад нема, да л где је суша, шта ли? Слабо. Сад је већином имало код нас шакали, вукови и ове јазавци, и сад, како да ти кажем, што једе кокошће, куна. [...] (БС: А јел се причало да има нека кутња змија? Да си живи у кућу? У дувар?) Има, сине, како да нема. Па моја мати кад је чистила, чистила и отишла за воду на чесму, и кад се винула, она ставила врата отворена, она се, змијата, тој змија кад улезне у кућу то је на показ. Она се змијата тека умотала на ово и не пројде се неколко време, мати шлогира. И живела је десет године све тека шлогирана. Посе кад она умре, њој остављамо деветину, па смо пошли отуде ја и муж ми, и тамњ ете туј горе код капију, и оно едно ете тека толко и завлече се поди камен. И ја думам, реко: „Ене где улезе,“ реко, „змијата поди камен. Иди, подигни, дај да гу убијемо, че да искоче дацата па че и изеде.“ Каже: „Где ју ти виде?“ „Иди,“ реко, „дај, подигни каменат.“ И он подиже каменат, она се поди каменат савила и му ју убијемо и оно се не пројде, на мати смо стављали деветину, после девет дана мој ујка умре. Тој све на показ. А едну годину отишла децава на вашар. А ја и муж ми смо остали, па че д едемо леб, туј су доле, поди крушку сам турила асталче, а доле смо били у приземље. И ја мето, чисти, мето, чисти и све и он каже: „Ајде,“ дојде од овце, „ајде,“ каже, „стурај сџ да једемо, па че д идемо,“ каже, „там до њиву на ту, на запис, да видимо,“ каже, имало је такво крушће, имало је, „да видимо има ли кајсије,“ имало је. „Ел има од нешто да је ро-, родило.“ И ја га прибирам једење, сад сам овам донела, јели смо, кад да приберем, кад се врну, она една змија на прагат се отегнула доле у приземље. А ја реко: „Ууу,“ реко, „не иди далеко, дај један кољц.“ А он дума: „Што че ти кољц?“ Реко: „Па дај кољц.“ Док он да стигне сас кољцат она побеже и улезе унутра. И он сад каже: „Па што ме викаш?“ Реко: „Еве змија беше на праг и сџ,“ реко, „улезе испод вратата.“ А он каже: „Па где чу саг најдемо,“ каже, „у собу?“ Реко: „Нее она у собу, она је испод вратата па се савила,“ реко, „дај, отвори вратата да виш како је вино.“ „Е,“ рече, „баш си луда жена.“ „Па добро,“ реко, „ако.“ Он ме послуша, отвори вратата, она је се тако испод она врата набила и савила да ниси стварно могао да помислиш да је она испод врата. Како он отвори вратата, она се испружи па да ис-, ис-, па напоље д излезне. Ал он од тамо с кољц па ју удари, али ју не уби чврсто, него ју само онако омаламочи. И узе па ју еј тамо преко плот врљи. Реко: „Па што ју чврсто не уби?“ „Мани ју,“ каже, „нек иде у свет.“ Не пројде се, синко, па да те

не излжем али недеља дана неа, и он, не знам пак, ишъл сас овце, а ја доле готвим у приземље, доле ни је шпорет. Такој сам се окренула кад си нешто рче позади мене „Бум!“ А бил креденац такој. „Еба му,“ реко, „матер, кој се па сад,“ реко „у зидав удара као да је ненормалан,“ реко, „овој ће да се издњи,“ реко, „овај кућа.“ Кад излезе, она не да се издње него стварно се издњила. Рупа толка. Они блокови, била је зидана сас црвени блокови ови, не сас бетонски. Тамо с оне стране од куди чесмицуту и они како ј оно се само направи една рупчина и издње се оној. И он дојде, ја му кажем: „Погледај,“ реко, „шта се ураде!“ „Е па то је,“ рече, „она змија што ју“, реко, „али не, видиш,“ каже, „да не паде целија зид јер ју ја не уби чврсто.“ П онда уватимо па президамо кућу, па направимо поново и ово, и то је све на показ. Туј горе една жена је имала, и она је исто тека мела, чистила и овој и степенице како наше. И она изашла напоље да се послуша, кад да улезде, она уз оне, уз оволке степеница, каже, змија не иде узбрдо, и не иде уза, само иде по глатко, не иде уз ово. Врага, она се усунула и тамњ само што не прескочила праг. Не пројде се неко време, она умре. И тој умре у комшије, не умре си дом. Ето, то је све на показ, те животиње, које. Зато, ја, ја сам нешто огорчана, ја тој кад видим ја бијем док сам могла, сад и не могу сас руке ово. Мада сад нисам, ел ти кажем, ове године видела, нема. Ваљда како суша, тако се и оне губе. А и можда, шта знаш, и ето ти, то ти је тако. Све је то.

Ласица

(БС: Па и невестуљка једе кокошке.) Невестуљка једе, али ако ју дираш, ако ју не дираш она, она нече да ти дира. На пример, видиш, она, и она је мала, она дојде као веверица, није браон тако, а ово велико. Баш пре неки дан мој Града каже, ишъл из продавницу и дође па ми прича: „Е зњш,“ каже, „шта сам видел,“ има туј на једњ доктор Павла кућа. Каже: „Знаш шта сам видел на доктор Павлетову кулу горе, терасу?“ „Па шта си видео? Дошли можда,“ реко, „они из Београд његови.“ „Море није, бре него сад виш оно, глава му као куче, оволки му ушићи мали. А реп овак дугачко, па њи има не четри пет, да виш како се јуре“, каже „п ону терасу, играју се.“ И после приказал туј при једног старца, он испод њиве има кућу, „А ја видим,“ каже, „нема ми јајца на полог, само најдем јајцето избушено, испијено, а нема, празно.“ „Е па,“ каже, „ете иди горе, деда Саво, па и тражи на ово.“ А они пију јајце и једу кокошке, теј. А ласица нече, ласица, каже, оче кад ју дираш, она само иде та ти умори, она не, не једе. (БС: Како да умори?) Па иде надуши га, каже, некакав има отров, ваљда, и само га, каже, на, надува, надува и ово. И оно, каже, после умре. А то сам тако старинску причу увек сам, моа баба причаше, каже, била жена у поље, однела грне. Оно се раније носило, сџг, и сџг носи грне па се закачи у, у дрво једење. А она видела ласицу па ју јурила. Кад она дојде па одсече онуа врцу ласицата па од грнето се отвори, она се напљувала у грнето и кад по они јели сви тели да помру. И кад отиду код кућу она причала код свекра и код свекрву. „Е па,“ каже, „да ју неси дирала, него да си јој рекла овак: – Ласице, ласице, иди си где си пошла. Миши камара има па ти прете че ти изеду кожив. И она би си,“ каже, „отишла и не би ти дирала твоје грне.“ Ето такој с увек смејемо, причају стари људи за туј, за туј причу, да је то, каже, тако. [...] (БС: Ласица се не бије?) Не. И још кад се види, ел ти кажем шта је, шта јој кажеш. „Ласице, ласице, иди си,“ каже, „имам камара миши па ти прете че ти изеду кожив.“ И она се, каже, отиде и не дира те. А кад ју јуриш а она видиш шта оче да ти направи штету. Бар тако стари људи су причали.

Конопља

(БС: Ја памтим да раније имало конопље.) Нема, сџг, ево. (БС: По Тимоци.) Нема, видиш сџг третирају конопље као дрогу. [...] А бре, с матер смо, па кад узме, утземо, па узме, па гледамо када че да побегне оди трлицуту, то се тека звало, оној што готово мње кљчината. А ми гледамо када че она да побегне па да узмемо трлицуту да, да и ми тљцамо. Она тек дојде та ни побије, побије. А ми несмо имали где да терамо да топимо, него смо у Грлиште, згоре на доле на Грлишку реку терали конопље и топили смо. А сџг тој нема. Ене прошле године едан Новосађанин насадил у Грлиште горе, где је фабрика намештаја, има један човек. А он бил некој, кажу, тако причају ови Грлиштање, избеглица, али се у Грлиште населил, па узел у Нови Сад у Институт конопље да проба ел ће му се роди, јер, потребно је. Међутим, овамо, према нас, овде, према нас, у Грлиште, садил неки дечко конопље, али као дрогу. И ови пријаве, они отиду па погрешно ономе човеку горе што узел. (БС: Што има конопље праве?) Четерес ара, дабоме. Оно тој ти је малтене, да ти кажем, слично, кад памтиш на. (БС: Ја памтим, како не би памтила.) Да, и лишћето си слично и сџга и тџг. Кад, он че да, они по узму оној са, кад отиде он човек се запрепасти. Покаже све документи да има, и они, платили су му дебело. А овог после увате овамо, јер он није имао никакво написмено, а

није реко зашта га. И, ем га казне, затворе му, ем му узму оној те му спале. Њега третирали као дрогу. (БС: Па да, али раније код нас по, по Тимок само биле тако постављене конопље и све под камен, да?) Е па, али сад, ел ти кажем, сад су у последње време, ете туј доле бшх код ову бабу што су отишли сџа, њен син, он има кућу одоздол на крај село, али горе у брегат. Оно испред едно дрво порасло, нее високо, како до тована, али је тако лепо па на њега они, онај црна зрнца оди конопљето, оној мушко што је, што прави зрнциата. Па кад се разгранало една лепота. А он има ћерку у Београд. А ја викам: „Леле,“ реко, „Веро,“ она се тако зове, „де си набавила,“ реко, „овој украсно дрво? Ајде кад буде да ми дадеш и ја да си посадим.“ „Па добро, де,“ каже, „кад се сазреје семето.“ Ал ја ти, будала, несам разабирала да се тој користило за дрогу. Кад при, где је сџг отишла унука ми при тога човека за сина, он сади дуван туј код цркву. (БС: А то порано било много?) Аа. Порано. Сади дуван, па она њива, бог колка њива, четерес ара ли је, педесе ли је, све сас дуван. Па беремо дуван, он ни тако, за паре идем да берем, а ја викам, реко: „Слободане, што, бре, не узмемо да посадимо,“ реко, „гле како је оној убаво дрво при Веру? Да е украсно.“ А он каже: „Ел тебе оче дупе баницу?“ Реко: „Ако жена ти направила, ја наравно да чу да едем баницу кад се, будемо отишли, ако неје.“ „Море,“ рече, „немој да пипаш тој, че те бију,“ рече, „милицајцити, па че те огуле.“ „А што, бре, да ме бију?“ „Тој се више не третира као грсница.“ А то је било, па да те не изљжем, моја унука је има осамнајес године, нека је онда имала десетина године. Тега је он сади дуван и ја сам ишла код, код њега у бербу као овај, за паре. Кад, а една баба туј седеше, тека она и ја беремо дуван па рече: „Ајде ће си идемо да ручамо.“ Не мож више да беремо, напало се. А изгуби се, она се Мица зове, а Слободан вика: „Ај,“ каже „Ланче“, жена му се викала, „куде отиде,“ каже, „тетка Мица?“ „Па не знам,“ кае „Слободане, да ли јој се слоша.“ А она имала и она насадено тамо по крај, мора да су је они наговорили, па кад после тој оберу да однесе у Београд, па тој да продава там ћерка. Кад она, чу она кво Слободан прича, нема ју. „Море, куде рече тетка Мица, да ли се слоша па паде?“ „Не знам,“ рече. И не пројде се, ееј, пет-шеснаес минута, дваес, ете ти ју иде Мица. „Ај,“ рече „тетко, где си била кад видиш да слагамо,“ каже, „да једемо, а ти си“ каже „отишла? Нема те нигде.“ „Ааа, идо,“ рече, „ја те искубо оној, па га узе, па наврља, наврља у плот, па га зачужка сас трње. Чу ја да ти рече че ни једе дупе баницу. А ја несам кадра,“ каже, „да подносим да ми једе дупе баницу.“ „И ти ли си,“ каже, „имала, тој насадено?“ Каже: „Ја несам ни видела да оно никло и кој га наврљал. Ја мислим да је тој,“ каже, „грсница као раније што смо си.“ „Е па добро,“ рече, „тетко, да сам знал бар да им каем да дојду при тебе.“ И одонда знам да се тој третира као дрога. После једн туј код нас бил жи-, он бил службеник, посадили тамо на едну њиву, сас едну, никој неје знал. И кад било стигло, они пожњули оној и продадоше. Узели су онда, то је било, па да те не изљжем, али има десет године. По дваес иљаде динара. Или динари или еврови ли су узели оди теј, оди тој семе, те грснице. Де и давали, где и продали, мора да су имали као сџг што у Грљан нашли онај доле магацин. Исто су сигурно и они имали негде то сакривено или склопен уговор и продали га. Тако да сџг тој никој не сади, а мада, кљчина су потребна, ет тека си требе и за воду кад се уводи и кад си нешто направиш, да запраиш, да завртиш, да туриш између, ал то више никој не производи јер не сме.

Свакодневица у Заграђу

Било је велико село и народ је имало, сад се много испразни село. Измреше људи, једно болести, друго, да ти кажем и мржње и ово, па није нас ни једног, ето тако. Нема много народ, видиш отуда нема ни једна, све су празне куће. Она отуда кад сте пошли први, па горе лево она кућа с ону гвоздену капију, друга у ствари, оно је од мојег оца та кућа. Али брат у Зајечар, има си службу, има синове, на шко-, на посо, унучади доле си кућу направил туј дође повремено кад и тако. Овде ови сад комшије дошли из Зајечар, они живе исто у Зајечар. Овде има преко, ту ова кућа, она у Аустрију онај човек, он си у Зајечар живи. И туј затворено. Ту преко има један човек исто у Немачку живи, он сад дошал на одмор, али код њи се не улази. Тако да ти кажем, село је ма-, није било мало, имало је народ пуно, а сад смо мало остали, али велика смо заблуда. Као и можда и свугде. Ја сам ишла по села ишла и, кажем ти, али нисам тако видла огорчан народ један на другога као код нас. Ево пре неки дан отишла жена једна сас тројица мушкарца да балирају сено. А она лежала у болницу, па да л га и мало ударило у главу, да л га они напојише, дадоше му, тек кажу она да била пијана, седела тамо у једну појату, они отишли, балирали, кад се вратили њу нема. Они ју нису ни тражили. Дошли у село, па тек сутрадан изађе ту јеан па питал: „А бре, има ли ју“, каже, „Мирјана по село да излази?“ А они питали: „Како“, каже, „Мирјана да излази по село, па где сте ви Мирјану

одвели?“ Каже: „Била сас нас.“ И две недеље, синко, веровала ти или не, ни трага ни гласа од њу. Нигде ју нема. Тражише и милиционери дошли људи и син ју у Зајечар живи, он му и отац па умро млад, и нема, и нема, и нема и остаде да нема. И један дан пође, каже, неки Грлештанац, тако бар они причају, каже. [...] Каже, да жигоше шуму. И уз једно дрво ју нашљ, тако. Ништа јој не фали, добро, дуго седела и оно, каже, црви јој само очи изели и онако како се снужила уз оно дрво. И он звао, он Грлештанац, он звао једног Грлештанца, он ловац: „Ајде“, каже „да идеш да видиш је л она, ел познајеш ону жену, нашли смо такој и такој.“ И тако је нашли те су ју у петак, у суботу су ју сахранили. После две недеље и кусур. И ништа ју не, ни живина изе, а каже орлови оће, оће вукови оће, видиш да неће човека ништа да изеде. А они у село дошли, каже: „Ко јој јебе матер, она отишла“, каже, „ми је више нисмо видли и готово.“ И сад водили, саслушавају, али какој ће прођу, то ће си они знају. Значи, не можеш ти, пошљ, пошла си сад сас овија два човека а сутра да кажеш: „Па, ви одседите, ја си идем.“ Не може, ако идеш ти, ти мора да кажеш: „Ајде и ти.“ А он ако оће ће пође, ако неће, неће. А они ју нису ни терали, нису ју ни нашли, е сад неће да причају, траже адвоката. П адвокат неје бил сас тебе. Него си бил сам. Тако да ти кажем, страшне су ствари, не сме човек ни да прича, ни да пође сам, ни да. Ово ли нас време унакази, ово ли такав народ дође, а и можда није свугде тако. Ја имам ћерку у Николичево, она удата, тамо су људи махом сви радници, богати. Оно знаш шта је, код њи нема данас један улази, други излази комшије, то се, бре, вичу, поштују се и ово, нема он да гледа ја сам газда ти си сиротиња да те понижава, да ово. Значи није свугде једно исто. Кад ти кажем, ето ја више сам, што реко онај, ако сам ту одавно, али знам људи и радела сам, и тија људи су све испомрели што сам ја код њи била у надницу. А њихови су унуци, синови, остали, остали су сад на ништа и продају и оно што оставили старцити. Значи нерад сачињава свашта. Па ето ту бабу кад почнеш да питаш, она да ти заприча где је све било богатство и какав је народ бил. А сад отишаш син од њу и од мужа, муж умре, овде у Лубницу, сироме, не може са снају, мада оно, и ми, нашата, и нашити не седу сас нас. Седу доле у сутурен а ми смо овде. Ко да че по кућу да се јуре, па ће да ни згазе. Али, ето такво време настало. Док су била унучади туј ми смо се радовали на, а саг ја и деда, седиш туј и кад можеш можеш, кад не можеш. Јер неће никој никога да подноси. Данас оће снаје да буду модерне, а моа сна сељанка, она оволки нокти носи. [...] Биле су и муће, биле су и. И живот је, сџ је већи, бољи живот, ал нече никој да га живи, нече да га ради. Зависи кој како навикал да ради. А с мен и деду не мрзи, ми си и сџ узмемо, поквари ни се фреза, ми си узмемо ручна колица и уватимо на горе уз друм до колибу док стигнемо, наберемо си сува дрва у колица, превржемо с канап, дотерамо, сасечемо и ставим у шупу и увек си се слушам, зачас се наслушаш сас сува дрва и сас. А им и људи и нече тој да сваћи да работи, е на снау ми да соплете гранће оно нема да га, да ју узме. А кад ју донесем на дрвник она ју узме та ју скрши, тој си се наслуша. Али у такву средину живело, не га имало кој учи да збира, да приноси, други радел за њега. И тако. Све је то. Сад су веће згоде. А сад ето па нече омладина да ради јер не може без компјутер, не може без телевизор, серије почну. Ево сад ће још мало па не може те серије турске ли су, какве ли су, српске ли су, не мож да се не гледају. Еба га, а бре, дојде од њиву у четри сата дојде да гледа серију, а не видела се серија! А ја би ти тој из од главу одвадила. Ел ти кажем. Што кажем на деду, деда: „Ајде купимо телеви-“, „Ма немој да ми купујеш телевизор док је радно време, не, немам зашта да ми гори.“ И тој радио пушти, оно дрнда, дрнда, и оно ми не треба да ми гори струју. Шта да гледам сад? Сад су избори били, сад су биле, све се помешало, политика, ја нисам за политику спремна. [...] И горе смо си овце чували, и туј смо си чували овце. Имали смо си, ене и сџ имам џемпере, ете га, гледај, оно се смољасало. Еве. Изели га мољци, још кад сам била, туј сам си за мужа ми, па по сам могла, а сад и не могу ни да плетем. Ја сам си плела и на деца и на унучета и на сина ми џемпере и муж ми има џемпере, све од вуну. Однесем, извлачим, па кад напредем, ручно сам си и фарбала, ене муж ми, као, има један џемпер, па туј шарен од туј све, он и сџ кад га облече, а они: „Где си бре, чувал тој џемпер, дај ни га,“ каже, „да носим у музеј.“ „Е јес, а ја кво да облечем?“ каже, „да ми буде студено.“ А сад видиш, тој никој не, не преда вунуту продавају те узимају сол ил ју продаду. Има некакви иду па давају пешћири, давају крпе, давају. [...] И ето тако, ја сџ не знам, син ми лани је дал вуну узел је бил ћебета. А сад појма немам зашта је дал. Мора да ју јоште нее ни дал, није дал за сол, причаше да један пролазил, па давал три ћила вуну за ћило сол.

Biljana Sikimić

Zagradje 2012. Anthropological-linguistic research

The paper provides extensive excerpts from the transcript of a conversation conducted in July 2012 with a participant (1946) in the village of Zagradje. The transcripts are given in the shape of conversational narratives on macro themes and are suitable for analysis as comparable texts, parallel to material obtained by the same methodology during team field research of endangered Timok speeches (2015–2017). The following topics were highlighted: the cult places of Zagradje, Saint George's feast, the Lazar custom, rain invoking rituals, posthumous customs, newborn baby customs, snakes, weasels, cannabis and everyday life in Zagradje, which were examined in the analytical part of the paper. In addition to this anthropological-linguistic commentary on the transcripts, the analytical section also includes a study of the participant's idiolect and the role of researchers in designing a conversational narrative. The idiolects of both participant and researcher were analyzed from the aspect of perceptual linguistics and the sociolinguistic concept of 'salience'.

Key words: Zagrađe, traditional culture, everyday life, transcript, perceptual linguistics, language documentation

ПРОСТОРНА РАСПОДЕЛА ФРЕКВЕНЦИЈЕ ПОСТПОЗИТИВНОГ ЧЛАНА У ТИМОЧКОМ ГОВОРУ*

Постпозитивни члан је енкликата која потиче од показне заменице која се у тимочком говору користи као маркер одређености, при чему чува и своје демонстративно значење. У призренско-тимочкој дијалекатској зони штокавског наречја српског језика испољава се постпониран у односу на именичку (*бра~~та~~м*, *жена~~ва~~*, *детено*) или придевску (*мо~~ав~~ старац*) реч. Ово је једна од најистакнутијих карактеристика која тимочки говор разликује од стандардног српског. Насупрот српском језику, члан се користи у стандардном бугарском и у бугарским дијалектима који се граниче са тимочком говорном зоном. Учесталост његове употребе у тимочком није уједначена на целој територији, већ постоји велика хоризонтална, и варијација међу говорницима. Циљ овог истраживања је да испита како је употреба постпозитивног члана распрострањена и који су географски фактори који утичу на варијабилност. Као грађа користе се одбрани делови транскрипата етнолингвистичких интервјуа снимљених на терену у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ у периоду између 2015. и 2017. године. Испитује се утицај географских фактора попут удаљености од бугарских односно српских дијалеката, географске дужине и ширине, као и надморске висине. Њихова повезаност са учесталошћу постпозитивног члана у испитиваним наративима мери се уз помоћ стандардних статистичких тестова корелације. Резултати показују статистички значајан утицај надморске висине као индикатора изолованости, док није утврђено да ли постоји утицај контакта са суседним бугарским говорима. То говори да највећи утицај на употребу члана има културни језички контакт, будући да се у тешко доступним местима најчешће користи.

Кључне речи: јужнословенски језици, призренско-тимочки дијалекат, торлачки, дијалектологија, ареална лингвистика, постпозитивни члан

1. Увод

Тимочки говор припада призренско-тимочкој дијалектској зони српског језика. Налази се на њеном крајњем истоку уз границу између Србије и Бугарске. На слици 1 приказана је мапа тимочног говорног подручја на основу описа Јакше Динића (2008: IX). Конкретне границе уцртане су дуж граница села која су обухваћена наведеном територијом.

Призренско-тимочки дијалекат, познат у међународној литератури и као 'торлачки', припада Балканском језичком савезу (Mišeska Tomić 2006: 118, Sussex, Cubberley 2006: 502, 506).¹ Чланови Балканског језичког савеза поседују групу заједничких својстава која су резултат интензивног контакта

* Обрада материјала за потребе израде корпуса обавља се у оквиру докторског пројекта Теодоре Вуковић на Универзитету у Цириху под менторством Барбаре Зоненхаузер и Тање Самарџић. Финансиран је од септембра 2016. године од стране Swiss Government Excellence стипендије и од априла 2018. у оквиру пројекта ТраЏеБа финансираног од стране ЕРА Нет РУ и Швајцарске националне фондације за науку.

¹ Поред цитиране литературе, о припадности тимочног говора Балканском језичком савезу в. у Мирић 2017: 133–135.

(Joseph 1999, Friedman 2006, Mišeska Tomić 2006, Lindstedt 2000). Поред торлачког, јужнословенски припадници савеза су и бугарски и македонски. Врло истакнута карактеристика торлачког говора, често спомињана у вези са његовом припадношћу Балканском језичком савезу, јесте постпозитивни члан. То је једна од карактеристика која га чини блиским бугарском и македонском, а различитим од стандардног српског и осталих српских дијалеката. Тимочки говор се налази у непосредном контакту између две језичке групе, па се у дистрибуцији и начину употребе граматичких одлика може очекивати да постоји утицај и једне и друге.

Слика 1 – Тимочно говорно подручје²

Постпозитивни члан се спомиње као одлика југозападних српских дијалеката у српској и интернационалној лингвистичкој литератури још од почетка 20. века (Белић 1905: 442–458, Ивић 1985: 116–117, Sobolev 1998: 290–307, Mišeska Tomić 2006: 120). Ове студије наводе морфолошку парадигму члана, дотичући се врло површно синтаксичког контекста. Не постоје подаци о томе који се од облика заправо среће у савременом говору и колико често, а још мање о начину његове употребе. За разумевање природе члана неопходно је испитати у којим се условима он јавља, тим пре што се он у тимочким говорима јавља са израженом варијабилношћу чији степен и узроци до сада нису испитивани.

Разговори на тимочком говору, документовани у периоду између 2015. и 2017. године, у склопу пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“, представљају драгоцен извор грађе за детаљније истраживање фактора који утичу на варијацију у употреби постпозитивног члана. Теренска језичка грађа је документована са циљем да се креира усмени корпус који ће рефлектовати језичку праксу на тимочком говору. Потреба за заштитом тимочких говора јавља се због притиска стандардног

² Све мапе у раду израђене су помоћу програма Quantum GIS. Као позадина коришћена је OpenStreetMap мапа.

српског језика и огледа се у одлуци УНЕСКО-а 2010. да ове говоре сврста међу угрожене језике којима прети нестајање (Salminen 2010: 37). Осим утицаја стандардног језика, коме млађи говорници јужних српских дијалеката све више настоје да се прилагоде (Petrović 2015), проблем представља и чињеница да јужна Србија у последњих неколико деценија доживљава велики демографски пад, те је све мање потенцијалних говорника ових дијалеката (Пенев, Маринковић 2012, РЗС 2013).

Током рада на терену, примећено је да постоји велика просторна варијација у употреби члана. Говорници неких села члан користе врло учестало, док га неки говорници не користе уопште. Географска позиционираност овог говора потенцијално је значајна за присуство члана, пошто говорници тимочког живе на граници двају језичких стандарда и двају језичких континуума. Потребно је утврдити који су то просторни и географски фактори који могу утицати на употребу постпозитивног члана на овом подручју.

Овај рад анализира утицај неколико таквих фактора. Један од њих је удаљеност од границе са Бугарском, као места директног контакта са зоном у којој је постпозитивни члан стандардизован. Други географски фактори су географска ширина и дужина којима ће се испитати да ли постоји разлика између северног и јужног, односно источног и западног дела овог језичког подручја. Тиме се испитује близина стандардног српског и других српских дијалеката на северу и западу и бугарског и македонског на југу и истоку. Надморска висина користи се за испитивање утицаја изолованости и слабе приступачности одређених места на употребу члана. Још један фактор је удаљеност од Књажевца као културног и привредног центра ове области, који као такав може бити извор из ког се шири утицај стандардног српског језика или локалног урбаног језичког идиома.³

2. Члан у тимочком говору

Постпозитивни члан етимолошки потиче од показних заменица, на које подсећа по облику и значењу (Белић 1905: 442). У српском језику показне заменице одређују троструку просторну референцу. Заменица *овај/ова/ово* означава референта који се налази близу говорника, заменица *тај/та/то* одређује референта који се налази близу саговорника, док се заменица *онај/она/оно* користи за означавање нечега што је удаљено и од говорника и од саговорника (Станојчић, Поповић 1992: 91).

По аналогiji са показним заменицама, у тимочком говору постоје три различите форме члана, *в-*, *т-* и *н-*. Слажу се са речју уз коју стоје у роду броју и падежу. У наставку овог поглавља представљена је парадигма облика постпозитивног члана у тимочком говору према постојећој литератури (Белић 1905: 442–458, Станојевић 1911: 408–412, Богдановић 2015: 33–35, Динић 2008: XXI). Према запажањима Андреја Собољева (Sobolev 1998: 290–307) исте форме користе се и крајем 20. века. Мишеска Томић (2006: 120) укратко описује употребу члана почетком 21. века, приказујући истоветне облике, без провере стања на терену.

Напоредо са примерима који следе дате су еквивалентне синтагме са показном заменицом како би се увидела сличност између њих. Неће бити посвећена изразита пажња синтаксичком, семантичком

³ Током теренског истраживања тимочких говора примећено је да постоји прелазни варијетет између стандардног српског и тимочког говора. Тај варијетет успоставио се као посредник између стандардног српског језика и тимочког говора, тј. као носилац утицаја стандарда на локални тимочки варијетет. Како је ипак у питању трансфер стандардног српског са једне стране и руралног тимочког са друге, у даљем тексту урбани књажевачки идиом неће бити узет у обзир.

и прагматичком аспекту употребе члана, јер су они готово потпуно неистражени, а уједно излазе из тематског оквира овог рада у чијем је фокусу појављивање члана без обзира на облик и контекст.

Т-форма члана потиче од показне заменице *тај*, *та*, *то* и има следеће облике: *братат*, ном.јд.мр.р (*тај* брат); *брататога*, акуз./ген.јд.м.р (*тога* брата); *војници***ти**/*војници***те**, ном.мн.м.р (*ти* војници), *детето*, ном.јд.с.р. (*то* дете), *вратата*, ном.мн.с.р. (*та* врата), *бабата*, ном.јд.ж.р. (*та* баба), *бабу***ту**, акуз.јд.ж.р. *ту* бабу, *војскете*, ном.мн.ж.р (*те* војске).

В-форма члана потиче од показне заменице *овај*, *ова*, *ово* и среће се у следећим формама: *градав*, ном.јд.мр.р (*овај* град), *попавога*, акуз./ген.јд.м.р (*овога* попа), *љуђеви*, ном.мн.м.р (*ови* људи), *детев***о**, ном.јд.с.р. (*ово* дете), *вратава*, ном.мн.с.р. (*ова* врата), *бабава*, ном.јд.ж.р. (*ова* баба), *бабу***ву**, акуз.јд.ж.р. (*ову* бабу), *годиневе*, ном.мн.ж.р (*ове* бабе).

Н-форма члана потиче од показне заменице *онај*, *она*, *оно* и користи се у облицима: *старџан*, ном.јд.м.р (*онај* старац), *коњанога*, акуз./ген.јд.м.р (*онога* коња), *пилићини*, ном.мн.м.р (*они* пилићи), *детено*, ном.јд.с.р. (*оно* дете), *вратана*, ном.мн.с.р. (*она* врата), *бабана*, ном.јд.ж.р. (*она* баба), *зграду***ну**, акуз.јд.ж.р. (*ону* зграду), *овцене*, ном.мн.ж.р (*оне* овце).

На основу примера примећује се да за сваки род постоји облик номинатива једнине и множине, док облик зависног падежа постоји само у једнини мушког и женског рода. Облик члана зависи од фонетског облика речи уз коју стоји, па ће облик за именице мушког рода на *-а*, облик члана бити *-та*, *-ва*, *-на*, итд. (*дедата*, *деду***ту**, *дедете*). Уз то треба напоменути да је у питању енклитика, то јест неакцентована партикула која акценатску целину чини са речју испред себе (*тај* бр**а**т–бр**а**т**ат**).

Уколико именици претходи модификатор, члан ће пратити први модификатор у именичкој фрази (Белић 1905: 453–456, Станојевић 1911: 411–412). У српском језику то може бити придев, број или заменица (*старијат* човек, *младогатога*/млад**атога** човека, на нај**младотога** сина, на друг**отога** сина, мој**ите** синови, ваши**ти** синови). У том случају фонетски облик члана ће одражавати слагање са речју којој је постпониран, а не са центром синтагме (*дедава* –мо**ав** деда) (Станојевић 1911: 412). У случају придева мушког рода, јављају се два облика члана: *бели***ти** коњ, *старијат* човек. Тај феномен, међутим, није проучен, изузев са становишта географске дистрибуције (Sobolev 1998: Karte 107).

На крају, треба напоменути извесну дозу неподударња када је у питању дефинисање димензије одређености код постпонираног члана. Ивић (1985: 116–117) тврди како се он користи са јаким демонстративним значењем, што аргументује дистинкцијом између три облика члана по угледу на показне заменице. Мишеска Томић (2006: 120), са друге стране, говори само о чланском значењу. Неки аутори истичу да се једино постпонирана показна заменица *-т* користи као маркер одређености (Белић 1905: 443–446, Богдановић 2015: 33–34), док су остали облици искључиво демонстративни (ibid.). Белић (1905: 444) при том истиче како је и у случају *т*- заменице делимично сачувано показно значење, иако је доминантно значење датости. То објашњава разликом у учесталости употребе различитих облика, при чему је т-форма далеко најчешћа, као и етимологијом настанка сва три облика члана, при чему је на основу фонетских карактеристика установљено да је т-форма настала прва (Белић 1905: 445).

2.1 Друштвено условљена варијабилност

Током рада на терену уочено је да постоји велика варијација међу говорницима. У дијалектологији је познато да социјалне категорије имају изразит утицај на варијацију међу говорницима унутар дијалекта (Chambers, Trudgill 1998: 57–89; Chambers et al. 2003: Part III). Од друштвених фактора неки важе за више, а неки за мање доминантне.

Најдоминантнији фактор у индустријализованим друштвима је старосна доб. Говор старијих људи генерално чува старије одлике говора. У контакту између дијалекта и стандардног језика говор старијих људи је конзервативнији у односу на говор младих (Chambers 2003: Chapter 3, Chambers, Trudgill 1998: 78–81). Ова чињеница, давно позната у лингвистици, уочена је и на терену тимочког говора: говор младих људи у већој мери подсећа на стандардни српски језик.

Још један битан друштвени фактор који утиче на језичку варијацију је припадност друштвеним слојевима, под којима се најчешће подразумевају образовање, занимање, приходи, услови живота, очево занимање, место боравка. На основу ових фактора популација се дели на неколико нивоа друштвене раслојености, од ниже ка вишој. По правилу, припадници нижег друштвеног слоја, углавном нижег нивоа формалног образовања, мање квалификованог занимања, нижих прихода итд. користе језик који у мањој мери одговара стандарду и норми (Chambers, Trudgill 1998: 57–59). На терену је запажено је да је популација претежно уједначена према припадности друштвеном слоју. Подударају се старосна припадност и припадност друштвеном слоју, уколико се као критеријум узме образовање: старија популација је мање формално образована, док млађа популација има виши степен образовања. Према томе, може се очекивати да ће језик старије генерације у већој мери одступати од стандардног идиома.

Када је вертикална варијација у питању, врло је важан концепт престижа, превасходно у односу између нестандардних и стандардних идиома. Често је стандард сматран престижним језиком, док су нестандардни идиоми мање престижни. Та поларизација подразумева низ културолошких стереотипа који се приписују говорницима. Говорницима мање престижних дијалеката се често придодују негативни стереотипи и они се карактеришу као припадници нижег културног слоја, тј. мање образовани и мање упућени у савремене културне концепте. Као средство идентификације таквих говора служе фонолошке или морфосинтаксичке одлике које не одговарају стандарду, већ припадају дијалекту или сленгу. Како би избегли идентификацију са негативним стереотипима, говорници нестандардних идиома често свој језик прилагођавају стандарду, трудећи се да избегну нарочито оне облике који највише одступају од стандарда (Chambers, Trudgill 1998: 3, 69–76, 81–86, Ash 2003).

Јужњачки дијалекти су у Србији изразито стигматизовани, сматрају се комичним, а њиховим говорницима се приписују негативни стереотипи, попут, на пример, припадности нижим културним слојевима (Петровић 2015). По речима Таће Петровић (2015: 111–112), најниже на тој лествици се налазе управо говори југоисточне Србије, јер они највише одступају од стандардног српског језика, и чак се пејоративно идентификују као бугарски.

На територији Тимока очекује се велики степен варијације када се, поврх поменутих социолошких фактора који утичу на употребу нестандардних идиома, у обзир узме и податак о драстичном смањењу популације у јужној Србији у последњих двадесет година (Пенев, Маринковић 2012), и угрожени статус овог језичког идиома (Salminen 2010: 37).

2.2 Просторно условљена варијабилност

У дијалектологији и лингвистици уопште, познато је да географски фактори попут близине других језика, форме рељефа, близина великих градова могу утицати на варијације у језику. Како је за језички контакт неопходна комуникација међу људима, треба узети у обзир оне географске факторе који могу утицати на њу.

Језици који се налазе у непосредном географском контакту, у извесној мери деле граматичке карактеристике (Hickey 2013, Matras 2009). Контакт између блиских варијетета пресудан је у формирању

дијалекатских континуума, при чему просторно блиски говори имају више сличности и обрнуто (види нпр. истраживање немачких дијалеката у Швајцарској: Jeszenszky et al. 2017). Битно је, нарочито у случају постпозитивног члана, оријентисати тимочки говор у односу на његове суседе, будући да се он налази на прелазу између говорних зона које се потпуно разликују по употреби члана и маркирању одређености. На истоку, он се граничи са бугарским језичким простором. Јужно се налазе сродни српски дијалекти призренско-тимочке зоне и македонско говорно подручје (Ивић 1985: 110). Члан је у бугарском и македонском језику стандардизован и користи се на целој територији (Мишеска Томић 2006: 49–106, Младенова 2007, Конески 1954: Члан) и самим тим није стигматизован и подложен утицају друштвених фактора. У лужничком говору, користе се истоветни облици као и у тимочком, док се у пиротском говору користи само т-форма члана (Собољев 1995: 209). Са западне и северне стране, тимочки је окружен другим говорима призренско тимочке зоне и косовско-ресавском дијалекатском зоном (Ивић 1985: 110). То су говори који немају категорију постпозитивног члана. На територији тимочког говора Књажевац важи за административни и културни центар, па се може узети и као центар из ког се шири језички утицај у овој области.

Рељефне карактеристике попут надморске висине утичу на језички диверзитет (Axelsen, Manrubia 2014). Планинска места, што су удаљенија од подножја, све спорије примају језичке утицаје (Nichols 2015). Места која се налазе на великој надморској висини често су изолована и тешко доступна, па је комуникација са суседним већим местима отежана. Простор на коме је распрострањен тимочки говор рељефно је врло разуђен. У јужном делу налазе се високе планине, док северним делом преовлађује равница у долини Тимока, па се то може одразити на језик.

У квантитативним дијалекатским истраживањима испитивање везе између дијалекатске варијације и географских карактеристика спада у област дијалектометрије. Тај приступ подразумева конструисање комплексних статистичких модела који обухватају језичке описе добијене помоћу упитника и узимају у обзир различите мере просторне удаљености. Дијалектометрија обично анализира више граматичких категорија и више просторних мера истовремено, а користи се за изучавање већих језичких континуума. Честе просторне варијабле су време путовања, удаљеност и надморска висина (Nerbonne, Kretzschmar 2013: 1, Nerbonne, Kretzschmar 2003, Jeszenszky et al. 2017).

Када су у питању досадашња ареална истраживања тимочког говора, истиче се рад Андреја Собољева (Sobolev 1998: карте 97–107), који у свом Атласу даје увид у употребу члана у тимочком говору са ареалног становишта, на основу теренских истраживања која је лично спровео. Он показује у којим је местима у оквиру југозападних српских дијалеката забележена постпозитивна употреба члана. У својим мапама даје информације о запаженим формама постпозитивног члана, али не и о начину употребе или учесталости.⁴

3. Циљ рада

Ова студија за циљ има да утврди да ли поједини одабрани географски фактори имају утицај на језичку варијацију на територији тимочког говора. Истраживање се фокусира на постпозитивни члан као једну од најпримљивих одлика овог говора. Полазно запажање у истраживању је варијација у учесталости употребе постпозитивног члана која је уочена на терену. Географски елементи који могу имати утицаја на употребу члана су:

⁴ Ти се подаци могу извући из збирке текстова са терена у III тому (Sobolev 1998: III - Texte), што је један од циљева новозапочетог пројекта ТраЦеБа, који се бави истраживањем торлачког говора и традицијске културе.

- близина говора који користе члан: бугарских са запада и јужних српских дијалеката и македонског са југа; односно оних који немају члан: српских дијалеката и стандардног српског са запада и севера;
- утицај стандардног српског који се преноси преко локалног књажевачког идиома, као културног и административног центра;
- утицај надморске висине као мере територијалне изолованости.

3.1 Приступ

Студија испитује корелацију између језичких параметара, учесталости употребе члана у појединим пунктовима на тимочком говорном подручју и географских параметара који одговарају горе поменутим утицајима, ослањајући се делимично на идеје дијалектометрије. Приступ примењен у овом раду разликује се од дијалектометрије у томе што испитује једну уместо низа дијалекатских одлика и користи статистичке тестове уместо мера језичке удаљености и податке ексцерпирани аутоматски из корпуса уместо уобичајених анкета. Близак је у томе што се осврће на дијалекатски континуум између српског, бугарског и македонског, корелирајући језичке и географске параметре у испитивању микроваријације.

Учесталост употребе члана је изражена нормализованом фреквенцијом броја чланова у односу на број именица (број чланова у односу на 1.000 именица) за сваку локацију. Утицај бугарског језика изражава се помоћу мере удаљености појединачних пунктова од бугарске државне границе, која је уједно и граница између бугарског и српског језика. Ефекат источних и западних језичких подручја изражава се мером географске ширине, а ефекат јужних и северних говора помоћу географске дужине. Утицај стандардног српског језика изражава се удаљеношћу сваког места од Књажевца. Напоследку, изолованост сваког пункта изражена је путем надморске висине.

Да би се утврдило да ли постоји ефекат поменутих географских фактора, рачуна се Спирманова корелација рангова⁵ између нормализоване фреквенције постпозитивног члана и сваке од поменутих географских варијабли понаособ.

3.2 Хипотезе

Будући да је постпозитивни члан далеко стабилнији у суседним језицима – бугарском и македонском, може се поставити хипотеза да ће употреба члана у тимочком говору бити чешћа у подручју ближем бугарској граници због непосредног контакта ове две језичке зоне. Са друге стране, употреба ће бити све ређа како се испитивани пунктови удаљавају од границе са Бугарском, као последица утицаја стандардног српског и контакта са другим српским дијалектима у којима постпозитивни члан не постоји.

Како су бугарски говори са источне стране овог дијалекатског континуума, а македонски на југу, поставља се хипотеза да ће употреба члана бити учесталија на источној страни тимочке регије у поређењу са западном, односно јужној у поређењу са северном.

Пошто постоји велики утицај стандардног српског језика, а такав језички утицај се углавном везује за културне центре, што је у овом случају Књажевац, претпоставља се да ће удаљеност од

⁵ Spearman's rank correlation coefficient.

Књажевца имати ефекта на фреквенцију постпозитивног члана. Тачније, што је место удаљеније од Књажевца, то ће већа бити фреквенција члана.

Имајући у виду рељефне карактеристике овог подручја, посебно изолованост и неприступачност појединих места на високој надморској висини, однос између надморске висине и фреквенције члана поставља се као хипотеза. Претпоставка је да ће постпозитивни члан бити коришћен чешће што је надморска висина већа.

4. Извор података и узорак

За студију је коришћен узорак екстрахован из корпуса тимочког говора сачињеног од транскрипата теренских снимака забележених у периоду од 2015. до 2017. године. У поглављу 4.1 биће описан целокупни корпус тимочког говора, а потом у поглављу 4.2, мањи узорак распрострањености употребе постпозитивног члана изабран за потребе студије.

4.1 Корпус тимочког говора

Грађа за корпус тимочког говора прикупљена је у оквиру истраживања „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“. У периоду од 2015. до 2017. тим истраживача је забележио преко 400 сати аудио и видео интервјуа из преко 80 села из општина Књажевац, Зајечар и Сврљиг.⁶ Вођени су разговори са преко 200 саговорника.⁷

Када је у питању језик коришћен у разговорима, постоје велике варијације међу говорницима. Неки говорници користе језик који је ближи стандардном српском, док други говоре варијетет који одговара тимочком говору. Стога су теренски снимци подељени на две категорије: *усмена историја* за језик близак стандарду и *узорак говора* за дијалекатске говорнике.

4.1.1 Селекција снимака

Циљ селекције разговора који ће ући у састав корпуса је да на што бољи начин представе тимочки говор. Разговори су изабрани на основу локације и на основу језичке, односно дијалекатске маркираности говорника.

Један од критеријума при одабиру снимака била је уједначена територијална покривеност. Идеално, у корпусу би требало да се нађе барем сат времена материјала из сваког села. То, међутим, није било у потпуности могуће јер не постоји адекватан и довољно квалитетан материјал за сваки пункт, што због квалитета или трајања снимка или због језичког варијетета који говорници у разговорима користе, а који не илуструје тимочки говор. Са друге стране, толико темељан корпус би био преобиман, што за потребе ове студије није неопходно.

Други критеријум била је дијалекатска маркираност говорника. Тимочким језичким идиомом не говори цела популација, као што је и уочено на терену. Стога је требало пажљиво одабрати говорнике

⁶ Аудио и видео материјали прикупљени током теренским истраживања у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ доступни су на интернет страници Тимочки говори: <http://balksrv2012.sanu.ac.rs/webdict/timok/index> (приступљено 1. 2. 2017).

⁷ Методологија теренских истраживања примењена током рада на пројекту детаљно је објашњена у Уводу зборника.

чија језичка продукција веродостојно представља аутентични локални говор са што мање утицаја стандарда. Говорници су бирани тако да њихов говор илуструје језик који је у већој мери дијалекатски маркиран, те који у већој мери испољава карактеристике Балканског језичког савеза. То су идеални дијалекатски говорници у традиционалном дијалектолошком смислу. Као полазиште у овом процесу одабира говорника коришћена су дијалекатска обележја из постојећих описа тимочког говора (Белић 1905, Ивић 1985, Богдановић 2015, Собољев 1995 и Alexander 1975).

Прва карактеристика помоћу које су идентификовани говорници дијалекта јесте њихов акценат. Тимочки говор има један експираторни акценат који је увек истог квалитета и трајања. Друге фонолошке карактеристике су одсуство гласа /x/, што је на терену примећено као врло честа појава, и присуство вокалног /л/ (*влна, помлзе*) централног гласа, односно полугласа /ь/ (*даньс, дьн*), што није запажено код свих говорника, па је било пожељно, али не и пресудно у селекцији разговора.

Када је именичка фраза у питању, тимочки говор карактерише поједностављен падежни систем у односу на стандардни српски. Југоисточни дијалекти српског језика имају облике номинатива и зависног падежа, којим се самостално или у предлошко-падежним конструкцијама изражавају зависна значења (*кућа* ном.јд., *видим кућу* акуз.јд., *идем од куће* ген.јд., *улазим у кућу* лок.јд.). Саговорници који у својој језичкој продукцији користе друге падежне облике који припадају западним и северним српским дијалектима нису укључени у корпус. Карактеристична је и постпонирана употреба заменица у дативу са присвојним значењем (*син ми* – мој син), као и грађење компаратива помоћу префикса *по-* (*голем>поголем*).

Када је глаголски систем у питању, одлика јужних српских дијалеката, која важи и за тимочки говор је одсуство инфинитива, што је на терену запажено код скоро свих говорника у овом подручју, па овај критеријум није било тешко задовољити. Поред инфинитива, тимочки говор карактерише и чешћа употреба глаголских облика прошлог времена – имперфекта и аориста него што је то случај у стандардном српском језику.⁸

На основу одабира снимака аутентичног говора, запажа се тенденција која је већ позната у дијалектологији (Chambers, Trudgill 1998) – старији, формално необразовани говорници који живе у подручју удаљеном од административних центара (најчешће градова) у већој мери чувају дијалекат. У словенској дијалектолошкој традицији, то су чешће жене него мушкарци (Petrović 2015: 33). За разлику од жена, мушкарци су углавном образованији, више су путовали и учествовали у друштвеном животу због посла, па је њихов језик измењен као последица тога. Већину говорника чији су интервјуи ушли у корпус тимочког говора чине жене старије доби, ниског формалног образовања или потпуно необразоване, које нису напуштале своје родно место или су се удале у оквиру истог говорног подручја, често у близини свог родног села.

4.1.2 Транскрипција

Аудио-снимци разговора су транскрибовани помоћу програма за транскрипцију и анотацију Partitur-Editor из пакета програма за обраду језика EXMARaLDA (Schmidt 2009). На почетку овог процеса било је потребно одредити на који начин ће разговори бити транскрибовани како би транскрипти били прилагођени намени и како би њихова форма била једнообразна и доследна. С тим у

⁸ Више података о фонетским и морфолошким карактеристикама тимочког говора могу се наћи у радовима Биљане Сикимић и Бојана Ристића у овом зборнику.

вези, требало је одлучити који ће лингвистички и дискурсни елементи бити транскрибовани и колико детаљно, које ће се писмо користити, како ће транскрипти бити сегментирани итд. Методологија и систем означавања коришћен у транскрипцији настао је на основу постојећих стандарда и конвенција које се користе у транскрипцији сличне језичке грађе (Anderwald, Wagner 2014, Johannessen et al. 2014) и претходног искуства у раду са корпусима говорног нестандардног српског језика (Vuković, Miličević 2017, Вуковић 2015).

Корпус тимочког говора се фокусира на морфосинтаксичка обележја, те је у транскриптима бележен претежно вербални садржај, тј. транскрибовано је само оно што је изговорено. Невербални елементи попут звукова као што су смех и кашаљ, или звукови из окружења бележени су само уколико утичу на форму или садржај исказа.

Изговорени садржај са снимака бележен је полуортографски. То подразумева прецизно одсликавање морфофонолошких форми говорног језика коришћењем стандардног писма. Код полуортографске транскрипције нестандардни облици, изостављени гласови или погрешке, попут пермутације гласова у речи, које су типичне за говорни језик, не исправљају се у складу са нормом, већ се транскрибују онако како су изговорене. Овај метод се често примењује када је у питању говорни језик и израда корпуса говорног језика (Anderwald, Wagner 2014, Johannessen et al. 2014). Бележени су и нагли прекиди у сред речи или реченице јер утичу на структуру и форму изговореног садржаја. На тај начин се нестандардни језички идиоми представљају доследно, а употреба стандардног писма омогућује једноставнију обраду и претраживање добијеног текста.

У овом случају коришћено је латинично писмо за стандардни српски са додатим симболима за гласове којих у стандардном српском нема. То су полуглас, за који је коришћена ознака њ, док су симболи ģ, ĵ и s преузети из македонског писма. Неке ознаке, попут симбола за паузу и означавање невербалних звукова попут смеха и звука околине преузете су из стандардне конвенције за транскрипцију HIAT (нпр. ((*laughs*)), ((*caugh*))) (Rehbein et al. 2004). Остале ознаке попут оних за оклевање или прекидање исказа, посебно су креиране за потребе овог корпуса.

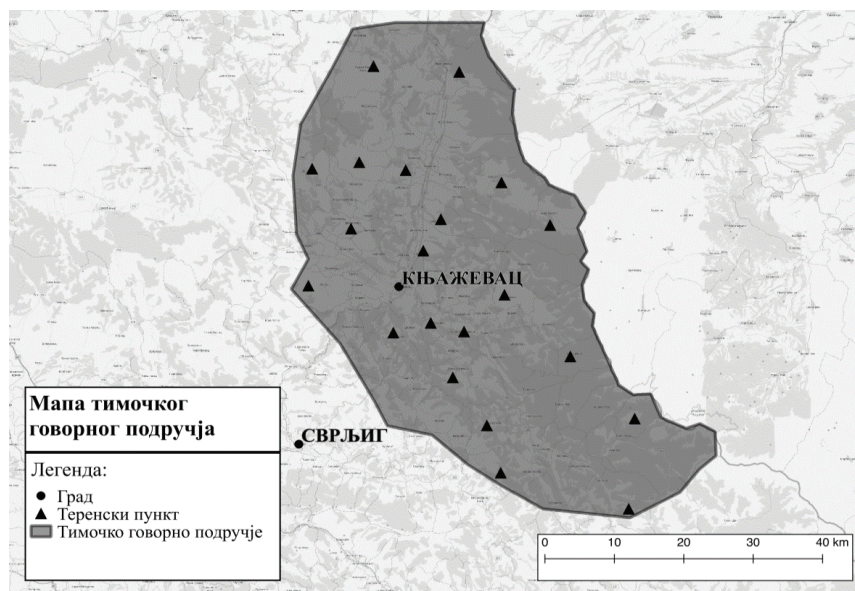
У корпусу постоје два нивоа сегментације. Први ниво је сегментација на говорнике. Приликом транскрибовања текст сваког од говорника бележен је засебно. То омогућава да се касније по потреби издвоје само одређени говорници на основу задатих критеријума, попут демографских као што су старост, пол или образовање.

У оквиру текста сваког говорника постоји сегментација на исказе. Пошто је у говорном језику тешко одредити границе реченице, транскрипти су сегментирани на основу интонацијских целина, пауза и на основу смисла, тако да сегменти, који се могу назвати исказима, представљају целовите и смислене јединице. Тако издвојен исказ углавном траје између две и шест секунди, али може бити и краћи и дужи.

4.2 Узорак

Овај рад фокусира се на једно лингвистичко обележје, постпозитивни члан, што захтева детаљнију обраду података која је у овој фази израде корпуса морала бити урађена делимично и ручно. Стога је требало одабрати мањи узорак који би послужио за такву анализу.

При селекцији узорка за потребе дате анализе одабран је 21 равномерно распоређени пункт, како би се што уједначеније покрила цела територија тимочког говора. Мапа са одабраним пунктовима представљена је на слици 2.

Слика 2 – Мапа одабраних пунктова⁹

Други корак узорковања грађе је издвајање оних делова транскрипата у којима постоји већа вероватноћа да се члан нађе. По дефиницији (Lyons 1999), члан је референцијално средство које се користи као маркер одређености/датости и на тај начин означава познате, односно дате информације. Постоје контексти у којима се члан може очекивати: када се говори о референтима који су саговорницима познати на основу нечег претходно споменутог или на основу општег дељеног знања. Референти су конкретни ентитети, на супрот уопштеним и неидентификованим.

У случају тимочких теренских интервјуа, за ову студију одабрани су делови наратива у којима се говори о конкретним догађајима који су се десили у прошлости или се описују обичајне праксе. Међу њима, издвајани су они у којима се на ентитете реферише макар два пута, а идеално више пута. Дужина самих наратива није била пресудна, тако да текстови за појединачна места обухватају од једног до више наратива.

5. Обрада грађе

За добијање броја чланова и именица у тексту неопходно је да за сваку реч у тексту постоји информација о врсти речи. Пошто је обим текста у узорку превелик да би се обрадила у потпуности ручно, прибегнуто је полуаутоматској обради. Вредности географских варијабли извучене су у потпуности ручно.

⁹ Изостављени су називи села, јер мапа има сврху да илуструје равномерну покривеност истраживане територије. Села из којих је обрађен материјал су: Балинац, Бучје, Ћуштица, Доња Каменица, Дречиновац, Горња Бела Река, Горња Соколовица, Горње Зуниче, Јаловик Извор, Јелашница, Кожељ, Ново Корито, Ошљане, Равно Бучје, Репушница, Шести Габар, Трновац, Васиљ, Вратарница, Жлне, Жуковац.

5.1 Обрада текста

Како не постоје развијени алати за аутоматску анотацију врста речи за нестандартни идиом попут тимочког, коришћени су они који су тренутно доступни за стандардни српски језик. У питању је ReLDI Tagger¹⁰ (Ljubešić et al. 2016), који аутоматски уноси лему и врсту речи за сваку реч у тексту. Ниво тачности овог тагера на материјалу савременог језика је доста велика, износи 92,33%, међутим, очекује се да ће за тимочки говор проценат нетачних ознака бити већи.

Предност аутоматске обраде је брза обрада велике количине података. Стандардни српски језик и тимочки говор довољно су блиски да је могуће применити тагер за стандардни српски језик. Међутим, главни недостатак овог тагера, када је ова студија у питању, јесте немогућност аутоматског препознавања и означавања речи са постпозитивним чланом, управо зато што је тагер изворно креиран за стандардни српски, у ком члан не постоји. Из тог разлога су ознаке за постпозитивни члан унете ручно.

ReLDI Tagger као ознаке за врсту речи користи MULTTEXT-East V5 морфо-синтаксичке кодове (Erjavec, Ljubešić 2016) у којима свако словно место у низу карактера одговара једној граматичкој категорији, а карактер који се на тој позицији налази има вредност у зависности од тога којој категорији одређена реч припада. За употребу члана, битни су кодови за именице, придеве, заменице и бројеве. Како би анотација садржала и неопходне ознаке за постпозитивни члан, на крају сваке ознаке за реч која уз себе има члан додато је једно словно место које као вредност може имати *в*, *т* или *н*, у зависности од тога који је облик показне заменице постпониран. Ове интервенције унете су ручно у целом узорку. У примеру датом у табели 1 тагу за реч *женицама* додат је последњи карактер *т*, који се односи на присуство постпозитивног члана *-та*.

TEKST	LEMA	TAG
ne	ne	Qz
rabOti	rabotiti	Vm1rs
nlgde	nigde	Rgp
ženlcata	ženica	Ncfsnyt

Табела 1 – Пример анотираног текста.¹¹

Помоћу анотираног текста добијена је нормализована фреквенција употребе члана у односу на број именица. За то је написан скрипт у програмском језику Пајтон (Python), који пребројава сва појављивања чланова и именица користећи тагове за врсту речи. Дакле, скрипт броји све именице и све тагове којима је додата ознака за члан *в*, *т* и *н*. Скрипт као резултат приказује сваку пребројану реч ради провере као и укупан број појављивања. Нормализована фреквенција која је резултат ове две вредности изражава број чланова на хиљаду именица за сваки од пунктова. Ради илустрације, у наведеном примеру транскрибованог текста (1) тамним словима означене су све речи које носе члан, а подвучене именице.

Пример (1)

[...] svE izumIra dUko sas *trAktor* kad sam pRvo put vidElA *sIne* sas *trAktorav* s *govEdata* • gOre dOle Ajde prAe se *grEške* orEmo sAnemo • rastUramo *dUbre* rastUrimo *dUbreto* ?? pobedIše *tIkvete* *pEčiljkete* tOe pa se sEklo dRva • sa *sekIru* na tAm na / tRkamo tRkamo tRkamo da presečEmo *drvOto* i i i tAko Eto i tAko tOj oo pa

¹⁰ ReLDI Tagger је слободно доступан на званичном сајту ReLDI пројекта (<https://reldi.spur.uzh.ch/blog/tagger/>). Моруће је преузети фајлове и упутство за самостално коришћење, а постоји могућност и онлајн коришћења.

¹¹ Оригинални транскрипти, као и морфосинтаксичке ознаке су на латиници.

se odAvna sIne išlO na sedEnke ee orAlo se pa se radllo morUza pa zbEremo komšilBkat zaimAli smo se na lupEnje i doOde komšilBkat i i i tAko e tOj • biLO bašKA šUšćete i t / tAko e tOj • bllO Imaše i zUbi no sAg i zUbiti strUlili [...]

(Равно Бучје, 28.08.2016.)

5.3 Географске варијабле

Други део података чине географске варијабле. Ове вредности су екстраховане ручно помоћу опција које нуде Гугл мапе (Google Maps). При мерењу коришћен је координатни систем *WGS 84/Pseudo-Mercator*, стандардна пројекција већине онлајн мапа. Удаљеност од бугарске границе изражена у километрима је еуклидска, односно праволинијска удаљеност од тачке у средишту територије села на мапи до најближе тачке на бугарској граници. За добијање ових вредности коришћена је опција *Мери удаљеност* на Гугл мапи. Како је најближа тачка на граници одређена апроксимативно, ова мера није у потпуности прецизна, али је довољно репрезентативна и разлике између појединачних пунктова су евидентне.

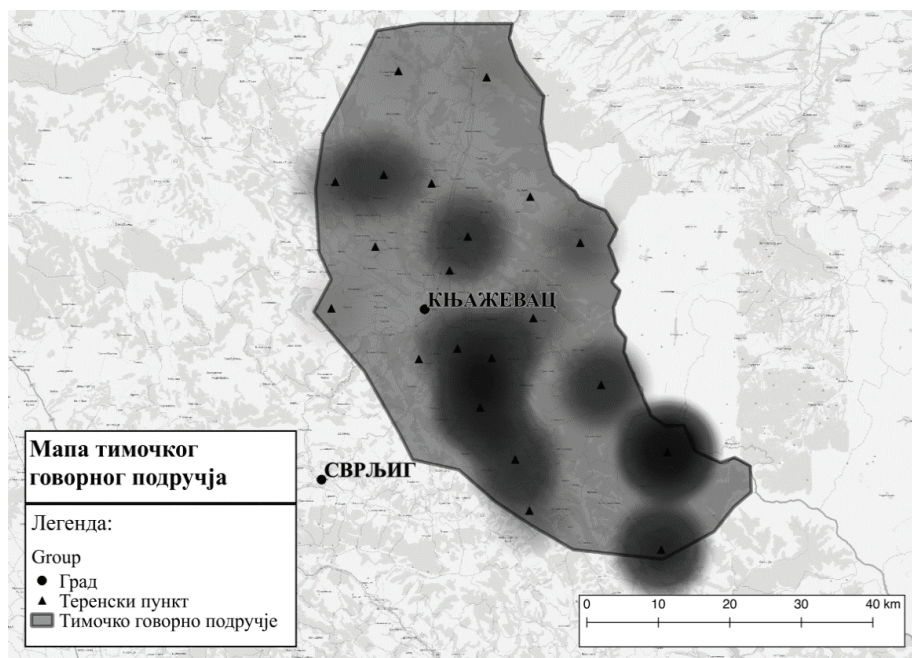
За сваки од пунктова забележене су географска ширина и дужина као одвојене варијабле ради утврђивања простирања употребе члана у односу на правац север-југ, односно исток-запад. Ова мера је преузета је такође ручно са онлајн Гугл мапа и односи се на аутоматски одређену средишњу тачку у селу.

Надморска висина изражена у метрима је добијена помоћу Гуглове десктоп апликације Google Earth Pro. Узета је надморска висина оног дела насеља где се на сателитском снимку налази највише кућа, пошто у оквиру територије неких села надморска висина варира и по неколико стотина метара.

Мера удаљености од Књажевца путем, изражена у километрима измерена је помоћу опције *Путања* у Гугл мапама. Показује удаљеност из аутоматски одређене средишње тачке у селу до средишње тачке у Књажевцу.

6. Тестирање хипотеза и резултати

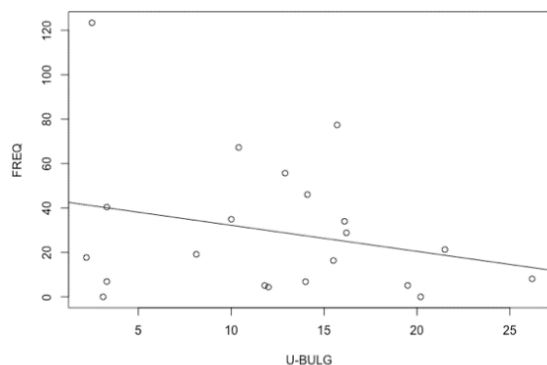
Ради јасније представе о територијалној распрострањености употребе члана и увида у тенденције које подаци показују, вредности нормализоване фреквенције су визуелно приказане на мапи у програму Quantum GIS помоћу опције Heatwaves. Обим и интензитет затамњености обојеног круга одговара фреквенцији употребе. Дакле, што је шири и тамнији круг, то је већа фреквенција члана у датом пункту. Апсолутне вредности нормализоване фреквенције крећу се између 0 чланова према 419 именица у пункту са најређом употребом и 29 чланова према 235 именица у пункту са највећом учесталošћу. На основу овог приказа може се приметити да је фреквенција већа у јужном и југоисточном делу тимочке зоне. То међутим није довољно за проверу хипотезе.

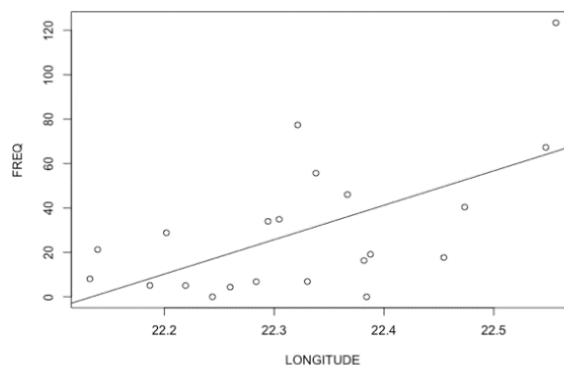
Слика 3 – Распрострањеност нормализоване фреквенције употребе постпозитивног члана

За проверу хипотезе коришћена је статистичка метода Спирманова корелација ранга, којом је поређена варијабли нормализоване фреквенције употребе члана (ФРЕКВ) са сваком од географских варијабли понаособ: удаљеношћу од границе са Бугарском (У-БУГ), географском дужином (ГД), географском ширином (ГШ), надморске висине (НМВ) и удаљеношћу од Књажевца (У-КЊАЖ). Дакле, то даје укупно пет поређених парова: ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ У-БУГ, ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ ГД, ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ ГШ, ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ НМВ, ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ У-КЊАЖ.

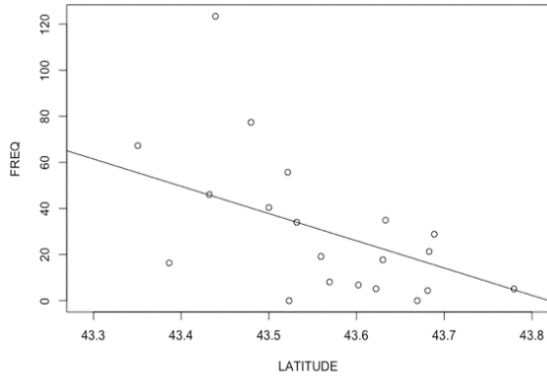
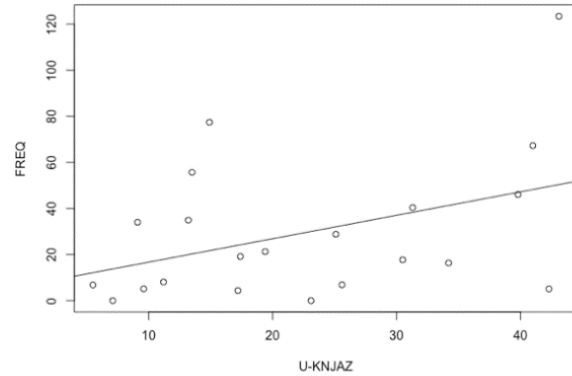
Резултати Спирманове корелације ранга између нормализоване фреквенције и удаљености од бугарске границе (графикон 1) нису статистички значајни ($p = 0.5611$). Дакле, није утврђено да ли постоји утицај бугарских дијалеката на учесталост употребе члана у тимочком говору.

Графикон 1 - ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ У-БУГ, $p = 0.561$

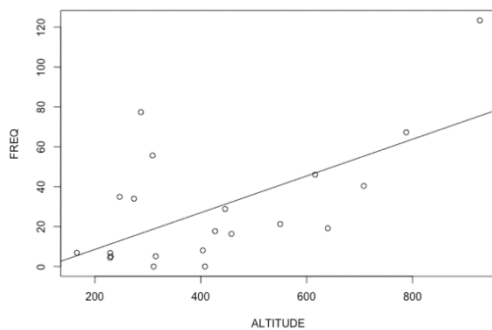
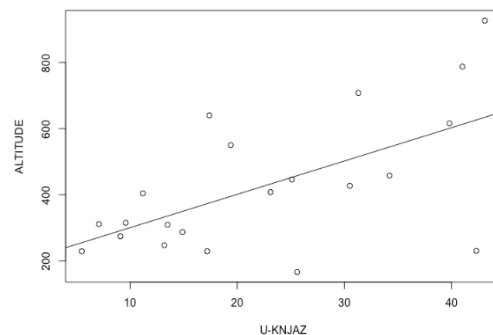
Графикон 2 - ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ ГД, $p = 0.033$

Графикон 3 - ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ ГШ, $p = 0.033$ Графикон 4 - ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ У-КЊАЖ, $p = 0.156$

Спирманов коефицијент корелације показује статистички значајан ефекат географске дужине ($p = 0.033$) и географске ширине ($p = 0.033$). То говори да су разлике између западног и источног, као и између јужног и северног дела тимочког говорног подручја ипак присутне, те да се глобално крећу у смеру од бугарских, јужних српских и македонских говора ка северним и западним српским говорима.

Утицај удаљености од Књажевца којим је представљен утицај стандардног српског језика кроз културне и образовне центре није утврђен. Спирманов коефицијент корелације у овом случају није статистички значајан ($p = 0.156$) (графикон 4), али је израженији од ефекта удаљености од бугарске границе.

Коефицијент корелације показује статистички значајан утицај надморске висине на фреквенцију употребе члана ($p = 0.028$) (графикон 5). Што је надморска висина већа, то се члан чешће користи. Тиме се географска изолованост утврђује као јак фактор, тј. утицај стандардног српског језика је мањи у високим и самим тим изолованим селима. То говори о несумњивој доминантности утицаја стандардног српског језика у односу на бугарски и македонски језик.

Графикон 5 - ФРЕКВ $\Leftrightarrow$ НМВ, $p = 0.028$ Графикон 6 - НМВ $\Leftrightarrow$ У-КЊАЖ, $p = 0.01$

Књажевац се налази у централној равници која захвата север и делом југ испитиване области. Та равница окружена је планинама, па надморска висина расте како се околна села удаљавају од Књажевца. Зато је извршена провера којом је испитано да ли удаљеност од Књажевца заиста има утицај на појављивање члана или је у питању ефекат надморске висине која расте удаљавањем од Књажевца. Спирманов тест корелације између надморске висине и удаљености од Књажевца даје статистички значајан резултат ($p = 0.012$) (графикон 6). Интересантно је да су удаљеност од Књажевца и надморска висина у корелацији, али само надморска висина утиче на учесталост употребе члана. Овај потенцијално контрадикторан налаз потребно подробније испитати у будућим истраживањима.

7. Дискусија

Добијени резултати потврђују налазе Nichols (2015): са порастом надморске висине наступа и израженија варијабилност у језику. Када је у питању језички контакт и сличност између просторно блиских говора, резултати истраживања не показују статистички значајан утицај суседних говора. На основу тога није могуће добити јасну слику дијалекатског континуума овог простора у оквиру јужнословенских језика, као што је то приказано на примеру швајцарских дијалеката немачког (Jeszenszky et al. 2017). Разлог томе може бити уска географска површина која је обухваћена или мали обим података.

Међу главним мерама географске удаљености која се у дијалектометрији често користе као поуздан предиктор језичке удаљености је време путовања између две тачке (Nerbonne, Kretzschmar 2013, примери студија: Gooskens 2005, Jeszenszky et al. 2017). Због различитог квалитета путева и терена, време путовања добијено на основу мапа које су коришћене не одговара реалним вредностима, па је у мерењу просторне удаљености у овој студији коришћена еуклидска удаљеност у километрима.

Ова студија се може даље развијати и у смеру дијалектометрије тако што ће се узети у обзир изгласе простирања других дијалекатских карактеристика тимочког и околних говора, и испитати да ли се њихова географска дистрибуција може користити као предиктор за дистрибуцију члана, као и да ли постоји коинциденција између простирања више одлика. Такође, требало би обухватити податке из суседних говора.

На послетку, оно што је врло битно да би се дошло до јасније слике простирања постпозитивног члана, треба детаљније проучити начин његове употребе у тимочком и суседним говорима. Као полазиште у тој анализи може се користити студија о одређености у бугарском Олге Младенове (2007).

8. Закључак

Циљ ове студије био је да испита територијалну варијацију у употреби постпозитивног члана у тимочком говору под утицајем језичког контакта са суседним језицима: бугарским на истоку, сличним српским дијалектима на југу, стандардним и другим српским варијететима на западу. Ови утицаји су представљени кроз географске варијабле које су корелиране са нормализованом фреквенцијом употребе постпозитивног члана у транскриптима усмених наратива.

Супротно очекивању, утицај суседних бугарских говора није установљен помоћу мере удаљености од бугарске границе. Фактори географске ширине и дужине су се показали као интересантнији потенцијални предиктори употребе члана у тимочком говору. Као што је уочљиво и на

визуелном картографском приказу фреквенције употребе члана, учесталост је већа на југоистоку него на северозападу тимочке територије. Статистички значај ових фактора, међутим, није утврђен у нашој студији.

Надморска висина се показала као најјачи и статистички значајан фактор, што указује на то да изолованост пунктова, и самим тим мањи утицај савременог српског језика кроз културне центре, фаворизује употребу постпозитивног члана у тимочком говору.

На основу приказаног закључује се да је на територији тимочког говора доминантан културолошки утицај стандардног српског језика као престижног варијетета. Испоставља се да државна граница представља јаку баријеру за језички контакт, упркос лингвистичкој сродности говора у контакту. Овај резултат указује на то да државна граница између Србије и Бугарске помера тимочки говор у смеру ка изласку из Балканског језичког савеза, али је за дефинитивно утврђивање ове тенденције потребно даље истраживање.

Литература

- Белић 1905 – Александар Белић: *Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд: Српска краљевска академија.
- Богдановић 2015 – Недељко Богдановић: *Говор и језик Старопланинаца*, Ниш: Галаксијанис.
- Вуковић 2015 – Теодора Вуковић: *Израда модела дијалекатског корпуса буњевачког говора*, Београд: Филолошки факултет (необјављен мастер рад).
- Динић 2008 – Јакша Динић: *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ивић 1985 – Павле Ивић: *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречење*, Нови Сад: Матица српска.
- Конески 1954 – Блаже Конески: *Граматика на македонскиот литературен јазик*, Скопје: Култура.
- Мирић 2017 – Мирјана Мирић: Степен граматикализације футура првог у тимочким говорима, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LX(1), 133–164
- Пенев, Маринковић 2012 – Горан Пенев, Иван Маринковић: *Први резултати пописа становништва 2011. С посебним освртом на промену броја становника југоисточне Србије. Становништво југоисточне Србије: утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност*, Ниш: Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу.
- Собољев 1995 – Андреј Н. Собољев: О пиротском говору у светлости најновијих истражиња, *Пиротски зборник* 21, 195–214.
- Станојчић, Поповић 1992 – Живојин Станојчић, Љубомир Поповић: *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Станојевић 1911 – Маринко Станојевић: *Северно тимочки дијалекат*, Београд: Српска краљевска академија.
- Тимочки говори – Званична интернет страница: <http://balksrv2012.sanu.ac.rs/webdict/timok/index> (1.02.2017.).
- Alexander 1975 – Ronelle Alexander: *Torlak accentuation*, München: Otto Sagner.
- Anderwald, Wagner 2014 – Lieselotte Anderwald, Susanne Wagner: FRED – *The Freiburg English Dialect Corpus: Applying Corpus-Linguistic Research Tools to the Analysis of Dialect Data*, in: *Creating and Digitizing Language Corpora. Volume 1: Synchronic Databases* (eds. Joan C. Beal, Karen P. Corrigan, Hermann L. Moisl), Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Ash 2003 – Sharon Ash: Social Class, in: *The Handbook of Language Variation and Change* (eds. Jack K. Chambers, Peter Trudgill And Natalie Schilling-Estes), Chichester: Wiley-Blackwell, 305–319 (onlajn izdanje).
- Axelsen, Manrubia 2014 – Jacob Bock Axelsen, Susanna Manrubia: River density and landscape roughness are universal determinants of linguistic diversity, in: *Proceedings of the Royal society B*. volume 281, issue 1784. London: The Royal Society.

- Chambers 2003 – Jack K. Chambers: 14. Patterns of Variation including Change, in: *The Handbook of Language Variation and Change* (eds. Jack K. Chambers, Peter Trudgill And Natalie Schilling-Estes), Chichester: Wiley-Blackwell, 265–283 (onlajn izdanje).
- Chambers et al. 2003 – Jack K. Chambers, Peter Trudgill, Natalie Schilling-Estes (ur.). *The Handbook of Language Variation and Change*, Chichester: Wiley-Blackwell.
- Chambers, Trudgill 1998 – Jack K. Chambers, Peter Trudgill: *Dialectology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Erjavec, Ljubešić 2016 – Tomaž Erjavec, Nikola Ljubešić: MULTTEXT-East Morphosyntactic Specifications, Version 5 (draft), Croatian Specifications. (<http://nl.ijs.si/ME/V5/msd/html/msd-hr.html>)
- Friedman 2006 – Victor A. Friedman: Balkans as a Linguistic Area, in: *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Second Edition, volume 1 (ed. Keith Brown), Oxford: Elsevier. 657–672.
- Google Earth Pro – Zvanična Internet stranica: <https://www.google.com/earth/desktop/> (29.01.2018.)
- Google Maps – Zvanična Internet stranica: <https://maps.google.com/> (29.01.2018.)
- Gooskens 2005 – Charlotte Gooskens: Travel Time as a Predictor of Linguistic Distance, in: *Dialectologia et Geolinguistica* 13(13) (ed. Astrid van Nahl), Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 1–25.
- Hickey 2013 – Raymond Hickey (ed.): *Handbook of Language Contact*, Chichester (West Sussex): Wiley-Blackwell.
- Jeszenszky et al 2017 – Péter Jeszenszky, Philipp Stoeckle, Elvira Glaser, Robert Weibel: Exploring global and local patterns in the correlation of geographic distances and morphosyntactic variation in Swiss German, *Journal of Linguistic Geography* (epub pre-print), 1–23.
- Johannessen et al. 2014 – Janne Bondi Johannessen, Øystein Alexander Vangsnes, Joel Priestley, Kristin Hagen: A multilingual speech corpus of North-Germanic languages, in: *Spoken Corpora and Linguistic Studies* (eds. Tommaso Raso, Heliana Ribeiro De Mello), Amsterdam: John Benjamins, 69–83.
- Joseph 1999 – Brian D. Joseph: Romanian and the Balkans: Some Comparative Perspectives, in: *The Emergence of the Modern Language Sciences. Studies on the Transition from Historical-Comparative to Structural Linguistics in Honour of E.F.K. Koerner. Volume 2: Methodological Perspectives and Applications* (eds. S. Embleton, J. Joseph, H.-J. Niederehe), Amsterdam: John Benjamins, 218–235.
- Lyons 1999 – Christopher Lyons: *Definiteness*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindstedt 2000 – Jouko Lindstedt: Linguistic Balkanization: Contact-induced Change by Mutual Reinforcement, *Studies in Slavic and General Linguistics* Vol. 28, *Languages in Contact*, 231–246.
- Ljubešić et al. 2016 – Nikola Ljubešić, Filip Klubička, Željko Agić, Ivo-Pavao Jazbec: New Inflectional Lexicons and Training Corpora for Improved Morphosyntactic Annotation of Croatian and Serbian, in: *Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'16)* (eds. Nicoletta Calzolari, Khalid Choukri, Thierry Declerck, Sara Goggi, Marko Grobelnik, Bente Maegaard, Joseph Mariani, Helene Mazo, Asuncion Moreno, Jan Odijk, Stelios Piperidis), Portorož: European Language Resources Association (ELRA).
- Matras 2009 – Yaron Matras: *Language Contact*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mišeska Tomić 2006 – Olga Mišeska Tomić: *Balkan Sprachbund Morpho-Syntactic Features*, Studies in Natural Language and Linguistic Theory 67, Dordrecht: Springer.
- Nerbonne, Kretzschmar 2003 – John Nerbonne, William Kretzschmar: Introducing Computational Techniques in Dialectometry, *Computers and the Humanities* 37(3), 245–255.
- Nerbonne, Kretzschmar 2013 – John Nerbonne, William Kretzschmar, Jr.: Dialectometry++, *LLC: Journal of Digital Scholarship in the Humanities* 28(1), 2–12.
- Nichols 2015 – Johanna Nichols: Types of spread zones, Open and closed, horizontal and vertical, in: *Language structure and environment: social, cultural, and natural factors* (eds. Rik de Busser, Randy J. LaPolla), Amsterdam: Benjamins, 261–286.
- OpenStreetMap – Zvanična Internet stranica: <https://www.openstreetmap.org> (29.01.2018.).
- Petrović 2015 – Tanja Petrović: *Srbija i njen jug. „Južnjački dijalekti“ između jezika, kulture i politike*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Quantum GIS – Zvanična Internet stranica: <https://qgis.org/en/site/> (29.01.2018.).
- Rehbein et al. 2004 – Jochen Rehbein, Thomas Schmidt, Bernd Meyer, Franziska Watzke, Annette Herkenrath: *Handbuch für das computergestützte Transkribieren nach HIAT*, Hamburg: Universität Hamburg.

- Salminen 2010 – Tapani Salminen: Europe and Caucasus, *Atlas of the World's Languages in Danger* (ed. Christopher Moseley), UNESCO Publishing, 32–42.
- Schmidt (2009) – Thomas Schmidt: Creating and Working with Spoken Language Corpora in EXMARaLDA, in: *Lesser Used Languages & Computer Linguistics II* (ed. Verena Lyding), Bolzano: Eurac Research, 151–164.
- Sobolev 1998 – Andrej N. Sobolev: *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens – Sprachkarten*, Marburg/Lahn: Biblion-Verlag.
- Sussex, Cubberley 2006 – Roland Sussex, Paul Cubberley: *The Slavic Languages*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vuković, Miličević 2017 – Teodora Vuković, Maja Miličević: Creation and some Ideas for Classroom Use of an Electronic Corpus of the Dialect of Bunjevci, u: *Minority Languages in Education and Language Learning: Challenges and New Perspectives* (ur. Jelena Filipović, Julijana Vučo), Belgrade: Faculty of Philology, 353–368.

Teodora Vuković, Tanja Samardžić

Areal distribution of the frequency of the post-positive article in the Timok vernacular of Southeast Serbia

The post-positive article is an unstressed particle derived from demonstrative pronouns and used as a definiteness marker, while retaining its demonstrative meaning. In the Timok dialect, an eastern variant of the Prizren-Timok dialect of Serbian, it follows a noun (*brat^{at}*, *ženava*, *deteno*) or a modifier (*moav starac*). The post-positive article is one of the most salient features of the Timok dialect, differentiating it from standard Serbian and other Serbian dialects. In contrast to Serbian, the article is used in standard Bulgarian and Bulgarian dialects that border on the Timok area, as well Macedonian to the south. The frequency of the use of the article in the Timok area varies throughout the territory where the dialect is spoken, with major differences between one village or speaker and another. This study examines the parts of the Timok area where the article is used more frequently and the reasons for this. The data samples are taken from transcripts of ethnolinguistic fieldwork interviews recorded between 2015 and 2017. The study aims at identifying the influence of surrounding languages on the use of the post-positive article in the narrative samples. Contact with these languages is expressed in geographical terms. The effect of areal and geographical factors such as the proximity of the Bulgarian border, longitude and latitude, altitude and the proximity of Knjaževac (the administrative centre of the area), were examined using standard statistical correlation tests. The results show a notable effect of altitude as an indicator of remoteness, but influence by Bulgarian has not been determined. This implies that the use of the post-positive article is affected more by contact with the culturally more highly-rated Serbian than with Bulgarian and Macedonian, which are typologically closer.

Keywords: post-positive article, Timok, Prizren-Timok dialect, Torlak, South Slavic languages, areal linguistics

УПОТРЕБА/ИЗОСТАВЉАЊЕ СУБЈУНКТИВНОГ МАРКЕРА *ДА* У КОНСТРУКЦИЈИ ФУТУРА ПРВОГ У ТИМОЧКИМ ГОВОРИМА*

Рад се бави употребом и изостављањем субјунктивног маркера *да* у конструкцији футура првог у тимочким говорима, на материјалу прикупљеном у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ (Дигитални архив Балканолошког института САНУ – ДАБИ). Анализа усменог говора показује да је употреба субјунктивног маркера *да* у тимочким говорима опционална, посебно када су маркер будућег времена (*ћу/ће*) и субјунктивна конструкција (*да*) + презент у непосредној контактної позицији, док се субјунктивни маркер *да* обично изоставља када су између маркера будућег времена и дате конструкције употребљени одређени типови енклитика. Добијени резултати посматрају се у поређењу са другим језицима/дијалектима Балканског језичког савеза, од којих многи такође испољавају тенденцију ка губљењу субјунктивног маркера у оквиру футура.

Кључне речи: субјунктивни маркер *да*, футур први, енклитике, тимочки говори, Балкански језички савез.

1. Увод

У раду се испитују услови под којима се субјунктивни маркер *да* изоставља из субјунктивне конструкције (*да*) + презент употребљене у оквиру футура првог у тимочким говорима. Дати феномен испитује се из угла балканске лингвистике.

Типична морфосинтаксичка одлика језика Балканског језичког савеза (у даљем тексту: БЈС)¹ јесте финитна комплементација (Friedman 1988: 77). Наиме, све допуне у виду клауза које су у реченици у позицији аргумента – обухватају финитни глаголски облик маркиран за лице и број,² уведен неким типом субординативног елемента (Joseph 2016: 265). Арумунски, новогрчки, македонски, бугарски³ и балкански ромски испољавају наведене карактеристике у највећем степену, јер у њима не постоје нефинитне допуне, док у дакорумунском и оба дијалекта албанског (северном – гегијском и јужном – тоскијском) нефинитне допуне и даље имају значајну улогу (Ammann, Van der Auwera 2004: 302–304; Joseph 2016: 266; Matras, Tenser 2016: 348). Важно је напоменути да се појам финитне комплементације у литератури превасходно односи на допуне модалним глаголима, док је третман будућег времена,

* Прилог представља резултат рада на пројекту „Језик, фолклор и миграције на Балкану“, број 178010, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Захваљујем Бобану Арсенијевићу, Биљани Сикимић и Светлани Ћирковић на драгоценим сугестијама у процесу настанка рада.

¹ Балкански језички савез односи се на групу језика, односно дијалеката, који деле одређени скуп језичких одлика на различитим нивоима језичке структуре и лексикона. Скуп заједничких одлика настао је као резултат вишевековног језичког контакта говорника на истој територији и није последица генетске сродности датих језика. У језике БЈС спадају албански, бугарски, македонски, говори призренско-тимочке дијалекатске области српског језика, (дако)румунски, арумунски, мегленорумунски и истро-румунски, док се новогрчки, балкански ромски, балкански турски и сефардски сматрају мање балканизованима (в. Соболев 2003; Heine, Kuteva 2005; Schaller 2015, између осталих).

² У неким балканским језицима маркирани су и време и/или аспект.

³ У бугарском су нефинитни облици изузетно ретко присутни само у стандардном језику (Joseph 2016: 266), а за примере употребе (скраћеног) облика инфинитива у бугарском в. Асенова 2002: 143–144.

односно финитне допуне уз граматикализовани облик помоћног глагола дискутабилан: питање је да ли се маркер будућег времена може посматрати као глагол који заузима вишу позицију у реченици и као такав узима финитну допуну (Joseph 2016: 270). Међутим, могуће је направити паралелу у домену грађења будућег времена, јер је ова морфосинтаксичка одлика у језицима БЈС реализована у виду ишчежавања инфинитива и одсуства синтетичког футура (Асенова 2002: 141–152), односно његове замене аналитичким футуром који обухвата финитну допуну.⁴ Тако и говори призренско-тимочке дијалекатске области, којима припадају тимочки говори којима се у овом раду бавимо, по многим морфосинтаксичким елементима припадају БЈС и испољавају одлике које се тичу финитне комплементације и аналитичког футура. Наиме, наше претходно истраживање степена граматикализације футура првог показало је да се инфинитив у тимочким говорима не употребљава у оквиру футура првог, те да је синтетички футур⁵ потпуно замењен аналитичким футуром који укључује финитну, субјунктивну конструкцију (*да*) + презент (Мирић 2017).

Наведено истраживање, као и овај рад, заснивају се на грађи из тимочких говора, који представљају најсеверније говоре призренско-тимочке дијалекатске области. Наиме, призренско-тимочка дијалекатска област може се поделити на пет дијалеката: призренско-јужноморавски, тимочко-лужнички, сврљишко-заплањски, доњополошки и кратовски (Ивић 2009: 175). Белић је тимочко-лужнички дијалекат поделио на два поддијалекта: тимочки и лужнички (Белић 1905: 91), а Соболев предложио његову детаљнију поделу на четири јединице: тимочку, белопаланачку, пиротску и лужничку (Соболев 1994, 1995; Ивић 2009: 198–199).

У испитивању језичких елемената који карактеришу БЈС у балканској лингвистици срећу се анализе различитих варијетета: стандардних језика, дијалеката и различитих говора, а поједини аутори не наглашавају о ком варијетету се ради. Такође, примери се понекад узимају из писаног језика, некад су конструисани од стране аутора и (евентуално) потврђени од стране изворних говорника, а повремено ексцерпирани из аутентичне дијалекатске грађе, што доприноси непрецизности теоријско-методолошког апарата који се примењује у балканској лингвистици и доводи у питање упоредивост резултата. Треба имати на уму да се одлике карактеристичне за језичке савезе не испољавају нужно на нивоу језика, већ управо у одређеним дијалектима (Sobolev 2004) и то у различитом степену, на различитим нивоима језичке структуре. Када је у радовима које у наставку цитирамо прецизно одређено да ли је реч о стандардном варијетету, дијалекту, односно конкретном говору, то ћемо нагласити. Када то није случај, преузимамо терминологију коју аутори користе, иако је повремено непрецизна, а најчешће имплицира да се ради о стандардном језику.

У наставку увода образлажемо разлику између два типа финитних допуна (индикативних и субјунктивних), потом се бавимо аналитичким футуром у балканским језицима, те разматрамо употребу/изостављање субјунктивног маркера у различитим балканским језицима и тимочким говорима. Након описа методологије примењене у раду, наводимо резултате, посебно анализирајући услове под којима долази до изостављања маркера *да* у тимочким говорима.

⁴ Дате одлике треба схватити као тенденцију, јер се као такве реализују у већини језика/дијалеката БЈС. У појединим дијалектима инфинитив и синтетички футур ипак се користе.

⁵ Под синтетичким футуром подразумевамо облике будућег времена који се граде од инфинитивне основе и морфолошких наставака у виду енклитичких облика помоћног глагола *хтети* (нпр. *читаћу*).

1.1. Два типа финитних допуна

У литератури се наводе два типа финитних допуна: индикативне допуне, нпр. *Ана каже/мисли/зна да говори грчки* и модалне/субјунктивне допуне, нпр. *Ана хоће/жели/може/мора да говори грчки* (Progovac 1993, 1995; Todorović 2012; Joseph 2016; Matras, Tenser 2016). Наведена дистинкција је семантичко-функционалног типа и зависи од концепата агентивне контроле и фактуалности (Krapova 2001; Todorović 2012; Matras, Tenser 2016). Тако су индикативне конструкције фактуалне, односно садрже пропозиције које могу имати истинитосну вредност, док су модалне/субјунктивне – нефактуалне, односно садрже пропозиције које немају истинитосну вредност.

У већини језика/дијалеката БЈС два типа финитних допуна уводе се двама различитим маркерима: а) индикативним маркером (комплементизатором) – *oti*, *pos*, *pu* у грчком, *че*, *що* у бугарском, *дека*, *оти* у македонском, *që*, *se* у албанском, *сă* у румунском, *kaj* у ромском; б) волунтативно-модалном маркером (партикулом/комплементизатором)⁶ – *na* у грчком, *да* у бугарском и македонском, *të* у албанском, *să* у румунском, *te* у ромском (Sandfeld 1930: 175–176; Krapova 2001: 122; Асенова 2002: 149; Ammann, Van der Auwera 2004: 300; Mišeska Tomić 2004: 531; Joseph 2016: 267; Matras, Tenser 2016: 343).⁷ Међутим, у српском језику и његовим дијалектима, па самим тим и тимочким говорима, оба типа маркера реализована су истом речју – *да*, где се у првом случају уводе индикативне допуне (традиционално: изричне реченице у којима *да* има синтаксичку функцију везника), а у другом случају субјунктивне допуне.⁸

У овом раду бавимо се употребом/изостављањем субјунктивног маркера *да* само у субјунктивној конструкцији (*да*) + презент употребљеној у оквиру футура првог, док субјунктивне конструкције као допуне модалним глаголима, као ни индикативне конструкције нису предмет анализе.

⁶ У овом раду нећемо се бавити питањем треба ли оба типа маркера анализирати као комплементизаторе, већ користимо неутралан термин *маркер* (в. и Буžаровска 2004). Треба, ипак, напоменути да Џозеф наводи да се у случају индикативних допуна дати маркери могу анализирати као комплементизатори у правом смислу, док би у случају допуна модалним глаголима прикладније било користити термин маркери комплементације (енгл. *complementation markers*), односно претпоставити да субјунктивне клаузе садрже позицију за комплементизатор, али са нултим или имплицитним комплементизатором (Joseph 2016: 276–277). Слично наводи и Крапова, правећи разлику између субјунктивних комплементизатора и субјунктивних партикула (Крапова 2001). Асенова за модалне/субјунктивне комплементизаторе употребљава термин партикула (Асенова 2002), док их Фридман назива дентални модални субординатори (енгл. *dental modal subordinators* – DMS), будући да сви почињу денталним сугласником у балканским језицима (Friedman 1984, 2014). Постоје, међутим, аутори, који оба елемента третирају као комплементизаторе (уп. Progovac 1993, 1995, Mišeska Tomić 2004, као и дистинкцију *realis* vs. *irealis/modal complementizers* у Ammann, Van der Auwera 2004).

⁷ За конструкције у балканском турском и сефардском в. Friedman 1988: 78 и цитиране радове.

⁸ Неколико радова бави се разликом између два *да* у српском, мада у стандардном језику. Врзић наводи да се *да* употребљава у опативима, секундарним императивима и упитним реченицама, како у главној, тако и у уметнутим реченицама; користи се у кондиционалима, конструкцији будућег времена, а такође и као допуна субјунктивним и индикативним глаголима (Vrzić 1996). Љиљана Проговац (Progovac 1993, 1995) у српско-хрватском разликује 'глаголе који селекују индикатив' (енгл. *Indicative-selecting verbs / I-verbs*) и 'глаголе који селекују субјунктив' (енгл. *Subjunctive-selecting verbs / S-verbs*). Ауторка третира субјунктивне да-конструкције као CP (енгл. *Complementizer Phrase*) и наглашава да је у субјунктивним конструкцијама категорија времена морфолошки маркирана, мада глагол има само презентску морфологију. Детаљан опис разлика између индикативних и субјунктивних да-конструкција из генеративне перспективе наводи и Наташа Тодоровић у докторској дисертацији (Todorović 2012). Ауторка уводи истинитосну вредност као важну дистинкцију између два типа *да*, па је *да* које уводи индикативне конструкције [+verdicall], за разлику од субјунктивног *да*, које је [-verdicall]. Даље наводи да се индикативно и субјунктивно *да* генеришу у различитим чворовима, односно имају различите функционалне пројекције.

1.2. Аналитички футур у балканским језицима

Аналитички футур у балканским језицима гради се по моделу датом у (1). Наведени модел односи се на *velle*-футур, који се гради од граматикализованог облика волунтативног глагола *хтети*. У неким балканским језицима и дијалектима постоји и *habeo*-футур, који се гради од глагола *имати* (уп. Thau-Knudsen 1998; Асенова 2002; Соболев 2003; Mitkovska, Bužarovska 2014, између осталих). Њиме се у овом раду нећемо бавити. Примере грађења аналитичког футура од граматикализованог облика глагола *хтети* у различитим балканским језицима наводимо у (2):⁹

(1) маркер будућег времена + [(субј. марк.) + финитна допуна]_{субјунктивна да-конструкција}

(2) а. новогрчки:	<i>tha</i> марк. буд. 'Ја ћу писати.'	<i>grápho:</i> писати.1.л.јд.		(Joseph, Pappas 2002: 258)
б. бугарски:	<i>ще</i> марк. буд. 'Ја ћу писати.'	<i>пиша</i> писати.1.л.јд.		(Асенова 2002: 210)
	<i>ще</i> марк. буд. 'Ја ћу писати.'	<i>да</i> субј.марк.	<i>пиша</i> писати.1.л.јд.	(Асенова 2002: 210)
в. македонски:	<i>ке</i> марк. буд. 'Ја ћу читати.'	<i>читам</i> читати.1.л.јд.		(Thau-Knudsen 1998: 66)
г. тимочки:	<i>че</i> ¹⁰ марк. буд. 'Ја ћу ићи.'	<i>да</i> субј.марк.	<i>идем.</i> ићи.1.л.јд.	(Мирић 2017: 142)
	<i>ће</i> марк. буд. 'Да ли ћеш сејати нешто?'	<i>сејеш</i> сејати.2.л.јд.	нешто? зам.	(Мирић 2017: 142)
д. албански:	<i>do</i> марк. буд. 'Ја ћу урадити.'	<i>të</i> субј.марк.	<i>bëj</i> урадити.1.л.јд.	(Асенова 2002: 209)
	<i>do</i> марк. буд. 'Ја ћу урадити.'	<i>bëj</i> урадити.1.л.јд.		(Асенова 2002: 209)
ђ. румунски:	<i>o</i> марк. буд. 'Ја ћу певати.'	<i>să</i> субј.марк.	<i>cânt</i> певати.1.л.јд.	(D'hulst et al. 2004: 369)

⁹ Скраћенице које смо користили у раду: БЈС – Балкански језички савез, марк.буд. – маркер будућег времена, субј.марк. – субјунктивни маркер, 1.л. – прво лице, 2.л. – друго лице, јд. – једнина, зам. – заменица, балк. – балкански, грч. – новогрчки, алб. – албански, буг. – бугарски, мак. – македонски, тим. – тимочки, рум. – румунски, арум. – арумунски, ром. – ромски, енгл. – енглески.

¹⁰ Наше претходно истраживање показало је да се у употребљеној грађи маркер будућег времена реализује као граматикализовано *че/ће* у свим лицима осим у 1. лицу једнине, где чешће задржава финитни облик и реализује се као *чу/ћу* (35 примера), док је у мањем броју случајева употребљено као граматикализовано *че/ће* (5 примера) (Мирић 2017). Дистинкција ч/ћ није релевантна за наш рад.

е. арумунски:	<i>va</i>	<i>s-cântu</i>	(D'hulst et al. 2004: 371)		
	марк. буд.	субј.марк.-певати.1.л.јд.			
	'Ja ћу певати.'				
ж. ромски:	<i>theara me</i>	<i>k-</i>	<i>ovav</i>	<i>kjere</i>	(RMS Database)
	сутра ја	марк. буд.	бити.1.л.јд.	кућа	
	'Ja ћу сутра бити код куће.'				

Маркер будућег времена у балканским језицима настао је од волунтативног глагола *хмети* (грч. *thélo*, алб. *dua*, балк. словенски **xotěti*, балк. романски *volo*, ром. *kam*), који је у процесу граматикализације дао непроменљиву партикулу (грч. *tha*, алб. *do*, буг. *ще*, мак. *ќе*, тим. *ће/че*, рум. *о*, арум. *va*, ром. *ka*).

У различитим балканским језицима, инфинитив је замењен зависном, финитном допуном која се у балканској лингвистици означава различитим терминима: субјунктив, конјунктив, да-конструкција, конструкција (*да*) + презент. Глаголски облик који се користи као финитна допуна испољава дистинктивну субјунктивну морфологију у албанском, балканским романским језицима и неким ромским дијалектима на Балкану, за разлику од новогрчког и балканских словенских језика/дијалеката где посебних облика нема (Krapova 2001; Friedman 2014).

У овом раду употребљавамо термин *субјунктивна конструкција (да) + презент*, према термину *subjunctivus praesentis* (уп. Тополињска 2008: 56; Гајдова 2014: 65), док маркер којим се уводи финитна допуна називамо *субјунктивним маркером*.

1.3. Употреба/изостављање субјунктивног маркера у балканским језицима

Досадашња балканолошка литература нуди опсежне анализе граматикализације маркера будућег времена и субјунктива као финитне допуне модалним глаголима (в. Friedman 1988, 2014; Roussou 2000; Lindstedt 2010; Joseph 2016; Matras, Tenser 2016, између осталих). Међутим, само поједини аутори осврћу се на феномен изостављања субјунктивног маркера. Дијахрони развој конструкције будућег времена у језицима/дијалектима БЈС резултирао је различитим степеном употребе, односно изостављања субјунктивног маркера.

У модерном грчком језику, субјунктивни маркер се не употребљава у будућем времену, односно срастао је са помоћним глаголом. Будуће време гради се од граматикализованог облика помоћног глагола *хмети* (*thelo*) – који је срастао са субјунктивном партикулом (*na*) и дао партикулу *tha* – и финитног облика глагола, на пример: *tha grápho*: 'ја ћу писати' (Joseph 2001; Joseph, Pappas 2002). Исти начин грађења будућег времена (маркер будућег времена + субјунктив без субјунктивног маркера) бележи и Собољев у северногрчком западномакедонском говору којим се говори у селу Ератира (Собољев 2003: 58–59).¹¹

У бугарском језику, будуће време се гради од маркера будућег времена (партикула *ще* настала граматикализацијом волунтативног глагола *хмети*) и финитне допуне, а употреба субјунктивног маркера је опционална, на пример *ще пиша* или *ще да пиша* 'ја ћу писати' (Асенова 2002: 204–206; Mišeska Tomić 2004: 523–524; Heine, Kuteva 2005: 191–192). Асенова тврди да је употреба, односно изостављање маркера *да* у бугарском условљена архаичношћу, док Мишеска Томић наводи да се у бугарском (и македонском) субјунктивни маркер изгубио (Mišeska Tomić 2004: 539). Собољев у

¹¹ Треба напоменути да Собољев за маркер будућег времена користи термин *честица футура*, субјунктивну конструкцију назива *конјунктив*, а када је реч о изостављању субјунктивног маркера наводи да се ради о *конјунктиву без честице* (Собољев 2003: 58–59). За детаље о дијалектима којима припадају говори наведених села в. Собољев 2003: 14–16.

бугарским говорима такође не региструје употребу субјунктивног маркера: у говорима села Гега (југозападни пирински говор) и Равна (североисточни мизијски говор) будуће време се гради од маркера будућег времена и субјунктива без субјунктивног маркера, а у селу Гела (родопски широколучки говор)¹² од маркера будућег времена и субјунктива без субјунктивног маркера или инфинитива, као и од инфинитива праћеног маркером будућег времена (Соболев 2003: 58–59).

У македонском језику субјунктивни маркер се не употребљава у будућем времену, већ се оно гради од граматикализованог облика волунтативног глагола *хтети* као маркера будућег времена (*ке*) и финитне допуне, на пример *ке пишам* 'ја ћу писати' (Thau-Knudsen 1998: 66; Mišeska Tomić 2004: 524–525). Исто је потврђено у западномакедонском охридском говору села Пештани (Соболев 2003: 58–59).

У албанском језику (за чију књижевну основицу је узет јужни, тоскијски дијалекат), *velle*-футур се гради од маркера будућег времена и субјунктива са или без субјунктивног маркера, на пример *do të bëj* или *do bëj* 'ја ћу урадити' (Асенова 2002: 209–210). Опционална употреба маркера потврђена је у албанским говорима села Мухур (Muhurr, средњегегијски говор) и Лешња (Leshnjë, севернотоскијски говор) (Соболев 2003: 58–59). Фридман наводи да се у колоквијалном тоскијском албанском субјунктивни маркер често изоставља (Friedman 2014: 49). Асенова сматра да је губљење маркера *të* у јужним дијалектима албанског историјски условљено противречношћу граматичког значења (будуће време) и материјалне реализације маркера (Асенова 2002: 209).¹³ У албанском употреба није условљена архаичношћу, нити модалношћу, а форма без маркера типична је за нестандартне варијетете (Асенова 2002: 210), односно колоквијалну употребу (Joseph 2016: 270).

У румунском језику, један од начина грађења будућег времена јесте од волунтативног глагола *хтети* (*a vrea*), који је у процесу граматикализације дао непроменљиву партикулу *о*¹⁴, субјунктивног маркера *са* и финитног облика глагола, на пример *о са cânt* 'ја ћу певати' (D'hulst et al. 2004: 369). Осим наведеног начина грађења будућег времена од граматикализованог облика глагола *хтети* и субјунктива, у румунском је распрострањено и грађење будућег времена од променљивих облика глагола *хтети* и инфинитива: *voi cânta* (књижевни румунски) и *oi cânta* (неки дијалекти румунског) (D'hulst et al. 2004: 369).

У арумунском језику, будуће време се гради од волунтативног глагола *хтети* (*a vrea*), који је у процесу граматикализације дао непроменљиву партикулу *ва* и финитног облика глагола, са или без субјунктивног маркера (*с(и)*) (Асенова 2002: 208), на пример *ва с-сântу* 'ја ћу певати' (D'hulst et al. 2004: 371). Исти начин грађења будућег времена потврђен је у јужном дијалекту арумунског којим се говори у селу Турија, где се субјунктивни маркер најчешће изоставља (Соболев 2003: 58–59; Bara, Kahl, Sobolev 2005: 177–178).

У балканским дијалектима ромског, као и у јужним влашким и неким северним влашким дијалектима ромског на Балкану, будуће време гради се од волунтативног глагола *хтети* (*kamel*), који је у процесу граматикализације дао непроменљиву партикулу *ка*, и финитног облика глагола (Boretzky 1999; Friedman 2000, 2014; Matras 2004; Русаков 2005; Elšik, Matras 2006), на пример *ме ка джав* 'ја ћу

¹² Термин на бугарском је *ширкољшки говор*.

¹³ Претпостављамо да Асенова овде мисли на противречност футурског и субјунктивног значења.

¹⁴ Порекло маркера будућег времена *о* у румунском није разјашњено у литератури (Thau-Knudsen 1998: 66). Према Асеновој (2002: 207), ова честица нема јединствено значење. Један могући извор је глагол *а вреа* 'хтети' (*volet > oa > o*), други *а авеа* 'имати' (*habunt > au > o*). Мишеска Томић (2004: 539) такође тврди да не постоје поуздани докази на основу којих би се утврдило да ли је *о* настало од глагола *хтети* или *имати*. Међутим, Петровић-Рињо у раду о влашком (дакорумунском) тврди да је честица *о* по пореклу глагол *хтети* (Petrovic-Rignault 2005: 186).

ићи'.¹⁵ Финитна допуна је увек у облику субјунктива (Matras, Tenser 2016: 349–350), који Фридман назива квази-субјунктивом (Friedman 2014: 52). Фридман наглашава да је у развоју аналитичког будућег времена у ромском постојала међуфаза у којој је маркер будућег времена *ka* претходио субјунктивном маркеру *te* и да се та конструкција може још увек, мада ретко, срести у неким дијалектима ромског (Friedman 2014: 52).

1.4. Употреба/изостављање субјунктивног маркера у тимочким говорима

У тимочким говорима, субјунктивни маркер *да* се опционално изоставља када је употребљен у оквиру будућег времена (Мирић 2017). Питање употребе/изостављања маркера *да* део је синтаксичког упитника Софије Ракић-Милојковић за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске области („Када се и у којој мери појављује футурски облик без *да*“ (Ракић-Милојковић 1995: 557)). Соболев такође региструје факултативну употребу маркера *да* у говору села Каменица које припада тимочким говорима (Соболев 2003: 58–59). На тенденцију изостављања *да* указује Ћирковић (2013: 314), на материјалу идиолекта призренско-тимочке дијалекатске области, док наше претходно истраживање на грађи тимочких говора наводи податак да се *да* у незнатно већој мери изоставља него употребљава, а указује се и на слободну варијацију у идиолекту (Мирић 2017: 148).

Података о разлозима и условима под којима се маркер *да* изоставља у тимочким говорима нема много. У литератури о говорима призренско-тимочке дијалекатске области указује се на већу вероватноћу изостављања маркера *да* ако је „у футурску секвенцу уграђена и нека друга клитика“ (Тополињска 1994: 152). Иако не на грађи тимочких говора, Младеновић на материјалу из јужнокосовског села Гатње наводи да је мали број примера будућег времена са конструкцијом *да* + презент када „ч’е и презент, најчешће, нису у контактної позицији“ (Младеновић 2013: 352). У говорима косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне констатује се да се „везник *да*“ изоставља, између осталог, у будућем времену, као и у везама у којима се налази неки облик рефлексивног глагола, те у ситуацији нагомилавања језичких средстава (Ракић-Милојковић 1995: 9–10). С друге стране, Мишеска Томић наводи да је изостављање *да* у југоисточним српским дијалектима опционално (Mišeska Tomić 2004: 521).

Полазећи од претпоставки наведених у литератури, циљ овог рада је да се на грађи из тимочких говора испитају услови под којима се маркер *да* изоставља из конструкције футура првог. Рад не претендује да се бави синтаксичким и семантичким карактеристикама субјунктивне конструкције (*да*) + презент, будући да то захтева екстензивну формалну анализу, већ нам је циљ да се овом приликом провере тврдње да је употреба маркера *да* факултативна, као и да се опишу фактори који утичу на изостављање *да* у тимочким говорима, имајући на уму претходне наводе о употреби/изостављању маркера *да* у језицима/дијалектима БЈС.

2. Методологија

Грађу за рад чине транскрипти аудио и видео-материјала који је током 2015. и 2016. године прикупљен у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ (Дигитални архив

¹⁵ У неким ромским дијалектима маркер будућег времена настао је граматикализацијом волунтативног глагола другачијег корена, али истог значења – *tang*- ‘хтети’ (Matras 2004: 157; Elšik, Matras 2006: 190; Friedman 2014: 51).

Балканолошког института САНУ – ДАБИ).¹⁶ У овом раду коришћени су узорци говора следећих 12 насеља: Алдина Река, Балинац, Балта Бериловац, Вртовац, Јаловик Извор, Крента, Локва, Ошљане, Радичевац, Стара Кална, Старо Корито, Ћуштица. Анализиран је говор 27 саговорника старијег доба, који су рођени у наведеним насељима или су се у младости преселили из околних насеља. Грађа коју користимо за потребе овог рада део је материјала употребљеног у нашем претходном истраживању (Мирић 2017).

За потребе овог рада анализирано је 155 примера употребе футура првог у потврдном облику. У анализу нису укључени примери непродуктивног понављања (в. Мирић 2017), као и примери које због лошег квалитета снимка није било могуће адекватно транскрибовати.¹⁷

Будући да је употребљени материјал настао на основу спонтаног говора, карактеришу га понављања већ употребљених речи, која нису узета у обзир приликом анализе, односно реченица је анализирана као да се ради о једном појављивању дате речи. Такође, маркери рапортивне евиденцијалности¹⁸ (нпр. *Ту ће те, вели, курјаци изеду*), нису анализирани као саставни део клаузе.

3. Анализа

Примери са употребљеним и изостављеним *да* анализирани су у неколико категорија, у зависности од тога да ли су у оквиру конструкције футура првог маркер будућег времена и субјунктивна конструкција (*да*) + презент у контактної позицији. Приликом анализе употребе/изостављања субјунктивног маркера *да* из конструкције футура првог у тимочким говорима, узети су у обзир следећи параметри: а) ред речи у клаузи, са посебним освртом на позицију маркера *да* у клаузи; б) статус енклитика у клаузи; в) променљивост маркера будућег времена (*ћу/ће*)¹⁹.

Прва категорија обухвата примере у којима су маркер будућег времена и субјунктивна конструкција (*да*) + презент у непосредној контактної позицији, односно између маркера *ћу/ће* и субјунктива не постоји ниједан други језички елемент (осим маркера *да*), као у примерима у (3):

- (3) а. Тој # донела ни баба Јона и тој ће да поједемо. (Ћуштица, САГ4)
б. Баба и нана казују да не буде гол кравај, него ће да туримо уз кравајџт кудељу влну, друго нема какво. (Балта Бериловац, САГ1)
в. Ти мојете овце. # ће излезну оне овде. (Балта Бериловац, САГ2)
г. Та је баба далеко ли остала, дал ће дојде скоро? (Јаловик Извор, САГ1)

¹⁶ Аудио и видео-материјал употребљен је уз сагласност аутора-истраживача, који задржавају ауторска права на снимљени материјал. Захваљујем истраживачима Теодори Вуковић, Данијели Поповић, Бојану Ристићу, Биљани Сикимић и Светлани Ћирковић, чији су снимци анализирани за потребе овог рада.

¹⁷ Транскрипцију анализираних примера урадила је ауторка овог рада, која преузима одговорност за све потенцијалне грешке. Ознаке коришћене у транскрипцији: ИСТ – истраживач који води интервју, САГ – саговорник (уз редни број саговорника за дато насеље), # – кратка пауза, ### – дужа пауза, [...] – изостављен нерелевантан део транскрипта, [реч или део речи] – аутокорекција истраживача или саговорника која следи након заграде, неразумљив говор: *део речи, *реч, ***.

¹⁸ Термин *рапортивна евиденцијалност* преузет је из Поповић 2012 и Ћирковић 2015.

¹⁹ Маркер будућег времена реализован је и као *чу/че*, али дистинкција *ч/ћ* није релевантна за овај рад, те на маркер будућег времена упућујемо са *ћу/ће*. У примерима маркер наводимо онако како смо га чули на снимку.

У овој категорији, маркер *да* се употребљава и изоставља приближно једнак број пута (употреба: 43, изостављање: 38), те се његова употреба може сматрати опционалном. Није примећено да постоје фактори који би утицали на употребу/изостављање *да* када је реч о контактної позицији, нпр. да ли се ради о почетку клаузе, о главној или уметнутој клаузи, која реч претходи футурској конструкцији и сл.

Друга категорија обухвата примере у којима маркер будућег времена (*ћу/ће*) и субјунктивна конструкција (*да*) + презент нису у непосредној контактної позицији, већ је у футурску конструкцију уграђен још један елемент (једна реч) – одређени тип енклитике²⁰ или нека акцентована реч.

Када је реч о **енклитикама**, у корпусу су употребљени: а) неакцентовани облици личних заменица у дативу или акузативу у функцији правог или неправог објекта, као у примерима у (4); б) неакцентовано *се*²¹ којим у ексцерпираним клаузама почиње рефлексивни глагол, као у примерима у (5); в) неакцентовани евалуативни рефлексив у дативу *си*²², као у примерима у (6).

Када је маркер *да* употребљен, његова позиција је испред енклитике (уп. примере (4а) и (4б), као и (5а) и (5б)).

- (4) а. И дала сам јем један за брачни кревети. Она га каже ће да га простире, ђавола. (Локва, САГ1)
 б. И # и ће да му носимо тамо. (Балта Бериловац, САГ1)
 в. Ако умрем, они ће га ману. (Локва, САГ3)
 г. Ма ће им најдемо негде дом, бре. (Ћуштица, САГ3)
- (5) а. То ће да се заминe. (Локва, САГ3)
 б. Кој ће да купује и кој ће да се маје да чува продавницу? (Старо Корито, САГ3)
 в. ИСТ: Како кажете: увампирил или утњчил? САГ1: Код нас овдека: ће се утенчи. (Радичевац, САГ1)
 г. Тој си све # ће се [раз] разруши, нема ништа од тој. (Балинац, САГ4)
- (6) а. Ма знаш те чу д-умрем си за дом, чу си умрем за кућу, чу си умрем. (Крента, САГ1)
 б. Нечу си идем. Чу си седим овде. (Локва, САГ3)

Анализа показује да се субјунктивни маркер *да* чешће изоставља него што се употребљава када је у оквиру конструкције фтура првог употребљена енклитика: *да* је употребљено у 13 примера са енклитиком, док је изостављено у 39 примера исказа у којима је употребљена енклитика.

Када се сагледа који тип енклитике је употребљен, примећује се да је употреба/изостављање маркера *да* опционална када је у оквиру фтура употребљена реч *се* из рефлексивног глагола (*да* је употребљено у 7, а изостављено у 6 примера), док је најочљивији тренд изостављања маркера *да* када је употребљен неакцентовани облик заменице (*да* је употребљено у 6, а изостављено у 28 примера) или евалуативни рефлексив у дативу *си* (*да* ниједном није употребљено уз евалуативни рефлексив, изостављено је у свих 5 примера употребе евалуативног рефлексива).

На изостављање маркера *да* када је у фтуру употребљена енклитика указује и Тополињска (1994: 152). У грађи употребљеној у овом раду, дистрибуција речи *се* уз конструкцију са и без *да* је равномерна,

²⁰ Када у анализи употребљавамо термин *енклитика*, не упућујемо на маркер будућег времена *ћу/ће*, иако је и овај маркер енклитички облик глагола *хтети*, већ говоримо о другим типовима енклитика које се могу наћи између маркера будућег времена и субјунктивне конструкције.

²¹ У литератури је реч *се* термилошки одређена на неколико начина: као рефлексивна заменица (Ивић 1961–1962), рефлексивна речца (Станојчић, Поповић 2002), морфем (Ивић 1961–1962), рефлексивна заменица-речца (Стевановић 1991) и сл. У овом раду прихватамо аргументацију Тање Самарцић о неоправданости употребе наведених термина (Самарцић 2006), и будући да статус речи *се* није предмет овог рада, називамо је неутрално – речју.

²² За детаљну анализу евалуативног рефлексива у дативу у југоисточним српским дијалектима в. Arsenijević 2012.

мада треба имати на уму да Ракић-Милојковић указује на изостављање у случајевима употребе рефлексивних глагола и наводи пример који је такође у будућем времену: *они ће се побију* (Ракић-Милојковић 1995: 9–10).

Када је реч о **акцентованој речи** (N=9), у корпусу су у оквиру конструкције футура првог употребљени: а) именица или заменица у функцији граматичког субјекта или правог објекта (N=6), као у примерима у (7), прилог у функцији прилошке одредбе (N=2), као у примерима у (8), или придев у функцији актуелног квалификатива (N=1), као у примеру (9).

- (7) а. Кво че да буде, да ни ти опричаш, какво че време да буде до крај? (Балинац, САГ3)
б. Само да видимо кој ће кво да најде. (Ћуштица, САГ4)
в. Туј ћу корене да # бацам. (Ћуштица, САГ2)
- (8) а. И онда ставиш на колац # и удариш сас штап и сад [кол] колко ће даље да отиде она. (Балинац, САГ2)
б. И, и сад колко ће тамо да седи? (Балта Бериловац, САГ1)
- (9) Па реко, ако ти дадем сукњуту, ја ћу гола да останем. (Балта Бериловац, САГ2)

Анализа показује да се субјунктивни маркер *да* не изоставља из конструкције футура првог када је употребљена акцентована реч. Такође, позиција употребљених акцентованих речи је увек иза маркера будућег времена, а испред субјунктивног маркера *да*.

Трећа категорија такође обухвата примере у којима маркер будућег времена (*ћу/ће*) и субјунктивна конструкција (*да*) + презент нису у непосредној контактної позицији, већ су између њих употребљене две или више речи (N=13), као у примерима са употребљеним *да* у (10) или са изостављеним *да* у (11). Када је маркер *да* употребљен, у футурску конструкцију су најчешће уметнуте две акцентоване речи (N=4), као у примерима (10а) и (10б), или се ради о комбинацији проклитике и акцентоване речи (N=1), као у примеру (10в).²³ Када су обе употребљене речи акцентоване, или акцентованој речи претходи проклитика, њихова позиција је испред маркера *да*.

Анализа је показала и да је у свим примерима у којима је маркер *да* изостављен (N=8) употребљена бар једна енклитика²⁴ позиционирана непосредно иза маркера будућег времена, као у примерима у (11): у примеру (11а) обе употребљене речи су енклитике, док је у примеру (11б) прва реч енклитика, а друга реч интонацијски деакцентована.

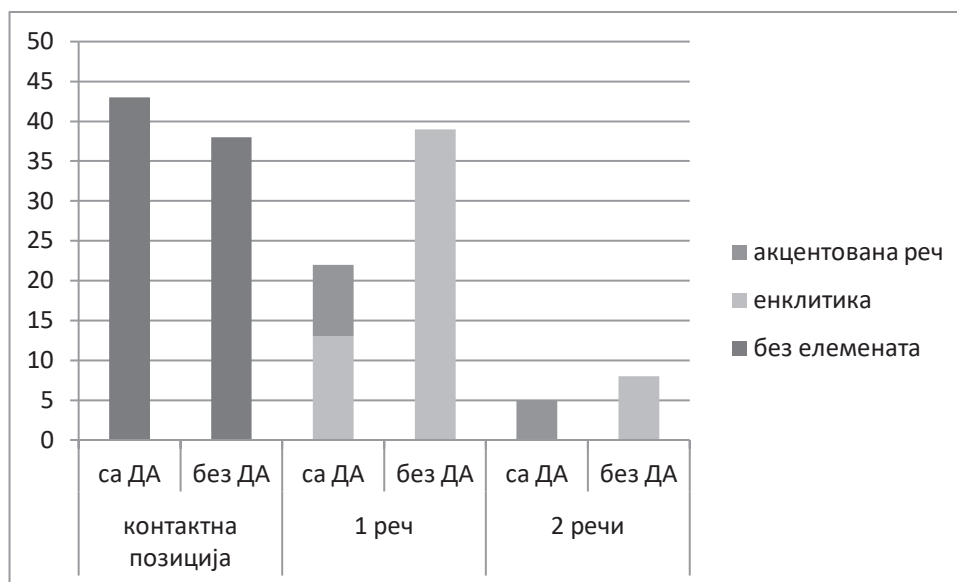
- (10) а. И куј ми колко даде, ја чу тој све да продадем. (Локва, САГ1)
б. Саг ћу ја право д-идем. (Ошљане, САГ1)
в. Кво че од тој да направи. (Стара Кална, САГ1)
- (11) а. Па кад се зберемо, па велимо: ће ни се смеју. (Балта Бериловац, САГ1)
б. И такој ће си то пропадне. (Балинац, САГ4)

²³ У грађи су уочена и два примера у којима је од две употребљене речи уметнуте у футурску конструкцију – прва реч енклитика. Међутим, због лошег квалитета снимка, реченице није могуће тачно транскрибовати, те их нисмо укључили у анализу. Сматрамо, ипак, да је важно указати да се маркер *да* може уотребити и уз комбинацију енклитике и неке друге речи, те да би анализа већег броја примера омогућила увид и у овакве случајеве.

²⁴ Од енклитика су и у овој категорији употребљени неакцентовани облик заменице у функцији правог/неправог објекта, реч се из рефлексивног глагола или рефлексивни евалуатив у дативу *си*.

Анализа на укупном узорку указује на следеће: а) изостављање субјунктивног маркера *да* је опционално када су маркер будућег времена и конструкција (*да*) + презент у непосредној контактної позицији; б) субјунктивни маркер *да* чешће се изоставља када је у оквиру конструкције футура првог употребљен одређени тип енклитике, посебно енклитички облик заменице или евалуативни рефлексив у дативу *си*. Добијени резултати потврђују претходне наводе из литературе о опционалности употребе маркера *да*, као и утицају енклитика, рефлексивних глагола и нагомилавања језичких средстава на изостављање маркера *да* (Тополињска 1994; Ракић-Милојковић 1995; Младеновић 2003; Mišeska Tomić 2004).

Добијене резултате илуструје Графикон 1, који приказује дистрибуцију примера у којима је субјунктивни маркер *да* употребљен (са ДА), односно изостављен (без ДА), у зависности од тога да ли постоји елемент уграђен у футурску секвенцу или не (контактна позиција, 1 реч, или 2 речи), те уколико постоји да ли се ради о енклитици или акцентованој речи.

Графикон 1. Дистрибуција примера са употребљеним/изостављеним субјунктивним маркером *да*.²⁵

Када је реч о променљивости маркера будућег времена (*чу/ћу* – *че/ће*), маркер је употребљен као непроменљив, односно граматикализован (*че/ће*) у 122 примера, а као променљив (*чу/ћу*) у 33 примера (табела 1). Анализа корпуса показала је да овај фактор не утиче на употребу/изостављање субјунктивног маркера *да*, с обзиром на то да је *да* употребљено и изостављено у приближно истом броју примера и код граматикализованог и код променљивог маркера будућег времена: код граматикализованог маркера употребљен је у 55 примера, а изостављен у 67 примера, код променљивог маркера употребљен је у 14 примера, а изостављен у 19 примера.

²⁵ На графикону 1, у категорији „2 речи“, у ступцу који се односи на употребљени маркер *да* (са ДА) као „акцентована реч“ третирана је и комбинација проклитика + акцентована реч, док је у истој категорији у ступцу који се односи на изостављени маркер *да* (без ДА) као „енклитика“ третирана комбинација енклитика + акцентована реч, где је енклитика обавезно на првом месту, непосредно иза маркера будућег времена.

	маркер будућег времена	
	че/ће	чу/ћу
употребљено <i>да</i>	55	14
изостављено <i>да</i>	67	19
укупно	122	33

Табела 1. Употреба/изостављање субјунктивног маркера *да* у зависности од променљивости маркера будућег времена.

4. Дискусија

Опционална употреба субјунктивног маркера *да*, као и његово изостављање у условима употребе енклитике у оквиру конструкције футура првог, тимочке говоре сврстава у језике/дијалекте БЈС који показују исту тенденцију. Резиме података о употреби/изостављању субјунктивног маркера у балканским језицима/дијалектима дат је у табели 2.

језик/дијалекат	рум.	арум.	тим.	буг.	алб.	грч.	мак.	ром.
субј.марк.	+	(+)	(+)	(+) > –	(+) > –	–	–	–

Табела 2. Употреба субјунктивног маркера у конструкцији футура у језицима/дијалектима БЈС.²⁶

Један од релевантних параметара у синтакси балканских језика, који се делом тиче и конструкције футура у тимочким говорима, јесте распоред клитика. Асенова наводи следећи редослед клитика испред глагола у балканским језицима (бугарском, албанском, грчком и румунском): а) у индикативу: негација, граматикализована партикула за будуће време, заменичка енклитика у функцији неправог објекта, заменичка енклитика у функцији правога објекта, глагол, као у примеру (12); б) у конјунктиву: субординативни везник, негација, заменичка енклитика у функцији неправог објекта, заменичка енклитика у функцији правога објекта, глагол, као у примеру (13) (Асенова 2002: 275–276).²⁷ Риверо наводи да се заменичке клитике у стандардном бугарском, албанском, грчком и румунском распоређују иза маркера будућег времена или субјунктивног маркера, а испред финитног глагола, као у примеру (14) (Rivero 1994: 68–69).

- (12) буг. *не ще му го дам*
'Нећу му га дати.'
- (13) буг. *да не ми ги приказваш*
'Немој да ми то кажеш'
- (14) рум. *Maria o să i-o dea*
'Марија ће то да му да.'

За разлику од стандардног српског језика који испољава ефекат друге позиције енклитика – рестрикцију која захтева да у клаузи постоји први конституент као синтаксичка или фонолошка подршка

²⁶ Ознаке у табели: обавезна употреба маркера: +, потпуно изостављање маркера: –, опционална употреба маркера: (+), тенденција ка изостављању: (+) > –.

²⁷ Терминологија је у потпуности преузета од Асенове (2002).

који претходи енклитикама (енгл. *clitic support*) (Bošković 1995; Progovac 2005), у тимочким говорима ова рестрикција не реализује се у потпуности, односно не важи за маркер будућег времена који, иако енклитички облик глагола *хтети*, ипак налазимо на почетку клаузе, као у примерима у (15):

(15) Еее, Данке, *ће* да тражиш ти теа твоје рође.²⁸ (Ошљане, САГ1)

Међутим, ефекат друге позиције енклитика у тимочким говорима чини се да важи за заменичке енклитике, евалуативни рефлексив у дативу *си* и реч *се* из рефлексивних глагола, при чему у конструкцији футура првог управо маркер будућег времена (*ћу/ће*) може бити први конституент на који се наведени типови енклитика ослањају када је субјунктивни маркер *да* изостављен (уп. примере (4г), (5в), (5г) и (6а) и (6б)). Такође, када је *да* употребљено, енклитички облици следе непосредно из њега, заједно се ослањајући на реч која им претходи (уп. примере (4а), (5а) и (5б)).

Једно од објашњења изостављања субјунктивног маркера *да* у позицији испред енклитика може бити да се он реализује као нулти субјунктивни маркер, који има своју позицију у клаузи, али не мора имати материјалну реализацију. Када се субјунктивни маркер *да* изостави, енклитике се могу употребити непосредно иза маркера будућег времена *ћу/ће*, јер се он, иако енклитика, у тимочким говорима може наћи на почетку клаузе.

Друго могуће објашњење долази из угла формалне синтаксе, укратко ћемо се на њега осврнути, а синтакса тимочке клаузе заслужује детаљније истраживање.

Када је реч о синтаксичкој структури клаузе у балканским језицима, у литератури се могу наћи различити предлози. Марија Луиза Риверо сматра да стандардне варијанте албанског, бугарског, модерног грчког и румунског имају структуру дату у (16) (Rivero 1994: 64).

(16) $[_{CP} C^0 [_{MP} M^0 [_{T/AgrP} T/Agr^0 [_{AuxP} Aux^0 [_{VP} V^0]]]]]$ ²⁹

Такође, ауторка истиче су сви елементи који се могу наћи у позицији M^0 – инваријантне партикуле које функционишу као маркери будућег времена (у бугарском и модерном грчком, са одговарајућим еквивалентима у албанском и румунском) или као маркери за субјунктив (у албанском и румунском, са одговарајућим еквивалентима у бугарском и модерном грчком – али са нултим C) (Rivero 1994: 68). Међутим, у литератури се наводе и аргументи да ова два типа елемената не заузимају исту синтаксичку позицију, јер се другачије рапоређују у односу на негацију (субјунктивна партикула претходи негацији, а маркер будућег времена следи иза ње, бар када је реч о грчком и бугарском (Isac, Jakab 2004: 316–318)).

Мишеска Томић предлаже синтаксичку структуру будућег времена у стандардном бугарском и македонском (17) и југоисточним српским дијалектима (18) (Mišeska Tomić 2004: 540–541):

(17) $[_{ModP} NP/DP_i [_{Mod} ModCl [_{MoodP} t_i [_{Mood} \emptyset [_{T/AgrSP} t_i [_{T/AgrS} [_{VP} t_i V]]]]]]]$

(18) $[_{ModP} NP/DP_i [_{Mod} ModCl [_{MoodP} t_i [_{Mood} da [_{T/AgrSP} t_i [_{T/AgrS} [_{VP} t_i V]]]]]]]$

Иако резултати анализе примера из тимочког говора сугеришу да савремено стање не показује разлике условљене (не)променљивошћу маркера будућег времена, то не значи да из дијахроне перспективе

²⁸ Уп. и примере (7) и (8) у Mišeska Tomić 2004: 521.

²⁹ Формалне ознаке употребљене у структурама наведеним у (16), (17) и (18): P – Phrase, C – Complementizer, M – Mood, Mod – Modal, ModCl – Modal Clitic, T – Tense, Agr – Agreement, AgrS – Subject Agreement, Aux – Auxiliary, V – Verb, N – Noun, D – Determiner, t – trace.

процес граматикализације није условио изостављање субјунктивног маркера. Наиме, Мишеска Томић наводи да је изостављање субјунктивног маркера резултат граматикализације – промене од финитне модалне енклитике до нефинитног маркера будућег времена, јер је субјунктивни маркер постао сувишан након што је маркер будућег времена изгубио финитна обележја (енгл. *φ*-features):

„[...] the change from finite to nonfinite modal clitics relates to the loss of the subjunctive mood complementizer. As the *φ*-features of the modal clitics were lost and T/AgrS reappeared to the left of the lexical verb, the subjunctive mood complementizer became superfluous and disappeared.“
(Mišeska Tomić 2004: 541)³⁰

Позицију коју субјунктивни маркер *да* заузима у клаузи могла би додатно разјаснити детаљнија анализа синтаксичке позиције оних типова енклитика које условљавају његово изостављање. Осим синтаксичких образаца којих смо се укратко дотакли, пажњу свакако заслужују и информацијска структура исказа и анализа фокуса и интонације, које би такође могли утицати на изостављање маркера *да*.

5. Закључна разматрања

Рад се бави условима у којима се субјунктивни маркер *да* изоставља из конструкције футура првог у тимочким говорима. Анализа је показала да је употреба опционална када су маркер будућег времена и субјунктивна конструкција (*да*) + презент у непосредној контактної позицији, док употреба одређених типова енклитика, пре свега – енклитичких облика заменица и рефлексивног евалуатива *си*, условљава јачу тенденцију да се маркер *да* изостави.

Компетиција између финитне допуне са и без субјунктивног маркера евидентна је не само у тимочким говорима, него и у другим језицима/дијалектима БЈС: анализа материјала из тимочких говора и подаци из других балканских варијетета наведени у литератури указују на тенденцију да се субјунктивни маркер изостави. Поставља се питање да ли би ову одлику – изостављање субјунктивног маркера *да* у тимочким говорима и његових еквивалената у другим балканским језицима требало третирали као балканизам, будући да се само у стандардном румунском обавезно употребљава, у новогрчком, македонском и дијалектима ромског на Балкану обавезно изоставља, док је у неким језицима/дијалектима његова употреба опционална (арумунски, тимочки) или опционална уз тенденције ка потпуном изостављању (бугарски и албански нестандардни варијетети). На основу грађе тимочких говора, чини се да је изостављање субјунктивног маркера *да* истовремено условљено граматикализацијом маркера будућег времена и конкретном синтаксичком позицијом у којој субјунктивни маркер постаје сувишан. У неформалној, усменој комуникацији, која се одвија на нивоу дијалеката, гомилање речи (у нашим примерима – одређених типова енклитика) додатно утиче на изостављање елемента клаузе који је, с једне стране, семантички празан, а с друге стране – синтаксички непотребан.

Појаву изостављања субјунктивног маркера важно је сагледати не само из угла да ли се он употребљава или не, већ детаљно испитати под којим условима долази до изостављања. У наредним

³⁰ Упореди и Андерсеново објашњење развоја перифрастичног будућег времена у различитим словенским језицима из дијахроне перспективе (Andersen 2006).

студијама треба истражити факторе који утичу на изостављање субјунктивног маркера у другим балканским језицима/дијалектима, посебно у дијалектима бугарског и албанског, за које је утврђена тенденција губљења, како би се утврдило постоје ли заједничке карактеристике које би ову одлику сврстале у балканизам.

Анализа материјала није била усмерена на генеративну перспективу, те је неопходно да се у будућим радовима синтакса будућег времена сагледа и из формалног угла. Сматрамо да би овај теоријски оквир понудио најисцрпнију интерпретацију појаве изостављања субјунктивног маркера *да*. Такође треба упоредити синтаксичку структуру реченица у тимочким говорима са структурама предложеним за друге балканске језике/дијалекте.

Литература

- Асенова 2002 – Петра Асенова: *Балканско езикознание*, В. Търново: Фабер.
- Белић 1905 – Александар Белић: *Дијалекти источне и јужне Србије. Српски дијалектолошки зборник I*, Београд: Српска краљевска академија.
- Гајдова 2014 – Убавка Гајдова: Да-конструкциите во условниот период, у: *СУБЈУНКТИВ – со посебен осврт на македонските да-конструкции* (ур. Зузана Тополињска), Скопје: МАНУ, 62–77.
- Ивић 1961–1962 – Милка Ивић: Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформационом методом (граматичка улога морфеме *се* у српскохрватском језику), *Јужнословенски филолог XXV*, 137–151.
- Ивић 2009 – Павле Ивић: *Српски дијалекти и њихова класификација* (прир. Слободан Реметић), Нови Сад, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Мирић 2017 – Мирјана Мирић: Степен граматикализације футура првог у тимочким говорима, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 60(1), 133–164.
- Младеновић 2013 – Радивоје Младеновић: *Говор јужнокосовског села Гатње*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Поповић 2012 – Људмила Поповић: *Контрастивна граматика српског и украјинског језика: Таксис и евиденцијалност*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ракић-Милојковић 1995 – Софија Ракић-Милојковић: Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне, *Српски дијалектолошки зборник XLI*, 521–570.
- Русаков 2005 – А. Ю. Русаков: Малый диалектологический атлас балканских языков: взгляд на цыганский, у: *Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах* (ур. А. Н. Соболев, А. Ю. Русаков), Санкт-Петербург, Мюнхен: Biblion Verlag, 251–256.
- Самарцић 2006 – Тања Самарцић: Реч *се* у аргументској структури дитранзитивних глагола, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35(1), 179–193.
- Соболев 2003 – Андрей Соболев: *Малый диалектологический атлас балканских языков*. Пробный выпуск, München: Biblion Verlag.
- Соболев 1994 – Андреј Соболев: Тимочко-лужнички говори у јужнословенској Ч, Џ-зони, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Београд: Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 85–106.
- Соболев 1995 – Андреј Соболев: О пиротском говору у светлу најновијих истраживања, *Пиротски зборник* 21, 195–214.
- Станојчић, Поповић 2002 – Живојин Станојчић, Љубомир Поповић: *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1991 – Михаило Стевановић: Проблеми глаголског рода и повратни глаголи у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог XXV*, 1–47.

- Тополињска 1994 – Зузана Тополињска: Инфинитив vs. да-субјунктив у формули *velle-футура*, *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу – Београд: Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 149–160.
- Тополињска 2008 – Зузана Тополињска: *Полски-македонски. Граматичка конфронтација 8. Развој на граматичките категории*. Скопје: МАНУ.
- Ћирковић 2013 – Светлана Ћирковић: Изражавање будућности у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије, *Косовско-метохијски зборник* 5, 301–320.
- Ћирковић 2015 – Светлана Ћирковић: Употреба цитата у усменим наративима о традиционалној медицини у Ибарском Колашину: Од истинитости до евиденцијалности, у: *Путевима српских идиома* (ур. Милош Ковачевић и Владимир Поломац), Крагујевац: ФИЛУМ, 207–229.
- Ammann, Van der Auwera 2004 – Andreas Ammann, Johan van der Auwera: Complementizer-headed main clauses for volitional moods in the languages of South-Eastern Europe. A Balkanism?, in: *Balkan Syntax and Semantics* (ed. Olga Mišeska Tomić), Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 377–404.
- Andersen 2006 – Henning Andersen: Periphrastic Futures in Slavic. Divergence and Convergence, in: *Change in verbal systems. Issues in explanation* (eds. Kerstin Eksell, Thora Vinther), Bern: Peter Lang, 9–45.
- Arsenijević 2012 – Boban Arsenijević: Evaluative Reflexions: Evaluative Dative Reflexive in Southeast Serbo-Croatian, in: *Variation in Datives: A Mirocomparative Perspective* (eds. Beatriz Fernandez, Ricardo Etxepare), Oxford University Press, 1–21.
- Bara, Kahl, Sobolev 2005 – Maria Bara, Thede Kahl, Andrej Sobolev: *Die südardomunische Mundart von Turia (Pindos). Syntax. Lexik. Ethnolinguistik. Texte*, Bd. IV. München: Biblion Verlag.
- Boretzky 1999 – Norbert Boretzky: Grammatical Interference in Romani: Loan Formations for Foreign Categories. *Acta Linguistica Hungarica* 46(3–4), 169–200.
- Bošković 1995 – Željko Bošković: Participle movement and second position cliticization in Serbo-Croatian. *Lingua* 96(4), 245–266.
- Bužarovska 2004 – Eleni Bužarovska: Subjunctive relatives in Balkan languages, in: *Balkan Syntax and Semantics* (ed. Olga Mišeska Tomić), Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 377–404.
- D’hulst et al. 2004 – Yves D’hulst, Martine Coene, Larisa Avram: Syncretic and Analytic Tenses in Romanian, in: *Balkan Syntax and Semantics* (ed. Olga Mišeska Tomić), Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 355–374.
- Elšik, Matras 2006 – Viktor Elšik, Yaron Matras: *Markedness and Language Change: The Romani Sample*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Friedman 1984 – Victor Friedman: Balkan Romani Modality and Other Balkan Languages, *Folia Slavica* 7(3), 381–389.
- Friedman 1988 – Victor Friedman: La typologie morpho-syntaxique des constructions en da-tě-să-ná dans les langues balkaniques, *Cahiers Balkaniques* 12, 77–94.
- Friedman 2000 – Victor Friedman: Romani in the Balkan Linguistic League, in: *Valkanikē Glōssologia: Sygkhronia kai Diakhronia / Balkanlinguistik: Synchronie und Diachronie* (eds. Christos Tzitzilis, Charalambos Symeonidis), Thessaloniki: University of Thessaloniki, 95–105.
- Friedman 2014 – Victor Friedman: The Romani Subjunctive in its Macedonian and Balkan Context, у: *СУБЈУНКТИВ – со посебен осврт на македонските да-конструкции* (ур. Зузана Тополињска), Скопје: МАНУ, 49–61.
- Heine, Kuteva 2005 – Bernd Heine, Tania Kuteva: *Language Contact and Grammatical Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Isac, Jakab 2004 – Daniela Isac, Edit Jakab: Mood and force features in the languages of the Balkans, in: *Balkan Syntax and Semantics* (ed. Olga Mišeska Tomić), Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 315–338.
- Joseph 2001 – Brian Joseph: Is There Such a Thing as ‘Grammaticalization’?, *Language Sciences* 23, 163–186.
- Joseph 2016 – Brian Joseph: The semantics and syntax of complementation markers as an areal phenomenon in the Balkans, with special attention to Albanian, in: *Complementizer Semantics in European Languages* (eds. Kasper Boye, Petar Kehayov), Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 265–292.
- Joseph, Pappas 2002 – Brian Joseph, Panayiotis Pappas: On some recent views concerning the development of the Greek future system, *Byzantine and Modern Greek Studies* 26, 247–273.

- Krapova 2001 – Iliyana Krapova: Subjunctives in Bulgarian and Modern Greek, in: *Comparative Syntax of the Balkan languages* (eds. Maria Luisa Rivero, Angela Ralli), Oxford: Oxford University Press, 105–126.
- Lindstedt 2010 – Jouko Lindstedt: Mood in Bulgarian and Macedonian, in: *Mood in the Languages of Europe. Studies in Language Companion Series*, 120, (eds. Björn Rothstein, Rolf Thieroff), Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 409–422.
- Matras 2004 – Yaron Matras: *Romani. A Linguistic Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Matras, Tenser 2016 – Yaron Matras, Anton Tenser: Complementizers in Romani, in: *Complementizer Semantics in European Languages* (eds. Kasper Boye, Petar Kehayov), Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 341–375.
- Mišeska Tomić 2004 – Olga Mišeska Tomić: The Syntax of the Balkan Slavic Future Tenses, *Lingua* 114, 517–542.
- Mitkovska, Bužarovska 2014 – Liljana Mitkovska, Eleni Bužarovska: Deontic or Epistemic? Habēre as a Modal Marker of Future Certainty in Macedonian, in: *Modes of Modality: Modality, Typology, and Universal Grammar. Studies in Language Companion Series* 149 (eds. Elisabeth Leiss, Werner Abraham), Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 193–218.
- Petrovic-Rignault 2005 – Marijana Petrovic-Rignault: A propos du futur et de la modalité: description du futur en Valaque – dialecte Daco-Roumain de Serbie orientale, *Balkanica XXXV*, 185–198.
- Progovac 1993 – Ljiljana Progovac: Locality and subjunctive-like complements in Serbo-Croatian, *Journal of Slavic Linguistics* 1, 116–144.
- Progovac 1995 – Ljiljana Progovac: *Negative and Positive Polarity: A Binding Approach*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Progovac 2005 – Ljiljana Progovac: *A Syntax of Serbian. Clausal Architecture*, Bloomington, Indiana: Slavica.
- Rivero 1994 – Maria Luisa Rivero: Clause structure and V-movement in the languages of the Balkans, *Natural Language and Linguistic Theory* 12, 63–120.
- RMS Database – *Romani Morpho-Syntax Database*. Доступно на: <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/rms/>
- Roussou 2000 – Anna Roussou: Modal particles and complementizers, *Journal of Greek Linguistics* 1, 65–94.
- Sandfeld 1930 – Kristian Sanfeld: *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris: Champion.
- Schaller 2015 – Helmut Schaller: Remnants and Representatives of Old Substrate and New Adstrate Languages, у: *Балканский тезаурус: Начало* (ур. М. М. Макарец, И. А. Седакова, Т. В. Цивьян), Москва: ПРИНТ ПРО, 73–76.
- Sobolev 2004 – Andrej Sobolev: On the Areal Distribution of Syntactic Properties in the Languages of the Balkans, in: *Balkan Syntax and Semantics* (ed. Olga Mišeska Tomić), Amsterdam: John Benjamins Publishing Co, 59–100.
- Thau-Knudsen 1998 – Erik Thau-Knudsen: Ways to Express Future Tense in Balkan Languages: Grammaticalization of *Volo* and *Habeo* with Special Regards to Eastern South Slavic, у: *Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов II, Балканские исследования* (ур. А. Ю. Русаков), Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 64–71.
- Todorović 2012 – Nataša Todorović: *The Indicative and Subjunctive da-complements in Serbian. A Syntactic-Semantic Approach*. Chicago: Graduate College of the University of Illinois at Chicago. Необјављена докторска дисертација. Преузето са: <https://indigo.uic.edu/bitstream/handle/10027/9600/Todorovic%2C%20Natas.pdf?sequence=1>
- Vrzić 1996 – Zvezdana Vrzić: Categorical status of the Serbo-Croatian “modal” *da*, in: *Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics. The college Park Meeting 1994*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 291–312.

Mirjana Mirić

The use and omission of the subjunctive marker *da* in the de-volitive future in Timok vernacular

The aim of the paper is to investigate the conditions which influence the subjunctive marker *da* omission within the de-volitive future in Timok vernacular. The omission of the subjunctive marker has been reported in several Balkan Sprachbund languages. The research is conducted based on material from Southeast Serbian Timok vernacular, taken from the DABI database (Digitalni arhiv Balkanološkog instituta – Digital Archive of Institute for Balkan Studies). The analysis is based on a sample of 162 examples of future tense, taken from the speech samples of 27 native speakers from 12 villages. The analysis indicates the following: a) the use of the subjunctive marker *da* is optional if the future marker and the subjunctive construction are in the contact position, b) there is a strong tendency to omit the marker *da* when the future marker is followed by a clitic.

Key words: subjunctive marker *da*, clitics, de-volitive future, Timok vernacular, Balkan Sprachbund

НЕВЕРБАЛНА КОМУНИКАЦИЈА У АНТРОПОЛОШКО-ЛИНГВИСТИЧКОМ ИНТЕРВЈУУ: АНАЛИЗА МУЛТИМОДАЛНИХ ТРАНСКРИПАТА НАРАТИВА НА ТЕМУ ГАЈЕЊА И ПРЕРАДЕ КОНОПЉЕ*

Овај рад је настао на основу грађе прикупљене током теренских антрополошко-лингвистичких истраживања у насељима у долини Тимока у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“. Осим што је циљ рада на пројекту било документовање језика и традицијске културе, употреба видео-камере у теренским разговорима омогућила је и истраживање невербалне комуникације. За потребе овог рада креиран је мултимодални корпус наратива на тему гајења и прераде конопље, који осим дословно транскрибованих вербалних елемената наратива, садржи и маркиране невербалне елементе – гестове, неодвојиво повезане са вербалним елементима, тј. пратећим речима (lexical affiliates). Анализа гестова и пратећих вербалних делова разговора има за циљ да покаже да се за потребе симулације описиваних радњи, илустрације предмета који се користе приликом тих радњи и производа који настају као њихов резултат углавном користе иконички гестови, док се указивање на просторне релације, илустрацију облика и величине неког предмета користе деиктички гестови. Деиктички гестови се често јављају заједно са иконичким гестовима, али су пратеће речи деиктици (најчешће показне заменице). Ритмички гест се користи за потребе динамизовања наратије. Низањем гестова у оквиру једне гестовне јединице истиче се сукцесивност, али и динамичност радње у целини. У раду се дискутује и веза гестова са врстом и граматичким категоријама пратећих речи.

Кључне речи: невербална комуникација, мултимодални транскрипт, гест, пратећа реч, конопља

1. Увод

Теренска антрополошка и лингвистичка истраживања истраживачког тима Балканолошког института САНУ започињу крајем 20. века темељећи се на сарадњи са руским лингвистима, у оквирима теоријско-методолошког оквира етнолингвистике и лингвистичке географије. Институционализацију теренска истраживања Балканолошког института САНУ добијају почетком 21. века, преласком на пројектно финансирање истраживача, којим је теренски рад укључен у фундаментална антрополошка и лингвистичка истраживања. Методологија теренских истраживања у почетку је подразумевала примену различито конципираних упитника, да би се последњих година теренски истраживачки рад заснивао на документовању језика без строго конципираних упитника, применом отворених интервјуа.¹ Коришћена техничка опрема – у почетку лошег квалитета због недостатка финансијских средстава – подразумевала је диктафоне и аналогне фото-апарате, те је дигитализација теренски документованог материјала представљала један од неопходних услова за доступност теренског материјала. Дигитализацијом теренске грађе уз лична финансијска средства почетком 21. века створени су услови за креирање Дигиталног архива Балканолошког института. Теренски рад и архивирање теренског материјала знатно

* Прилог представља резултат рада на пројекту „Језик, фолклор и миграције на Балкану“, бр. 178010, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Више о развоју истраживачких циљева и метода у: Сикимић 2012.

су олакшани набавком дигиталне опреме (почевши од 2006. године) – фото-апарата и дигиталних аудио-снимача (Сикимић 2012: 172). Иако је истицана потреба за видео-опремом, она није редовно коришћена све до 2015. године, када постаје саставни део теренске опреме истраживача ангажованих на пројекту „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“, а видео-бележење теренских разговора постаје методолошка пракса и у другим теренским истраживањима.

Истраживачки тим Балканолошког института САНУ се током свог теренског рада и у научним анализама теренске грађе сусретао са ограничењима која су била резултат теренске методологије, односно коришћене техничке опреме. Током анализе транскрипата начињених за потребе етнолингвистичких и антрополошколингвистичких студија, насталих дословном транскрипцијом теренског аудио-материјала, уочени су недостаци који се углавном тичу ограничења у репрезентацији невербалних елемената теренских разговора, што доводи до неразумевања једног дела транскрибованог теренског материјала. Невербални елементи теренских разговора су њихов саставни део, и током транскрипције разговора или њихових делова, навођене су просторне и временске околности у којима се разговор води. Тако, на пример, Биљана Сикимић, истражујући локална култна места на Косову, наводи осим времена и простора у коме се налазе саговорник и истраживач и информације о томе где се налази култно место у односу на простор у ком се води разговор. Ипак, Сикимић истиче да код локалне деиксе појам „менталног простора“ има директну перцептивну паралелу, и да је за неке локалне деиктике визуелна перцептибилност деиктичког центра услов успешне комуникације, јер се захтева индикација правца гестом или његовим еквивалентом (нпр. погледом). Снимак разговора и његов транскрипт, истиче Сикимић, нису довољно информативни за прагматичке потребе перцепције конкретног простора актуелног за време и место разговора (Sikimić 2008: 136–138). Ограничења транскрипата разговора забележених само аудио-снимачима уочена је и приликом анализе наратива о традиционалној медицини и традиционалном лечењу, у којима саговорници често користе деиктике типа *овде/ ту*, реферишући на оболела места, а којима се у разговорима и консеквентно транскриптима тих разговора маркира место употребе гестовног кода. Анализа невербалног, одн. гестовног кода је том приликом немогућа (Ćirković 2008: 159). Деиктичке речи (углавном показне заменице) маркирају гест у разговору, али без визуелне презентације не може се декодирати њихово значење (Ђирковић 2017: 207). Из тог разлога је употреба видео-камере у теренским разговорима веома битна. Нешто је једноставнија ситуација приликом маркирања оних невербалних елемената разговора који имају звучну реализацију, нпр. плач и смех. У транскрипцији се могу маркирати места ових невербалних елемената, али проблем настаје у обележавању њиховог трајања (Ђирковић 2004: 97–98).

Лингвисти у Србији се тек у последњих десетак година баве истраживањима невербалне комуникације, и то углавном употребом и функцијом невербалних елемената комуникације у српским јавним медијима. Невербални елементи у овој врсти дискурса имају изражену функцију дискурских маркера – маркера цитираног говора, маркера промене теме, користе се као сигнали намере да се преузме реч у разговору, али за исказивање личног става учесника у конверзацији (Панић Церовски 2012: 121).² Доминантан аспект истраживања невербалне комуникације јесте учешће невербалних елемената у „енкодирању и декодирању поруке у комуникативној интеракцији“ (Panić Cerovski 2017: 12), али се гест истражује и у оквиру прагматског развоја код деце (Mandić 2011, Moskovljević Popović, Polovina 2015). Анализирани теренски видео-записи на тему лековитог биља указали су на симултану употребу геста и говора приликом описивања величине и облика биљака и њихових делова, при чему се користе руке и

² Лингвистички релевантним покретима сматрају се паралингвистички елементи, који могу бити визуелни и аудитивни (Polovina, Panić 2010).

делови руке (шаке, прсти). С обзиром на то да гест прати деиктике *ово, овако, толко, такво*, најчешће коришћени гест у овој врсти разговора је деиктичког типа (Ћирковић 2017: 204).

2. Теоријско-методолошки оквир истраживања невербалне комуникације

Истраживања невербалне комуникације започета су тек седамдесетих година 20. века пионирским радом данас водећих ауторитета у истраживању гестова – Адама Кендона (Adam Kendon) (нпр. Kendon 1972, 1980, 1981) и Дејвида Мекнила (David McNeill) (нпр. McNeill 1992). На основу њихових истраживања основана је читава заједница научника који су се из перспектива различитих дисциплина деведесетих година 20. века почели бавити покретима руку током говора. Гестови рукама су „артикулатори“ који су веома блиски гласовном језику: они учествују у свим нивоима значења; синтаксички, прагматички и семантички су интегрисани у говор, формирајући гестовно-говорне јединице и конституишући илустративни део језика, играјући круцијалну улогу у когнитивним процесима мишљења. Осим истраживања мануелних гестова даља истраживања су усмеравана на друге пратеће форме визуелне акције, као што је на пример, лице, поглед, држање, покрети рукама и оријентација (Müller 2013a: 2–3).

Гест и вербални део исказа који прати гест могу се схватити као сложени знак (composite sign). Када се интерпретирају одвојено, део значења је изгубљен; тек заједно они реализују целовито значење. Говорници често користе гестове са циљем да оно о чему се говори буде конкретније и целовитије (Kendon 2000: 51). Понављање истог геста, који је праћен и понављањем исте пратеће речи сигнализира континуитет (Yasui 2013: 159).

Две кључне одлике геста су да гест носи значење и да је коекспресиван са синхронизованим говором. Коекспресивност се односи на изражавање исте основне идеје, с тим што гест и говор ту идеју саопштавају сваки на свој начин, док синхронизованост означава различите начине изражавања исте идеје (McNeill 2005: 22). Гестови се користе уз говор, они се не могу анализирати ван контекста. Истраживања гестова без говора са којим су повезани немају смисла, гест и говор заједно доприносе комплетном значењу (Spets 2016: 6). Они су спонтано интегрисани у оквире исказа, уз вербализовани део исказа део су мултимодалног исказа (Müller 2013b: 212–214). Анализа мултимодалног исказа је метода којом се узимају у обзир вербалне и невербалне акције (говорни језик и гестови, држање, поглед), али и објекти материјалне природе – компјутери, мобилни телефони, играчке, делови намештаја, као и сама околина (Norris 2013: 276). Из перспективе начина на који се значење говорниковог исказа може интерпретирати, истовремени или удружени гест у интеракцији са оним што је изражено речима може проширити, обогатити, допунити изговорено значење и то на различите начине и у зависности од различитих аспеката и нивоа значења (Kendon 2013: 12). Гест је, према Кендону, организован као путања – рука или руке су подигнуте из позиције одмора (налазе се на телу, на рукохвату столице), крећу се кроз простор и изводе одређену акцију, након чега се враћају у позицију одмора, често сличну оној са које су започеле кретање. Путања од почетне позиције одмора до финалне позиције одмора назива се *гестовна јединица* (gesture unit). У оквиру ове путање рука или руке изводе више акција – *показивање* (pointing), *оцртавање* (outlining), *моделовање* (sculpting). Ова акција се назива *замах* (stroke), а оно што руке чине да припреме ову акцију назива се *припрема* (preparation). Припрема и замах заједно чине *гестовну фразу* (gesture phrase). Чим рука или руке почну да се опуштају, гестовна фраза је завршена. Организовање гестовних фраза у односу на њихове истовремене тонске јединице сугерише да замах у гестовној фрази служи да незнатно антиципира тонску јединицу или се подудара са тонским центром тонске јединице (Kendon 2013: 10–11).

2.1. Типови гестова

Гестови се могу поделити у четири типа – иконички (iconic), метафорички (metaphoric), деиктички (deictic) и ритмички (beat) (McNeill 2005: 38). Иконички гестови представљају слике конкретних ентитета и/или акција. Ови гестови деле неке препознатљиве одлике са оним што представљају, било да је то величина или покрет. Метафорички гестови су донекле слични иконичким гестовима, осим што представљају апстрактне уместо конкретне појмове. У деиктичким гестовима, названим и показивачким гестовима, делови тела (најчешће прсти) се користе да би се нешто показало. Шта год да се показује, не мора бити физички присутно. Ритмички гестови прате ритам говора, често истичући ствари које говорник сматра важним (McNeill 2005: 39–40). Мекнил сматра да се о врстама гестова не сме говорити стриктно као о врстама, већ пре као о димензијама – један гест у себи може садржати чак неколико других гестова различитог типа – нпр. у оквирима иконичких гестова често се јавља и деиктички гест (McNeill 2005: 22).

Иконички гест се често доводи у везу са специфичном речју у пратећем говору; ова реч се назива пратећа реч (lexical affiliate) геста. Већина иконичких гестова има пратеће речи, а ова два елемента исказа не морају нужно имати симултани почетак. Семантичка интерпретација иконичких гестова зависи од идентификације пратеће речи. У одсуству говора, интерпретација иконичког геста може обухватити широк спектар могућих значења (Hadar, Krauss 1999: 2). Пратећа реч деиктичких гестова јесу деиктици типа *ово, оно, ови, они, овде, тамо*. На тај начин њима се супституишу лингвистички изрази, посебно просторни. Истраживања деиктичких гестова могу да дају одговоре на питања да ли показивање помаже слушаоцу у комуникативном процесу, као и да ли помаже слушаоцу да индиректно идентификује циљ, водећи његов поглед до места које се показује (Louwerse, Bangerter 2005: 1332).

3. Методологија транскрипције и представљања мултимодалних исказа

Употреба видео-камере и фото-апарата у теренским истраживањима нашла је своју примену у визуелној антропологији још у првој половини 20. века (Mondada 2013). Видео-бележење комуникације – њених вербалних и невербалних елемената – показало се као најефикаснији метод, јер омогућава понављање снимљених података, али пружа и увид и директан доказ за истраживање и анализиране феномене (Enfield 2013).³

За потребе лингвистичких истраживања најчешће се користе мономодални корпуси, док је креирање и употреба мултимодалних корпуса још увек у зачетку. Мултимодални корпус се дефинише као аотирана колекција вербалних и невербалних елемената конверзације, а корпусу се додаје још један слој комплексности. Укључивање текстуалних, аудитивних и визуелних записа комуникативних догађаја у мултимодални корпус омогућава платформу за истраживање спектра лексичких, прозодијских и гестовних карактеристика конверзације, као и истраживање начина на које ове карактеристике међусобно делују у аутентичној комуникацији (Lin 2017: 157).

Чини се да не постоји јединствен метод за транскрипцију мултимодалних исказа. Сваки истраживач чији рад помаже у обликовању истраживачке парадигме користи различит приступ транскрипцији гестова и говора. Анотација говора и гестова, заједно са интерлинеарним, описним белешкама и објашњењима форми гестова и њиховим значењем, конституишу 'метаподатке' удружене

³ Аутор истиче комплексност етике теренских истраживања, узимајући у обзир поштовање снимања понашања људи, њихове приватности и заштите њихових идентитета.

са сировим подацима дискурса забележеног видео-камером. Најчешће коришћени софтвер за транскрипцију говора и анализу акустике говора је Praat (Boersma 2001), док се ELAN и ANVIL (Duncan 2013: 1009–1010), Transana и EXMARaLDA (Duncan, Rohlfing, Loehr 2013) користе за видео-анотацију.⁴

Научне студије у којима се истражују мултимодални искази нуде различите начине представљања гестова и вербалног дела исказа који је у вези са њим. Могуће је коришћење фотографија на којима је представљен гест (нпр. McNeill 2013: 30, Bernardis, Caramelli 2007: 616), компјутерских цртежа (computer art) (нпр. McNeill 2013: 34–36, McNeill 2005: 23) и цртежа (нпр. Müller 2013a), међутим, визуелна илустрација невербалног дела мултимодалног исказа обавезно је праћена објашњењима о положају делова тела којима се гест реализује, као и покретима који ти делови тела чине. Осим визуелних илустрација у студијама се често користи и интерлинеарни текст који поред транскрибованог вербалног дела исказа, у посебној линији интерлинеарног текста, садржи и описане невербалне радње које су у вези са вербалним делом исказа (нпр. McNeill 2013, McNeill 2005: 25).⁵ У неким студијама је понуђена само дескрипција гестова, без њиховог визуелног представљања уз транскрибовани вербални део исказа на који се гестови односе (нпр. Lin 2017, Panić Cerovski 2017, Ћирковић 2017), или без транскрибованог вербалног исказа у случајевима кад он изостаје, као нпр. у истраживањима развоја конверзационих вештина код деце (Mandić 2011).

Очито је да стандарда за илустрацију истраживаних гестова нема, већ да начини представљања гестова зависе од самих истраживача и фокуса њихових истраживања.

4. Невербална комуникација у антрополошко-лингвистичком интервјуу

Циљ овог рада је да се на материјалу антрополошко-лингвистичких интервјуа забележених видео-камером током теренских истраживања у тимочким селима истражи функција гестова као невербалних елемената комуникације. За потребе овог рада креирани су мултимодални транскрипти наратива на тему гајења и прераде конопље, као могући модел репрезентације вербалних и невербалних елемената исказа. Посебан сегмент рада представља анализа врста и граматичких категорија речи које прате гестове.

Тема гајења и прераде конопље је одабрана зато што се приликом наратије, као и током разговора на друге теме које се тичу описивања радњи, чешће користе гестови којима се илуструју и симулирају покрети који се користе приликом практиковања радњи о којима је у разговору реч. Имајући у виду да је гајење и прерада конопље један од послова који се више не практикује,⁶ термилошки систем, како предмета који се користе, тако и за именовање радњи је сложен за истраживача који нема искуства у теренским истраживањима, или пак, није имао прилике да се сусретне са овом конкретном темом. Употребљени невербални елементи у том смислу олакшавају комуникацију и чине је успешнијом. За разумевање невербалне комуникације у антрополошко-лингвистичким истраживањима неопходно је објаснити контекст у коме се разговор води – да ли се разговор води у затвореном простору и који се

⁴ Поред наведених софтвера, као могући системи транскрипције гестова наводе се системи и HIAT 1, GAT (Bressem 2013). Такође, треба напоменути и систем за транскрипцију и обраду података у области дејег говора CHILDES, који нуди свој систем инструкција и ознака за транскрипцију невербалне комуникације.

⁵ Сличан систем транскрипције – интерлинеарни текст – примењују и Јасмина Московљевић Поповић и Весна Половина у транскрипцији конвенционалних гестова и одговарајућег језичког израза код деце. За радњу која прати исказ користе ознаку %act, за стандардизован гест ознаку %gpx (Moskovljević Popović, Polovina 2015: 233).

⁶ О социо-економским условима престанка гајења конопље у селима источне Србије и наметнутим правним оквирима којима се регулише гајење конопље данас види више у: Ćirković 2018 (у штампи).

делови намештаја (сто, столице, кревет и сл.) налазе у окружењу, који се могу користити као помоћни за реализацију геста и чије лоцирање помаже у разумевању усмеравања погледа, на пример. У случају да се разговор води на отвореном, нпр. у дворишту куће, обично на располагању стоје различити предмети, који такође могу служити као помоћни за реализацију геста.

Издавањем фрагмената разговора који ће овом приликом анализирати уочена су ограничења видео-снимака разговора за конкретне потребе анализе невербалне комуникације и употребе гестова симултано са говором. Имајући у виду да су истраживачи први пут користили видео-камеру, неискуство у видео-бележењу се огледа у постављању и употреби камере. Не треба занемарити да је најчешћа ситуација таква да један истраживач у исто време бележи разговор видео-камером, аудио-снимачем, активно учествује у разговору и води белешке. Камера често није фиксирана, па видео-снимци нису у потпуности задовољавајућег квалитета за потребе истраживања невербалних елемената комуникације, мада услови видео-бележења нису увек ни били адекватни за идеално постављање камере (на пример када се разговор води у дворишту куће, где нема чврстог ослоња за камеру). Неопходно је истакнути да истраживања нису била усмерена на истраживање невербалне комуникације. Најчешће добијени кадар је такав да је у првом плану лице саговорника, често и горњи део тела, а руке се најчешће само делимично виде. Уколико саговорник седи за столом, кадар често није довољно широк да би се видели сви покрети рукама, и покрети у односу на сто за којим седи. Тако на пример припрема за извођење геста остаје невидљива, па чак ни сви гестови рукама, уколико руке нису у кадру, нису у целини видљиви. Чак и у случајевима када саговорник за извођење гестова као помоћна средства користи делове намештаја у непосредном окружењу кадар често није довољно широк да се види цео покрет рукама. За истраживање невербалне комуникације – свих елемената гестова, покрета свих делова тела, неопходно је да се обезбеде технички услови неопходни за видљивост свих елемената невербалне комуникације.

5. Мултимодални транскрипт и репрезентација гестова

За потребе анализе мултимодалног исказа транскрибована су три видео-снимка разговора на тему гајења и прераде конопље. Транскрипти су означени бројевима (TP1, TP2, TP3). Разговор означен TP1 вођен је са саговорницом у селу Горње Зуниче,⁷ у затвореном простору. Разговор означен TP2 вођен је у Трговишту⁸, саговорница је пореклом из села Балинац, разговор се води напољу.⁹ Разговор означен TP3 вођен је у селу Равно Бучје, у затвореном простору.¹⁰ У сва три разговора истраживач и саговорнице седе за столом, једна прекопута друге, удаљеност између њих је мања, нпр. у TP1 и TP2 или нешто већа – у TP3, али недовољна да би сви покрети у целини били видљиви.

Вербални део разговора транскрибован је дословно, и различитим врстама заграда маркирани су вербални делови које прате невербални елементи, односно гестови. Угласним заградама ([]) маркиране су гестовне јединице, схваћене у складу са Кендоновом дефиницијом као путања од почетне до финалне позиције одмора. Уочено је да се у оквиру једне гестовне јединице може реализовати више различитих типова гестова, који садрже припрему и замах, одн. гестовне фразе. Свака гестовна фраза маркирана је

⁷ Видео-запис разговора архивиран је у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ под ознаком Gornje Zuniče SCTV8.

⁸ Трговиште је некада је било засебно село, данас је предграђе града Књажевца.

⁹ Видео-запис разговора архивиран је у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ под ознаком Balinac-Trgoviste1aSC_12.7.2016. i Balinac-Trgoviste1bSC_12.7.2016.

¹⁰ Видео-запис разговора архивиран је у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ под ознаком Ravno Bucje 5TVBR 23.8.2016.

’витичастим’ заградама ({ }). С обзиром на то да ће у дискусији фотографијама бити илустровани употребљени гестови, у транскрипту су бројеви фотографија означени облим заградама (нпр. (сл. 1)) и наведени су уз конкретне гестовне фразе на које се односе. Питања и коментари истраживача означени су курзивом. Ознака <...> користи се да маркира прекид у видео-снимку. С обзиром на то да су у употреби и гестови који немају пратећу вербалну компоненту, у наведеним транскриптима саговорнице бришу уста, они су означени на два начина – у случајевима када овај гест ’попуњава’ паузу у исказу, означен је знаком #, нпр. #брише уста#. У случајевима када се овај гест изводи током самог исказа, али га не илуструје, угластим заградама је означена је гестовна јединица у оквиру које се користи овај гест, али је сам гест означен знаком *, нпр. [Такој, такој се орало *брише уста*]. Кашаљ је означен косим цртама /кашаљ/.

(ТР1) Моја нана много и она работила. Па се сејале грснице, по там по поток, па се беру грснице белће, па се исуше, па црнће се оберу, па се суше, па узне па и, овај, тре, натопи, па се тој у реку и натопи, за то сас дрва, сас камење натрпа, и онеј туј грсницете стоју, па кад ју погледаш овак, онај она је. [{Па тлчеш, тлчеш, тлчеш (сл. 1)}], {па онда треш. Па треш, па иструсаш, па треш (сл. 2)}], па само {остану онеја повесма (сл. 3)}]. Па нана [{гребе, гребе, гребе (сл. 4)}], па пуно повесмо преде за, за покр, за бабу, за башту, изаче вунену запрегу, вунене чарапе, кошуље пртене, не имало памучно да се купе, него све пртено.

(ТР2) Па смо одавна, сине, нема, за кво да купиш никакво, па од грснице, напраимо од клчина од грснице напраимо [{кошуљу и, и сукну о-, (сл. 5)}], од грснице. А сад г-они велу да је тој дрога. Не тој дрога, ми смо тој трљали, [{трљамо оној семе, стрљамо га да га чувамо (сл. 6)}] за од годину да си посејемо, {ништа ни не фалело, нити ни је нешто шкодило, нити ништа} (руке су у ваздуху, раширене мало). {Сас уста развличимо онај клчина, развличим да кад појде ту, појде повише да ја га с уста развличим да, га напредем (сл. 7)}] убаво. И такој. Не имало, па ми напраи там жена [{блузичку (сл. 8)}] од, од пртен поставот], па ме мило толко, не имало какво #брише уста#. Све смо пртено носили, и сџг они велу тој, тој да се не сади, има, вели, дрога тој. Тој си је [{друга трава, не тој. Ко на нас не шкодило тој (сл. 9)}]. Све смо га сас уста, [теглиш (сл. 10)] га, прдеш га, топиш га, <...>. До дреју да га навлчеш /кашље/. *А кад се сејала грсница?* Па горе кад сам била, сејали смо си, до, кад забранише после не смо више. *А је л имао неки дан кад се сеје грсница?* Које? *Па неки дан кад се сејао грсница?* Па сеј-, па има кад је време, так се сеје. Кад буде време за њи. *А кад је време?* Па пролети кад се друго сади, оно се сади и оно. Па има, береш белће, зову се белће грснице, па има црнће, што су црнће, у њи има семе. И ми тој стрљамо и одвејемо и чувамо да си онам, па после сејемо да имамо. И лан смо сејали. Па ја сам и ланен постав и пртен. Имала сам, [{овде (сл. 11)}] сам донела пртениот постав, дала сам га на Гордану, не знам де је]. Какав сам постав убав праила, убав, тај тњко напредем па убаво.

(ТР3) [Такој, такој се орало *брише уста*], па се сејало [{грснице }], па се тој [{брало}], [{па се тој носило у топило}], па се {топи}, {па се тој изнесе из-, доле опере у реку}], па се исуши, па [после {трлица }] има, не знате такој, {дрво има }], па {отуд дрво, одовуд }], {овде до}, {овде седи}], и с [{овуј}] руку га {тлчеш, тлчеш, ради, ради}, {трљаш, трљаш }], тамо за не ова, овај, ђавол, прздера, прздел се напраила, то излезне, па се на, та се напрае клчина, [еее, {така} дугачко (сл. 12)], па посе кад постизаш, [{седнеш (сл. 13)}] {на зем}], па туриш војне, и то излезне гребенце, па дрво, [и {овак}, {цедиш тако тој, да се измазне гребенцити }], да се напраи на убаво. Па се после оној влачи, па се то п-, праило постав.

6. Анализа употребљених гестова у разговорима

У наведеним фрагментима разговора и њиховим мултимодалним транскриптима уочена је доминантна употреба три типа гестова – иконички, деиктички и ритмички. Иако се чини да би ови гестови требало да буду јасно одвојени, наведени мултимодални транскрипти показују да је немогуће увек раздвојити гестове и стриктно их сврстати у наведене типове. За потребе анализе предложених мултимодалних транскрипата, прво ће бити анализирани гестови у оквиру гестовних јединица и гестовних фраза, а касније у дискусији ће бити речи о врстама и граматичким категоријама пратећих речи.

У оквиру обимом невеликог мултимодалног транскрипта TP1 издвајају се две гестовне јединице. У оквир прве, од почетног положаја руку у мировању, па до финалног, када су руке поново у истој позицији (позицији одмора), користи се неколико гестова, одн. неколико гестовних фраза се нижу једна за другом, са циљем да се објасне радње везане за прераду конопље. У оквиру друге гестовне јединице употребљена је само једна гестовна фраза. У обе гестовне јединице употребљени гестови су иконичког типа.

Сл. 1. За потребе извођења геста користи се једна рука, покрет се састоји од подизања и спуштања руке, онолико пута колико се пута понавља глагол 'тлчеш'

Фотографија илуструје, с једне стране иницијални замах, а потом и гест који се односи на гестовну фразу вербализовану три пута поновљеним глаголом {Па тлчеш, тлчеш, тлчеш}. С обзиром на то да би овај глагол истраживачу могао бити непознат, тј. његова семантика је нетранспарентна, употребљени гест помаже у разумевању описиване радње.

Сл. 2. За потребе извођења геста користи се само један рука, покрет је дијагоналан

Покрет који се односи на гестовну фразу {па онда треш. Па треш, па иструсаш, па треш} изводи се дијагоналним покретом једне руке, њиме се илуструју два глагола, и покрет се понавља онолико пута колико се пута понављају глаголи на које се гест односи – 'треш' и 'иструсаш'. Сл. 2 није довољно илустративна, у извођењу овог покрета постоји још један покрет који је краће дијагоналне амплитуде и илуструје покрет 'иструсаш'.

Сл. 3. У употреби су обе руке, из замишљеног центра руке се крећу у супротним правцима, а потом се из тог положаја спуштају, и на тај начин се прави замишљени правоугаоник

За разлику од претходне две гестовне фразе које илуструју глаголе као пратеће речи, сл. 3 представљен је гест који прати гестовна фраза {остану онеја повесма}. Покретом се симулира облик предмета означеног пратећом речју 'повесма'.

У целој гестовној јединици се као пратећа реч припреме за гест користи дискурс маркер 'па', који у структури исказа обележава унутрашњу границу између две исказане радње, које се сукцесивно

одвијају, и као такав има конекторску функцију. Осим ове функције, дискурс маркер 'па' користи се и у функцији маркирања динамичног ритма говора (Ђирковић 2012: 175).

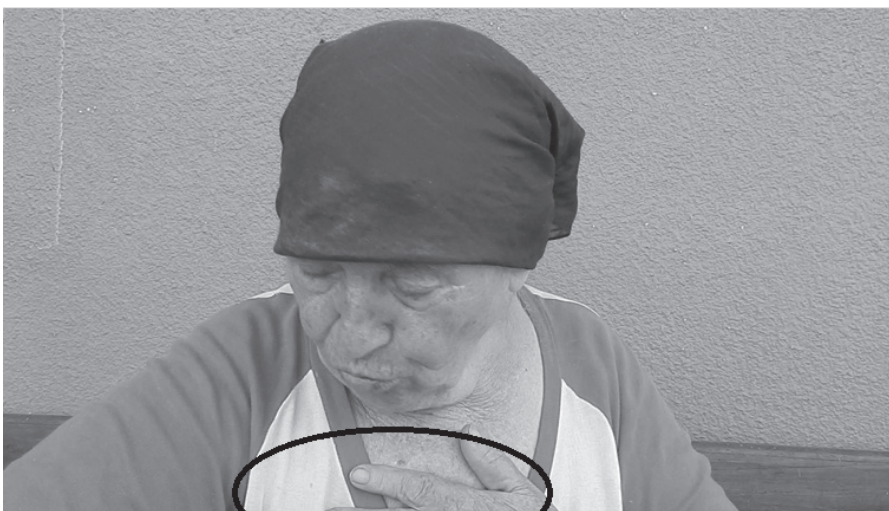

Сл. 4. За извођење геста користе се обе руке, покрет изводи по хоризонталној равни, у правцу ка себи

Друга гестовна јединица {гребе, гребе, гребе} илустрована је покретом који се такође понавља онолико пута колико се пута понавља глагол 'гребе'.

У транскрипту TP2 уочена је знатно чешћа употреба невербалних елемената комуникације – гестова, а употребљени гестови припадају не само иконичким, већ и деиктичким и ритмичким.

У разговору о конопљи се у овом случају прво објашњава за које делове одеће се користило конопљино платно. Помињањем 'кошуље' започиње употреба гестова у овом делу разговора. Саговорница руком додирује мајицу, и рука остаје на мајици током целе гестовне јединице:

Сл. 5. Једном руком се додирује мајица, поглед прати покрет руке.

Следећа гестовна јединица садржи гестовне фразе које се односе на глаголе као пратеће речи.

Сл. 6. Руке су састављене, длановима се прави покрет трљања

Слика 6 илуструје покрет трљања, међутим, иако је глагол којим се описује радња употребљен само једном, наизменичним покретима длановима, којима се симулира трљање, обезбеђује се значење дужег вршења описане радње. Руке се не спуштају у позицију одмора, већ се шаке раздвајају и задржавају у ваздуху. Овај гест, који би могао припадати типу ритмичких гестова, сегментира вербални део исказа {ништа ни не фалело, нити ни је нешто шкодило, нити ништа}, да би се потом трансформисао у иконички гест којим се илуструје гестовна фраза {Сас уста развличимо онај клчина, развличим да кад појде ту, појде повише да ја га с уста развличим да, га напредем}.

Сл. 7. Прсти једне руке су скупљени, приближавају се устима, након чега следи покрет којим се симулира развлачење

Гест илустрован сл. 7 не само да симулира покрет развлачења, већ се примицањем скупљених прстију илуструје предлошко-падежна конструкција 'сас уста'. Понављањем покрета симулира се и континуитет или репетитивност описане радње.

Гестовна једница [{блузичку} од, од пртен поставот] илустрована је сл. 8:

Сл. 8. Једном руком додирује рукав мајице, рука се задржава у овом положају

Гест се непосредно односи на пратећу реч 'блузичку', али с обзиром на то да се рука не враћа у позицију одмора, већ се гест незнатно мења у покрет развлачења рукава, цео покрет реферише на издвојену гестовну јединицу.

Сл. 9. Једна рука се креће по вертикалној и хоризонталној равни, стрелице на сликама прате покрете с лева на десно, сигнализира ритам говора

Иако сложен покрет геста на сл. 9 који се односи на гестовну јединицу [{друга трава, не тој. Ко на нас не шкодило тој}] с обзиром на то да нема конкретну пратећу реч, заправо указује на ритам говора, те овај гест припада типу ритмичког геста. Овај гест се трансформише у гест представљен на сл. 10, који се односи на гестовну јединицу [теглиш]:

Сл. 10. Једна рука се примиче устима и прави се покрет који симулира развлачење

Распоред гестова на сл. 9 и сл. 10 инверзан је распореду ритмичког геста који следи након геста илустрованог на сл. 6 и иконичког геста илустрованог на сл. 7 – понављање вербалних елемената прати понављање и гестовних фраза.

Сл. 11. Једном руком се указује на просторну локацију, на кућу уз коју саговорница седи, и која се налази иза њених леђа

Деиктички гест представљен на сл. 11 непосредно је праћен деиктичком речи – показном заменицом 'овде', којом се упућује на просторну локацију – кућу која се налази иза саговорничиних леђа, али гест

траје током читаве гестовне јединице [{овде} сам донела пртениот постав, дала сам га на Гордану, не знам де је]. Имајући у виду трајање геста током читаве гестовне јединице, у којој је осим деиктика 'овде' пратећа реч и 'Гордана', саговорничина снаха, може се претпоставити да се деиктички гест не односи само на просторну деиксу, већ и на персоналну (или социјалну), као и да се именована особа у тренутку разговора налази у кући на коју гест упућује.

Употреба гестова у разговору чији је транскрипт означен са ТР3 веома је слична употребама у претходним разговорима (ТР1 и ТР2), с тим да се у гестовној јединици [{грснице }, па се тој [{брало}], [{па се тој носило у топило}], па се {топи}, {па се тој изнесе из-, доле опере у реку}] за сваку гестовну фразу уместо икониčkih гестова, како би се очекивало, користе ритмички гестови, којима се означава с једне стране ритам говора, и, с друге, sukcesивност глаголима вербализованих радњи. Истицање ритма и sukcesивности допуњава дискурс маркер 'па'. Глаголи којима се вербализују описиване радње прате и икониčke гестове, као нпр. у гестовној јединици [{овуј} руку га {тлчеш, тлчеш, ради, ради}, {трљаш, трљаш }, тамо за не ова].¹¹ Осим глагола, ТР3 показује да пратеће речи могу бити и именице, нпр. {трлица }, {дрво има}. Деиктички гестови, употребљени за маркирање просторних локација, праћени су деиктичким речима – показним заменицама типа: {отуд дрво, одовуд }, {овде до}, {овде седи}, {овуј} руку, [и {овак}, {цедиш тако тој, да се измазне гребенцити }].

У невербалном делу разговора означеног ТР3 издваја се употреба геста чија је пратећа реч придев, као и употреба других делова тела у гестовима.

Сл. 12. За гест се користе обе руке, раширене, са циљем да илуструју дужину описаног предмета

У описивању прераде конопље, саговорница као карактеристику поменуте 'кучине' истиче њену дужину: та се напрае клчина, [еее, {така} дугачко], што је праћено употребом геста (сл. 12). Деиктички гест на почетку гестовне јединице праћен је деиктичком речи 'така', међутим, раширене руке експлицитно указују на дужину поменутог предмета. У овом случају деиктички и икониčki гест се sukcesивно користе.

¹¹ Имајући у виду идентичну повезаности гестова и глагола као пратећих речи у ТР3, и ограниченост простора предвиђеног за ову студију, гестови неће бити илустровани фотографијама, већ ће фотографије бити коришћене само за оне гестове и њихову употребу који су дистинктивни у односу на претходна два транскрипта.

Осим руку, као дела тела који се најчешће користи за симулирање мануелних радњи, у овом разговору се користе и други делови тела, који се за разлику од руку, користе за усмеравање саговорникове пажње на под/ земљу, као место одвијања описиване радње.

Сл. 13. Поглед се усмерава на под/ земљу

Усмеравање погледа ка земљи и благо повијање главе (сл. 13) користе се као илустрација пратећег глагола 'седнеш' у гестовној јединици [{седнеш}] {на зем}], док се просторна локација 'на зем' илуструје ударањем ногом о под – овај покрет се није могао представити фотографијом, управо због техничких ограничења видео-снимка.

6.1. Дискусија

Анализа употребљених гестова у разговорима о гајењу и преради конопље, представљених мултимодалним транскриптима ставља у први план неколико важних питања везаних за истраживање невербалне комуникације.

Једно од питања јесте читљивост понуђених мултимодалних транскрипата – с обзиром на то да не постоји стандард за представљање гестова и пратећих вербалних делова исказа, поставља се питање да ли је мултимодални транскрипт предложен у овом раду читљив и разумљив како истраживачима који се баве невербалном комуникацијом, тако и истраживачима којима невербална комуникација не улази у фокус истраживања, али су заинтересовани за истраживања комуникације уопште.¹² Избором адекватних фотографија који илуструју гестове, накнадно обележеним покретима руку и описима гестова мултимодални транскрипти постају јаснији.

Овај рад се заснива доминантно на употреби руку у гестовима који илуструју описиване радње, што се може објаснити чињеницом да су све описиване радње мануелне. Имајући у виду примере из наведених транскрипата у којима се тежи реалној симулацији описиване радње, остаје отворено питање да ли би се за радње које се у пракси изводе другим деловима тела, нпр. ногама у појединим сегментима ткања, за илустрацију тих радњи користиле ноге, или би саговорници такође рукама покушавали да илуструју описиване радње.

¹² О варијабилности и границама транскрипата види више у: Mondada 2007, Ћирковић 2007, 2017.

Анализа гестова и пратећих вербалних делова разговора показала је да се за потребе симулације описиваних радњи, илустрације предмета који се користе приликом тих радњи и производа који настају као њихов резултат углавном користе иконички гестови, док се указивање на просторне релације, илустрацију облика и величине неког предмета користе деиктички гестови. Деиктички гестови се често јављају заједно са иконичким гестовима, али су пратеће речи деиктици (најчешће показне заменице). Гестови се, како је показала анализа, користе и за потребе динамизовања наратије, и у овом случају се најчешће користи ритмички гест, или се пак низањем гестова у оквиру једне гестовне јединице, без потребе да се руке доведу у позицију одмора истиче сукцесивност, динамичност радње у целини.

Гестове углавном прате глаголи, именице, показне заменице, које припадају различитим граматичким категоријама. Гестови прате глаголе, који се најчешће налазе у облицима карактеристичним за наратију на тему традиционалних (и/или старих) заната или активности у оквиру годишњег / дневног циклуса. Гестовима су илустровани глаголски облици и конструкције којима се дају инструкције – другом лицу једнине презента, које се показало као типично средство за давање инструкција (Ђирковић 2014: 2016–2017), нпр. *па тлчеш, тлчеш, тлчеш ... па онда треш. Па треш, па иструсаиш, па треш* (TP1), *све смо га сас уста, теглиш га, прдеиш га, топиш га* (TP2), *тлчеш, тлчеш ... трљаиш, трљаиш* (TP3), ређе употребљени императив: *ради, ради* (TP3), повратно-пасивне конструкције: *па се сејало грснице, па се тој брало, па се тој носило у топило, па се топи, па се тој изнесе из-, доле опере у реку* (TP3), али су такође илустровани и они глаголски облици који су карактеристични за дескрипцију радње, тј. лични глаголски облик којем се маркира лице које врши радњу, нпр. *па нана гребе, гребе, гребе* (TP1), *ми смо тој трљали, трљамо оној семе, стрљамо га да га чувамо за од годину да си посејемо ... сас уста развличимо онај клчина* (TP2). За предмете који се користе приликом описиваних радњи, као и предмете који настају као резултат радњи користе се именице, илустроване иконичким гестовима, нпр. *кошуљу, блузичку* (TP1), *грснице, трлица, дрво* (TP3). Гестовима су праћене и предлошко-падежне конструкције са прилошким значењем (месним, начинским) које се употребљавају за квалификовање неког глаголског садржаја, нпр. *сас уста развличимо онај клчина ... све смо га сас уста* (TP2), *па посе кад постизаш, седнеш на зем* (TP3).¹³

7. Закључна разматрања

Мултимодални транскрипти наратива представљени у овом раду доказују да гестови који се користе уз пратеће речи, или делове исказа, добијају конкретно значење, и као такви се могу схватити као сложени знак. Без вербалног дела исказа гестови не би имали своје значење, као што би и терминолошки систем, карактеристичан вероватно само за тимочки варијетет, неупућеном истраживачу остао семантички нетранспарентан. Анализа мултимодалних транскрипата наратива на тему гајења и прераде конопље указала је да су доминантно у употреби три типа гестова – иконички, деиктички и ритмички. Употреба и функција гестова су посматране у оквиру гестовних јединица и гестовних фраза. Гестовима рукама симулирају се углавном мануелне радње у описивању процеса гајења и прераде конопље, али и предмети који се користе у том процесу, као и они који настају као резултат описиваних радњи. Гестови имају и функцију упућивања на ванјезичку реалност, као и за маркирање ритма говора, означавања континуитета, сукцесивности, понављања описиваних радњи. Ипак, корпус анализиран у овом раду је мали, и може указати само на могуће тенденције у употреби невербалне комуникације у антрополошко-лингвистичким интервјуима. Већи број мултимодалних транскрипата на исту тему би могао потврдити

¹³ О граматичким категоријама пратећих речи иконичких гестова види више у: Nadar, Krauss 1999.

наведене типове употребљених гестова, али и специфичности у невербалном понашању сваке појединачне саговорнице. Такође, могуће је да коришћење гестова, њихова функција и фреквенција зависе од самог саговорника и његове виталности.

Питања која се намећу на основу теренских истраживања на тему гајења и прераде конопље тичу се како родних улога у овој активности, и последично знања (вербалног и невербалног) о њој, тако и улоге генерације којој припадају активни саговорници у истраживањима, али и они потенцијални. Треба имати у виду да је гајење и прерада конопље била женска активност, али да су на ову тему током теренских истраживања вођени разговори и са мушкарцима. С обзиром на то да је мултимодални корпус настао само на основу разговора са женама, и о повезаности вербалних и невербалних елемената наратива се говори само из перспективе учешћа жена у овим активностима, поставља се питање да ли у разговорима са мушкарцима осим вербалних елемената постоје и невербални елементи комуникације.

Гајење и прерада конопље је престала да буде активна пракса становника тимочких села по завршетку Другог светског рата (нпр. у неким селима зајечарске општине престало се са гајењем конопље већ педесетих година 20. века, док се у неким селима гајење конопље практиковало све до краја седамдесетих година 20. века (Марковић 1978: 189)). Данас се може говорити само о реконструкцији на основу сећања саговорница. Имајући у виду непрактиковање ове активности, може се претпоставити да нестајањем овог женског технолошког поступка нестаје и знање везано за њега, самим тим и термилошки систем. Сасвим је извесно да код потенцијалних саговорника млађих генерација, који немају знања везана за гајење и прераду конопље, изостаје не само термилошки систем већ и невербални елементи који би га у наративи илустровали. И док термилошке системе региструју дијалекатски речници, описи данас непостојећих активности и старих заната могу се наћи у етнографским изворима (у којима су често цртежима илустровани предмети и алати који се користе у те сврхе), невербални елементи који илуструју те активности и предмете остају заувек изгубљени, реалан изглед радњи може се само претпостављати.

Гестови употребљени за симулацију радњи везаних за гајење и прераду конопље, као и за илустрацију предмета, састоје се од покрета који би могли бити идентични и за симулацију и илустрацију радњи и предмета везаних и за друге активности и занате, а не само за гајење и прераду конопље, те би се ови покрети могли назвати и полисемичним гестовима. Сваки појединачни гест употребљен у наративу на ову конкретну тему, тек уз пратеће речи добијају јединствено значење. Значајно би било начинити мултимодалне корпусе наратива на неку другу тему која једнако садржи гестовни код, те поређењем мултимодалних корпуса наратива на различите теме говорити о полисемичности гестова и спецификавању значења геста у односу на пратећу реч. Такође, истраживањем гајења и прераде конопље у другим заједницама, које на плану језичког израза могу припадати различитим варијететима, и креирањем мултимодалних корпуса наратива могли би се начинити упоредиви корпуси невербалних елемената комуникације, те истраживати сличности, разлике и универзалије у невербалној комуникацији.

У фокусу теренских истраживања у оквиру којих је прикупљен видео-материјал није била невербална комуникација, али би у будућим теренским истраживањима интердисциплинарно усмереним требало усавршити методологију видео-бележења комуникације, како би добијени теренски материјал у потпуности био погодан за истраживања невербалне комуникације.

Литература

- Марковић 1978 – Загорка Марковић: Текстилна радиност у селима зајечарске општине, *Гласник Етнографског музеја* 42, 187–202.
- Панић Церовски 2012 – Наталија Панић Церовски: Пратећи невербални елементи у разговорном дискурсу у српским јавним медијима, *Зборник Матице српске за славистику* 82, 121–140.
- Сикимић 2012 – Биљана Сикимић: Тимски теренски рад Балканолошког института САНУ. Развој истраживачких циљева и метода, у: *Теренска истраживања – поетика сусрета* (ур. Милина Ивановић Баришић), Београд: Етнографски институт САНУ, 167–198.
- Ђирковић 2004 – Светлана Ђирковић: Мек љеб ко сунђур да једеш, у: *Избегличко Косово. Лицеум* 8 (ур. Биљана Сикимић), Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ у Крагујевцу, Универзитет у Крагујевцу, 85–108.
- Ђирковић 2007 – Светлана Ђирковић: Традиционална култура Влаха североисточне Србије, у: *Положај националних мањина у Србији* (ур. Војислав Становчић), Београд: Српска академија наука и уметности, 447–480.
- Ђирковић 2012 – Светлана Ђирковић: *Стереотип времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије*, Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Ђирковић 2017 – Светлана Ђирковић: Лековито биље као елемент традицијске културе у околини Књажевца, у: *Гора божурова (биљни свет у традиционалној култури Словена)* (ур. Зоја Карановић), Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Удружење фолклориста Србије, 199–210.
- Bernardis, Caramelli 2007 – Paolo Bernardis, Nicolletta Caramelli: Semantic priming between words and iconic gestures, in: *Proceedings of the 2nd European Cognitive Science Society Conference* (eds. S. Vasniadou, D. Krayser, A. Protopapas), Delphi: Lawrence Erlbaum Associates, 614–619.
- Boersma 2001 – Paul Boersma: Praat, a system for doing phonetics by computer, *Glott International* 5(9/10), 341–345.
- Bressem 2013 – Jana Bressem: Transcription system for gestures, speech, prosody, postures, and gaze, in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 1037–1059.
- Ćirković 2008 – Svetlana Ćirković: Stvarnost kosovske enklave: autopercepcija tradicionalnog lečenja, u: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (ur. Saša Nedeljković), Kruševac: Baštinik, 147–181.
- Ćirković 2018 – Svetlana Ćirković: Who’s afraid of the Big Bad Hemp? The contemporary village of Eastern Serbia, between tradition and media, in: *Between the Worlds: People, Spaces and Rituals* (eds. Magdalena Slavkova, Mila Maeva, Rachko Popov, Yelis Erolova), Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences (in print).
- Duncan 2013 – Susan Duncan: Transcribing gesture with speech, in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 1007–1014.
- Duncan, Rohlfing, Lochr 2013 – Susan Duncan, Katherina Rohlfing, Dan Lochr: Multimodal annotation tools, in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 1015–1022.
- Enfield 2013 – Nick J. Enfield: Doing fieldwork on the body, language, and communication, in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 974–981.
- Kendon 1972 – Adam Kendon: Some relationships between body motion and speech. Analysis of an example, in: *Studies in Dyadic Communication* (eds. Aaron Siegman and Benjamin Pope), Elmsford, NY: Pergamon Press, 177–216.

- Kendon 1980 – Adam Kendon: Gesticulation and Speech: Two aspects of the process of utterance, in: *Relationship of Verbal and Nonverbal Communication* (ed. Mary Ritchie Key), The Hague: Mouton, 207–227.
- Kendon 1981 – Adam Kendon: Introduction: Current issues in the study of “nonverbal communication”, in: *Nonverbal Communication, Interaction and Gesture* (ed. Adam Kendon), The Hague: Mouton, 1–53.
- Kendon 2000 – Adam Kendon, Language and gesture: unity or duality? in: *Language and gesture* (ed. David McNeill), Cambridge: Cambridge University Press, 47–63.
- Kendon 2013 – Adam Kendon: Exploring the utterance roles of visible bodily action. A personal account, in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 7–28.
- Hadar, Krauss 1999 – Uri Hadar, Robert K. Krauss: Iconic gestures: the grammatical categories of lexical affiliates, *Journal of Neurolinguistics* 12, 1–12.
- Lin 2017 – Yen-Liang Lin: Co-occurrence of speech and gestures: A multimodal corpus linguistic approach to intercultural interaction, *Journal of Pragmatics* 117, 155–167.
- Louwerse, Bangerter 2005 – Max. M. Louwerse, Adrian Bangerter: Focusing attention with deictic gestures and linguistic expressions, in: *The Annual Conference of the Cognitive Science Society* (eds. B. G. Bara, L. Barsalou, M. Mucciarelli), Stresa: Erlbaum, 1331–1336.
- Norris 2013 – Sigrid Norris: Multimodal (inter)action analysis: An integrative methodology, in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 275–286.
- Mandić 2011 – Mirjana Mandić: Turn-talking at the age of one: A longitudinal case study, in: *Studying interaction in different contexts: A qualitative view* (eds. Aleksandar Baucal, Francesco Arcidiacono, Nevena Buđevac), Belgrade: Institute for Psychology, 187–231.
- McNeill 1992 – David McNeill: *Hand and Mind*, Chicago: Chicago University Press.
- McNeill 2005 – David McNeill: *Gesture and Thought*, Chicago: Chicago University Press.
- McNeill 2013 – David McNeill: Gesture as a window onto mind and brain, and the relationship to linguistic relativity and ontogenesis, in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 28–54.
- Mondada 2007 – Lorenza Mondada: Commentary: transcript variation and the indexicality of transcribing practices, *Discourse Studies* 9(6), 809–821.
- Mondada 2013 – Lorenza Mondada: Video as a tool in social sciences, in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 982–992.
- Moskovljević Popović, Polovina 2015 – Jasmina Moskovljević Popović, Vesna Polovina: Rani pragmatiski razvoj – tipologija komunikativnih akata kod jednoipogodišnjaka, *Primenjena lingvistika* 16, 231–244.
- Müller 2013a – Cornelia Müller: Introduction in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 1–6.
- Müller 2013b – Cornelia Müller: Gestures as a medium of expression: the linguistic potential of gestures, in: *Body – Language – Communication. An Interactional Handbook on Multimodality in Human Interaction* (eds. Cornelia Müller, Alan Cienki, Ellen Fricke, Silva H. Ladewig, David McNeill, Sedinha Teßendorf), Berlin Boston: De Gruyter Mouton, 55–81.
- Panić Cerovski 2017 – Natalija Panić Cerovski: *Verbalna i neverbalna komunikacija*, Beograd: Filološki fakultet u Beogradu.
- Polovina, Panić 2010 – Vesna Polovina, Natalija Panić: Problem lingvističke klasifikacije neverbalnih elemenata u komunikaciji, *Anali Filološkog fakulteta* 22, 215–231.

- Sikimić 2008 – Biljana Sikimić, Crkvine severnog Kosova 2001: u traganju za istraživačkom metodom, u: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (ur. Saša Nedeljković), Kruševac: Baštinik, 131–146.
- Spets 2016 – Heidi Spets: *Connecting iconic gestures with unites of speech*, Bachelor's seminar and thesis, English philology, Faculty of Humanities University of Oulu.
- Yasui 2013 – Eiko Yasui: Collaborative idea construction: Repetition of gestures and talk in joint brainstorming, *Journal of Pragmatics* 46, 157–172.

Svetlana Ćirković

Non-verbal communication in an anthropological-linguistic interview: analysis of multimodal transcripts of narratives on the cultivation and processing of hemp

This work was based on material collected during anthropological and linguistic research in settlements in the Timok Valley as part of a project entitled Protecting the Intangible Cultural Heritage of the Torlak Vernacular. Although the primary goal of the project was to document language and traditional culture, the use of video cameras in field interviews provided opportunities for research into non-verbal communication. For the purposes of this paper, a small multimodal corpus of narratives on the topic of the cultivation and processing of hemp was created. Besides the literally transcribed verbal elements of the narratives, the corpus also contains non-verbal elements – gestures, inseparably linked to verbal elements (lexical affiliates). Analysis of gestures and the accompanying verbal parts of the conversation aims to show that, iconic gestures are mostly used to simulate the actions described or illustrate the objects used in them and the resulting products, while deictic gestures are used to indicate spatial relations and illustrate the form and size of an object. Deictic gestures often appear together with iconic gestures, but the lexical affiliates are deictics (usually demonstrative pronouns). The beat is used to dynamize narration. By bridging the gestures within a single gesture unit, successiveness is emphasized, as well as the dynamics of the action as a whole. The paper also discusses the connection of gestures and the type and grammatical categories of the lexical affiliates.

Key words: non-verbal communication, multimodal transcripts, gesture, lexicale affiliate, hemp

О АУТОРИМА

Ана Станковић – дипломирала на Филолошком факултету у Београду, на групи за Српску књижевност и језик са општом књижевношћу. Похађа докторске академске студије на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу – смер Наука о књижевности. Ради на изради докторске дисертације под називом „Наратолошки и имаголошки аспекти предања“. Поља научног интересовања су јој народна књижевност и савремена књижевност. Запослена је у Гимназији „Светозар Марковић“ у Јагодини као професор српског језика и књижевности.

Контакт: ana.stankovic86@yahoo.com

Татјана Вујновић – студент докторских студија на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду, где је као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије учествовала на пројекту „Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности“. У више наврата ангажована у настави на предметима Увод у народну књижевност, Жанрови народне књижевности и Народна књижевност. Области интересовања: усмена књижевност, традиционална култура, теренска истраживања фолклора. Секретар Удружења фолклориста Србије.

Контакт: tatjanavujnovic@gmail.com

Јелена Гудураш – основне и мастер студије завршила је на Одсеку за српску књижевност и језик Филозофског факултета у Новом Саду. Мастер рад на тему „Предања о закопаном благу Старе планине“, одбранила је у септембру 2017. године. Бавила се теренским истраживањем на Старој планини, од 2013. до 2016. године, у оквиру „Летње школе српског фолклора“ Центра за истраживање српског фолклора Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, и током пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“, Министарства културе и информисања Републике Србије. Члан је Удружења фолклориста Србије. Запослена је у оркестру који негује српску традиционалну музику.

Контакт: jelenaguduras@gmail.com

Сузана Ђорђевић Пејовић – докторанд на Филолошком факултету у Београду, бави се књижевношћу и фолклором, змајевитим јунацима епике. Ради на изради докторске дисертације под називом „Епска биографија Реље Крилатице у јужнословенском контексту“. Била је ангажована у теренским истраживањима у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ 2016. године. Тренутно ради у Основној школи „Иво Андрић“ у Београду као наставница српског језика и књижевности и грађанског васпитања.

Контакт: suzana1djordjevic@gmail.com

Смиљана Ђорђевић Белић – виши научни сарадник Института за књижевност и уметност у Београду, руководилац пројекта „Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду“. Бави се теоријским и теренским истраживања фолклора и традицијске културе, терминолошким и методолошким проблемима фолклористике, антропологијом фолклора и културе. Ауторка је монографија „Постфолклорна епска хроника: жанр на граници и границе жанра“ (2016) и „Фигура гуслара: хероизирана биографија и невидљива традиција“ (2017).

Контакт: smiljana78@yahoo.com

Зоја Карановић – завршила Филозофски факултет у Новом Саду, где је више од четрдесет година предавала Народну књижевност, традиционалну културу Срба и припадајуће курсеве. Предавала српски језик на Делхијском универзитету (Индија). У два наврата Фулбрајтов стипендиста (Јел и Мичигенски универзитет). Као гост професор држала предавања у Бугарској, Индији, Канади, САД, Украјини. Учествовала на конференцијама у земљи и иностранству (Бугарска, Грчка, Индија, Италија, Мађарска, Пољска, Румунија, Русија, Словачка Турска, Украјина...). Теренска истраживања у Србији; Шајкашка, Тимочка Крајина, Запаље; Канада: Њуфаундленд; Индија (савезне државе: Асам, Мегалаја, Радастан, Тамил Наду, Харајана, Царканд). Члан Удружења фолклориста Србије.
Контакт: zojanko@stcable.net

Весна Ђукић – лектор за српски језик. Студирала на Филолошком факултету у Београду. Изузетан познавалац народне књижевности. Још као студент показала интересовање за теренско истраживање, што је нашло прави израз и резултат у раду у селима око Белог Тимока.
Контакт: vesnadjukic58@gmail.com

Данијела Поповић Николић – доцент на Департману за српску и компаративну књижевност Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Члан Управног одбора Удружења фолклориста Србије. Уредник „Архива усменог стваралаштва“ (од 2013. године) и дигиталног архива пројекта „Савремена теренска истраживања усмене традиције Запаља“ (од 2016. године).
Контакт: danijela.popovic.nikolic@filfak.ni.ac.rs

Бојан Ристић – професор српског језика у Књажевцу. Учествовао у теренским истраживањима у оквиру пројекта „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“. Поља научних интересовања: дијалектологија, фолклористика. Аутор монографије „Заглавак, у успоменама“ (2016).
Контакт: bojan.d.ristic@gmail.com

Биљана Сикимић – научни саветник Балканолошког института САНУ, руководилац пројекта „Језик, фолклор и миграције на Балкану“. Поља научног интересовања: антрополошка лингвистика, мањине, језик фолклора, балканска лингвистика, ромолошке студије, миграције, методологија теренских истраживања.
Контакт: biljana.sikimic@bi.sanu.ac.rs

Теодора Вуковић – студенткиња докторских студија на Катедри за славистику и у CorpusLab-у Универзитета у Цириху. Основне студије из Опште лингвистике и мастер студије у области корпусне лингвистике са тезом „Израда модела дијалекатског корпуса буњевачког говора“ завршила је на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Радила је као спољни сарадник Балканолошког института САНУ. Бави се корпусима говорног језика и корпусима српских дијалеката. Тренутно учествује на пројекту ТраЦеБа (TraCeBa) који се бави проучавањем језика и културе торлачког идиома из синхронијске и дијахронијске перспективе употребом рачунарских метода.
Контакт: teodora.vukovic2@uzh.ch

Тања Самарџић – руководилац „Text Group“ у оквиру Language and Space Lab при Универзитету у Цириху. Докторирала је у области рачунарске лингвистике на Универзитету у Женеви у групи Computational Learning and Computational Linguistics, под вођством проф. Паоле Мерло и др Џејмса Хендерсона. Основне и мастер студије из лингвистике завршила је на Филолошком факултету

Универзитета у Београду. Тања Самарџић се у истраживањима примарно фокусира на изучавање дистрибуција фреквенције у језичким корпусима из перспективе формалних језичких теорија. Пројекти на којима тренутно ради обухватају различите активности са циљем промоције и фацилитације употребе рачунарских метода у лингвистичким истраживањима.

Контакт: tanja.samardzic@uzh.ch

Мирјана Мирић – научни сарадник Балканолошког института САНУ, на пројекту „Језик, фолклор и миграције на Балкану“. Дипломирала и магистрирала лингвистику на Филолошком факултету Универзитета у Београду, завршила специјалистичке студије из лингвистике на Универзитету у Женеви 2010. године. Докторирала 2016. године на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Поља научних истраживања и интересовања обухватају балканску лингвистику, синтаксу, усвајање језика, билингвизам, језике мањина, корпусну лингвистику.

Контакт: mandic.mirjana@gmail.com

Светлана Ћирковић – виши научни сарадник Балканолошког института САНУ, ангажована на пројекту „Језик, фолклор и миграције на Балкану“. Ауторка монографије „Стереотип времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије“ (2011) и коауторске монографије (са Мирјаном Мирић) „Ромско-српски речник књажевачког гурбетског говора“ (2017). Поља истраживачког интересовања: документациона лингвистика, антрополошка лингвистика, језик и култура у мултијезичним и мултикултуралним заједницама, ромолошке студије. Члан удружења: Gypsy Lore Society (од 2011), European Academic Network on Romani Studies (од 2011), Удружење фолклориста Србије (од 2015).

Контакт: scirkovic@hotmail.com

О ОВОМ ИЗДАЊУ

(из угла уредника едиције „Књажевачким крајем“)

Захваљујући сарадњи са лингвистима и фолклористима Балканолошког института САНУ, Удружења фолклориста Србије, научних и образовних институција, Народна библиотека „Његош“ пружа подршку научним истраживањима угрожених језика и језичких идиома – тимочког и ромских, који су, иако се њима служи све мањи број говорника, и даље у употреби на простору данашње општине Књажевац. Ови научноистраживачки пројекти реализују се у циљу очувања и проучавања нематеријалног културног наслеђа и дијалектолошког богатства књажевачког краја.

Научни пројекат „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“ реализован је 2015. и 2016. године (о пројекту видети: Увод др Светлане Ћирковић). Носилац пројекта, који је у области истраживања, документовања, проучавања и очувања нематеријалног културног наслеђа подржало Министарство културе и информисања Републике Србије, била је Асоцијација арт остварења „Артос“ из Београда.

Током реализације пројекта, Народна библиотека „Његош“ из Књажевца настојала је да у оквиру своје делатности пружи помоћ истраживачима приликом организације теренског рада. Уз то, као установа „чувар памћења“ завичаја, Библиотека након завршетка пројекта брине о прикупљеној грађи, њеном чувању и коришћењу у научне и образовне сврхе, а као издавач завичајних књига, објављивањем зборника радова „Тимок. Фолклористичка и лингвистичка теренска истраживања 2015–2017“, настоји да допринесе да резултати научноистраживачких активности на проучавању и документовању актуелног стања тимочких говора буду доступни научној и широј јавности.

Зборник „Тимок. Фолклористичка и лингвистичка теренска истраживања 2015–2017“ девета је књига едиције „Књажевачким крајем“, намењене научним и научнопопуларним публикацијама које се баве савременим темама и проблемима. Објављивање и штампање публикације, као редовну програмску активност Библиотеке на стручним пословима очувања, заштите и промоције културноисторијског наслеђа и подстицања научноистраживачког рада, финансирала је Општина Књажевац.

За велики допринос проучавању и очувању књажевачког и националног културног наслеђа, уредништво едиције „Књажевачким крајем“ велику захвалност дугује истраживачима, ауторима радова у зборнику, суиздавачу публикације Удружењу фолклориста Србије и свим учесницима у теренским истраживањима и раду на објављивању ове драгоцене збирке.

Владана Стојадиновић

ФОТОГРАФИЈЕ НА КОРИЦАМА

(из Дигиталног архива Балканолошког института САНУ)

Предње корице

Детаљ из села Мали Извор, 2017

Задње корице

1. Детаљ из села Мали Извор, 2017
2. Детаљ из села Јаковац, 2015
3. Детаљ из села Подвис, 2015
4. Детаљ из села Дебелица, 2016
5. Детаљ из села Дебелица, 2016
6. Детаљ из села Стара Кална, 2015
7. Детаљ из села Стара Кална, 2015
8. Детаљ из села Валевац, 2015
9. Детаљ са Тупижнице, 2016

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'282.2(082)

398.3(497.11)(082)

908(497.11 Тимочка крајина)(082)

ТИМОК : фолклористичка и лингвистичка теренска истраживања 2015-2017 /
[уредник зборника Светлана Ђирковић]. - Књажевац : Народна библиотека
"Његош" ; Београд :

Удружење фолклориста Србије, 2018 (Београд : Донат граф). - 243 str. :
илустр. ; 26 cm. - (Едиција Књажевачким крајем ; књ. 9)

Тираж 300. - Стр. 243: О овом издању / Владана Стојадиновић. - О ауторима:
стр. 239-241. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија
уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-87537-88-0 (НБН)

а) Српски језик - Говори - Тимочка крајина - Зборници б) Фолклористика
- Тимочка крајина - Зборници с) Тимочка крајина - Зборници
COBISS.SR-ID 263981580